

**ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ
ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ԶԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

**(պատմամշակութային և քարտեզագիտական
ուսումնասիրություն)**

ՌՈՒԲԵՆ ԳԱԼՉՅԱՆ

Երևան 2014

ԽՈՍՔ ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

Աշխատանքս պատրաստելիս անգնահատելի օժանդակություն եմ ստացել մի շարք ընկերներից ու մասնագետներից, որոնց ցանկանում եմ հայտնել իմ խորին շնորհակալությունն ու երախտագիտությունը՝ առանց նրանց անունները մեկ առ մեկ հիշելու:

Գրքիս գիտական խմբագրման և մասնագիտական խորհորդակցություն համար երախտապարտ եմ հատկապես ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր Հարություն Մարությունին:

Հատորի քարտեզները հիմնականում վերցված են իմ անձնական հավաքածուից և իմ նախկին աշխատություններից:

Ռուբեն Գալչյան
Երևան, 2014 թ.

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	5
Գլուխ առաջին	
ԱՊՐԲԵՋԱՆԻ ԿԱՏԱՐԱԾ ԽԵՂԱԹՅՈՒՐՈՒՄՆԵՐԻ ԴՐԴԱՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ	16
1.1. Արաքսից հյուսիս Ադրբեջան երկրի ձևավորման գործընթացը	16
1.2. Խորհրդային գաղափարախոսությունը և խեղաթյուրման քաղաքականությունը	26
1.3. Պատմության խեղաթյուրումը և ադրբեջանական ինքնության կայացման գործընթացը	30
1.4. Պատմության խեղաթյուրման ադրբեջանական մեթոդաբանությունը	36
Գլուխ երկրորդ	
ԱՊՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՎԱԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՐԵՎԱՆՆԵՐԻ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ	53
2.1. «Ադրբեջանցի» էթնանվան և ադրբեջաներենի ձևավորման գործընթացի արտացոլումը ադրբեջանական պատմագրության մեջ	53
2.2. «Արևմտյան», «Հյուսիսային» և «Հարավային» Ադրբեջաններ հասկացությունը	69
Գլուխ երրորդ	
ՀԱՅԵՐԻ ԵԿՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՊՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	75
3.1. Հայերի եկվորություն տեսության հիմնադրույթները	76
3.2. Հայերի առկայությունը տարածաշրջանում՝ ըստ հունա-հռոմեական աղբյուրների	84
3.3. Հայերի առկայությունը Կովկասում՝ ըստ իսլամական աղբյուրների	89
3.4. Հայերի առկայությունը Կովկասում՝ ըստ միջնադարյան քրիստոնյա ճանապարհորդների և պատմիչների	109
Գլուխ չորրորդ	
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՅՈՒՐԱՑՄԱՆ ՈՒ ՈԶՆՉԱՑՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	127
4.1. Պատմամշակութային կոթողների յուրացումը և/կամ ոչնչացումը	128
4.2. Գրավոր մշակույթի և մշակութային գործիչների յուրացումը	134
4.3. Ոչնչացման համար կիրառվող ազդեցիկ և պրոյեկտումը	136

Գլուխ հինգերորդ	
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ԵՅՈՒԹԵՐԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ	140
Եզրակացութիւններ	169
Օգտագործված գրականութեան ցանկ	173
Հավելված - Քարտեզների ցուցակ	185
Քարտեզներ	187

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հետադարձ հայացք ձգելով 20-րդ դարի սկզբի քաղաքական անցքերին Կովկասի և Առաջավոր Ասիայի պատմությունից ուսումնասիրություններ զբաղվող մասնագետներն ակամա ստիպված են հաստատել, որ այն օրերից ի վեր, երբ քաղաքական նկատառումներով Արաքսից հյուսիս ընկած տարածաշրջանում հիմնադրվեց «Ադրբեջան» անվանված հանրապետությունը, այդ երկրի իշխանությունները Հայաստանի և հայերի նկատմամբ որդեգրեցին երբեմն քողարկված, հաճախ էլ՝ անթաքույց թշնամական քաղաքականություն: Նման դիրքորոշման ակունքները, թերևս, գտնվում են հայության նկատմամբ Օսմանյան Թուրքիայի կողմից իրականացվող ազգայնամոլ և ծայրահեղական քաղաքակա-նություն մեջ: Ադրբեջանական նմանատիպ դիրքորոշումն իրեն զգացնել էին տալիս թե՛ 1920-ական թվականներին, թե՛ 20-րդ դարի մյուս տասնամյակներին՝ առանց էական փոփոխությունների շարունակվելով նաև 21-րդ դարի սկզբին: Սկսած 1930-ական թվականներից, բայց 1960-ականներից ի վեր առավել մեծ ծավալներով, նման քաղաքականությունը մոտաք գործեց ադրբեջանական ակադեմիական գիտություն, ինչպես նաև պարբերական մամուլի ոլորտ՝ դրսևորվելով տասնյակ ու հարյուրավոր հակահայ ուղղվածություն, պատմությունը խեղաթյուրող հրապարակումներում: Դա էջը խանգարում սակայն, որ Ադրբեջանական ու Հայկական ԽՍՀ ղեկավարները միմյանց կոչեին «եղբայրական հանրապետություններ»՝ թերևս այդ կերպ չհակասելու համար ԽՍՀՄ և ԽՍՀԿ «պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի» գաղափարախոսությունը:

Հայոց պատմության նկատմամբ ադրբեջանական պատմագրության հերյուրանքներին ու կեղծիքներին իր ժամանակին անդրադարձել են Հայաստանի պատմաբանները, գրականագետներն ու մտավորականները, սակայն նրանց հոգվածներն ու քննադատական աշխատությունները գերազանցապես ներկայացվել և հրատարակվել են Հայաստանի հայալեզու և ուսույնալեզու պարբերականներում, որոնք հասկանալի պատճառներով մատչելի չեն եղել արևմտյան, նաև իսլամական աշխարհի գիտաշխատողների ճշող մեծամասնությունը:

Անկախությունից հետո և հատկապես 21-րդ դարում, օգտվելով նավթային եկամուտների ընձեռած մեծ հնարավորություններից, Ադրբեջանի այսօրվա ղեկավարությունը հսկայական տեմպերով խթանում է նույն ծայրահեղական հակահայ տեղեկատվությունն ու գիտական ներկայացվող, սակայն քարոզչական բնույթ ունեցող հրապարակումների քաղաքականությունը: Իրենց քարոզչություններն ավելի արդյունավետ իրականացնելու համար ադրբեջանական իշխանությունները սկսել են հեռարձակել անգամ հայալեզու հաղորդումներ, նաև հիմնել են հատուկ մի հեռուստատալիք, որի հաղորդումներն ուղղված են իրանի

Ատրպատական նահանգի բնակչությանը՝ նրանց մեջ նույնպես հակահայ և հակաիրանական տրամագրություններ սերմանելու նպատակով:

Վերջին 15 տարիների ընթացքում Ադրբեջանը հակահայ ուղղվածություններ անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, արաբերեն և այլ լեզուներով մի քանի տասնյակ աշխատություններ է հրատարակել ու տարածել աշխարհով մեկ: Ադրբեջանական իշխանությունները չեն խորշում անգամ օտարերկրյա «օբյեկտիվ» պատմաբաններ վարձելուց՝ նպատակ ունենալով նրանց միջոցով շարադրելու և տարածելու իրենց հակահայ քարոզչությունը: Վերն ասվածի ցայտուն օրինակ է գերմանացի պատմաբան Յոհանես Ռաուի շարադրած Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության վերաբերյալ գրքույկը՝ հրատարակված գերմաներենով, և ապա անգլերենով ու արաբերենով:¹ Ներկայումս «աղբյուրագիտական գրականության» անվան տակ, սակայն իրականում հայոց պատմության խեղաթյուրումներով լի, հաճախ արտաքուստ գեղեցիկ, գունագեղ ու պատկերազարդ տեսքով քողարկված նման գրքերն ու «գիտական» աշխատությունները մեծ քանակով տեղ են գտնում արևմտյան և իսլամական աշխարհի համալսարանական, ազգային և գիտական գրադարաններում ու գիտահետազոտական կենտրոններում: Արդեն առկա են օրինակներ, երբ նոր սերնդի ամերիկացի, անգլիացի և այլ օտարազգի պատմաբաններ, օգտվելով ադրբեջանական կեղծված աղբյուրներից, անում են մեջբերումներ և հղումներ՝ այդ կերպ անուղղակիորեն հաստատելով ադրբեջանական հորինվածքներն ու կեղծիքները: Ի վերջո, արտաքուստ դրանք կարող են թողնել պատմական իրողություններն օբյեկտիվորեն արտացոլող աշխատությունների տպավորություն:²

Նման բնույթի գրականությունը մասնագետների շրջանում կարող է և ոչ մի հետաքրքրություն չառաջացնել, նույնիսկ հակառակը՝ դառնալ քննադատության առարկա, սակայն չպետք է բացառել այն հանգամանքը, որ երիտասարդ ուսանողն ու հետազոտողը, գրադարաններում տեսնելով և կարդալով բազմաթիվ և տվյալ նյութի մասին նույնանման «փաստերով» լի գրականություն, վաղ թե ուշ դրանք կընդունի որպես իրական փաստ և ճշմարտություն, հատկապես եթե բացակա են նույն լեզուներով հրատարակված, բայց հիշված «փաստերին» դեմ և հիմնավորված կերպով հակադրվող, դրանք հերքող լուրջ գիտական աշխատություններ և հոդվածներ:

Սույն աշխատությունն ուղղորդված է հետազոտելու հայոց պատմության նենգափոխման ուղղությունները ադրբեջանական պատմագրության

¹ Մեր գնահատմամբ, նման մի բնութագրական օրինակ է գերմանացի պատմաբան Յոհանես Ռաուի շարադրած Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության վերաբերյալ գրքույկը՝ հրատարակված գերմաներեն, անգլերեն և արաբերեն: St'u Johannes Rau, *Der Berg-Karabach -Konflikt zwischen Armenien und Aserbaidschan* (Berlin: 2007).

² St'u Audrey Altstadt, *The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule* (Stanford: 1992).

առաջագրած հիմնախնդիրները, դրանք կիրառելու մեթոդաբանությունը, «գիտական» կարևոր խեղաթյուրումներից մի քանիսը, բացահայտելու կեղծիքները և աշխատանքի սահմանափակ ծավալի սահմաններում ներկայացնելու Հայաստան-Ատրպատական-Ադրբեջան տարածաշրջանի պատմական և ազգային իրողությունների գեթ մեկ մասը: Աշխատանքի հիմնական բովանդակությունը կազմում է խնդրա առարկա տարածաշրջանի հին և միջին դարերի քարտեզագրություն վերլուծությունը:

Աշխատության գլխավոր նպատակներից է ներկայացնել և վերլուծել ադրբեջանական գիտական և մերձգիտական շրջանակների միջոցով տարածվող և հակահայկական ուղղվածություն ունեցող պատմական, պատմամշակութային և քարտեզագրական քարոզչությունը, որն իրականացվում է պետական իշխանությունների բարձր հովանավորությամբ ու քաջալերանքով:

Աշխատանքի երկրորդ նպատակն է բացահայտել վերոնշյալ ծրագրերն իրականացնելու ընթացքում կատարված պատմական ու քարտեզագրական խեղաթյուրումները, որոնք առաջին հերթին ուղղված են Հայաստանի Հանրապետության դեմ, սակայն ելնելով տարածաշրջանի աշխարհագրական առանձնահատկություններից՝ ներառում են նաև իրանի Ատրպատական նահանգը: Գիտական հենքով մատուցվող ադրբեջանական այս քարոզչությունն ունի մի շարք բաղադրիչներ, այդ թվում՝ հետևյալները.

- Խեղաթյուրել ու կեղծել հարևան երկրների պատմությունն ու մշակութային ժառանգությունը:
- Որպես միասնական ամբողջություն ներկայացնել Ադրբեջանի Հանրապետությունն ու Ատրպատականը, դրա գիտական հիմնավորման նպատակով հորինված «Հյուսիսային և Հարավային Ադրբեջաններ» անվանումները մատուցել որպես պատմականորեն ընդունված եզրույթներ՝ միևնույն ժամանակ Հայաստանի Հանրապետության տարածքի մեծագույն մասը վերանվանելով «Արևմտյան Ադրբեջան»:
- Գիտական աշխարհի համար ընդունելի դարձնել «աղվաններ-ադրբեջանցիներ» եզրույթը՝ ադրբեջանցիներին սերված համարելով աղվանական ցեղերից:
- Տարածաշրջան ներմուծված թրքերը ներկայացնել որպես նախապատմական ժամանակներից Ատրպատականի բնիկների գործածական լեզու:

- Հայերին ներկայացնել որպես տարածաշրջանի նորեկներ, իսկ ադրբեջանցիներին՝ որպես հնագույն բնիկներ:
- Տարածաշրջանում գոյություն ունեցող բոլոր պատմամշակույթային հուշարձաններին տալ ազվանա-ադրբեջանական պատկանելություն և անցյալ:

Վերոհիշյալ բոլոր խեղաթյուրումներն ու կեղծիքները ներկայումս իրականացվում են պետական մակարդակով տարածվող հրատարակչական և տեղեկատվական ռազմավարութայամբ, որը կարելի է կոչել «տեղեկատվական պատերազմ»: Հրատարակչական ու տեղեկատվական ուղղակիորեն իրականացվող միջոցառումներից գատ, ձեռնարկված այլ քայլերից է բացասական ինֆոտեղեկատվությունը, այսինքն՝ հաքերային միջոցներով հայկական տեղեկատվական կայքերն ու աղբյուրները ոչնչացնելու փորձերը:

Աշխատութայն երրորդ և կարևոր նպատակներից է հունա-հռոմեական, արևմտյան, ինչպես նաև իսլամական աշխարհի պատմիչների, պատմաբանների ու աշխարհագրագետների, նաև «ադրբեջանցի» անվանված պատմաբանների բերած գիտական ու պատմական փաստերով ու փաստաթղթերով հիմնավորել այն, որ.

1. Շուրջ երեք հազարամյակ է, ինչ հայերն Անատոլիայից արևելք գտնվող տարածքի և Կովկասի հարավային շրջանի բնիկներն են:
2. Այն տարածքում, որտեղ այժմ գտնվում է Ադրբեջանի Հանրապետությունը, վաղ միջնադարում գոյություն է ունեցել Կովկասյան Ալբանիան (հայերենով՝ Աղվանքը, արաբերենով՝ Առուանը/Առանը), իսկ Բուն Աղվանք երկիրը, բացառութայամբ մի քանի դարերի, տեղակայված էր Կուրից հյուսիս գտնվող տարածաշրջանում:
3. Ադրբեջանը, որ հայերը կոչում են նրա հնամենի Ատրպատական անվանումով, հնուց եղել է Արաքսից հարավ գտնվող Պարսկաստանի հյուսիսարևմտյան նահանգը, հետևաբար Աղվանքն ու Ադրբեջանը միշտ եղել են երկու տարբեր և առանձին երկրներ: Աղվանքի բնակչությունն իր ծագումնաբանութայամբ բնավ նույնը չէ, ինչ այսօրվա Ադրբեջանին:
4. «Հյուսիսային և Հարավային Ադրբեջան» անվանումները նորօրյա հորինվածք են և չունեն պատմական որևէ հիմք:

Վերը նշված կետերի փաստարկումը կարող է ի դերևս հանել Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից հովանավորվող գիտական աշխատանքների մեջ տեղ գտած պատմական և քարտեզագրական հորինվածքն ու զեղծարարությունները:

Աշխատուժյան վերջնական նպատակն է պարզաբանել և առանձնացնել իրականությունն ու ճշմարտությունը կեղծիքներից ու զեղծարարություններից, որի արդյունքը կլինի բացահայտումն այն իրողության, թե ինչպե՞ս և ինչի վրա են հիմնված ներկա Ադրբեջանի հակահայ քարոզչությունը, հորինված պատմությունը, մշակութային զեղծարարություններն ու այլ նորաստեղծ կեղծ գիտական տեսությունները:

Ադրբեջանական կեղծիքներն ու խեղաթյուրումները բազմաթիվ են և բազմազան, այդ իսկ պատճառով անհնար է դրանց բոլոր դրսևորումներին անդրադառնալ ներկա աշխատուժյան մեջ, հետևաբար քննարկվել են կեղծիքների հիմնական ուղղությունները և դրանց բնութագրական օրինակները:

Աշխատուժյան մաջ մեր ուշադրության կենտրոնում են եղել պատմա-մշակութային և քարտեզագիտական բնույթի այն աշխատությունները, որոնց հիմամբ հնարավորություն է ստեղծվել բացահայտելու հակահայ ուղղվածություն ունեցող և գիտության անվան ներքո մատուցվող կեղծիքներն ու հորինվածքները:

Քննարկվել են Հայաստանին ու Հայոց պատմությանն առնչվող Հին աշխարհի և միջնադարի քարտեզագրական աշխատանքները, ինչպես նաև հին ու նոր ժամանակների քարտեզներում ներկայացված պատմական տեղեկություններն ու նյութերը, ներկայացվել են դրանց աղբյուրագրիտական ճշգրտության ու վավերականության վերաբերյալ փաստարկներ:

Ուսումնասիրվել է այն հայ հեղինակների մասնագիտական աշխատությունների մեծ մասը, որոնք ժամանակին շարադրվել են ի պատասխան ադրբեջանական հետազոտողների «գիտական» ներկայացվող խեղաթյուրումների:

Կովկասից հարավ «Հայերի եկվորություն» ադրբեջանական տեսության կեղծիքը բացահայտելու նպատակով ուսումնասիրվել են հայ, հույն, բյուզանդացի և մահմեդական բազմաթիվ պատմիչների աշխատանքներ, օտար ճանապարհորդների ուղեգրություններ և հուշագրություններ, այդ թվում:

1. Անտիկ աշխարհից Հերոդոտոսի, Քսենոփոնի, Ստրաբոնի, Մելայի, Պլինիոսի, Պտղոմեոսի և այլոց պատմական ու աշխարհագրական երկերը:
2. Արաբ և պարսիկ պատմիչներից ու աշխարհագրագետներից Բա'լագորիի, Իբն Խուրդադբեհի, Բա'լխիի, ա'լ-Մա'սուդիի, ա'լ-Իսթա'խրիի, Մոսթոուֆիի, Իբն Հա'ուքալի, ա'լ-Մուղա'դա'սիի,

Իբն Բա՛թուԹայի աշխատությունները (մասամբ՝ պարսկերենով, մասամբ էլ՝ Թարգմանաբար):

3. Հարավարևելյան Կովկասի բնիկ պատմիչներից քննարկվել են Բաքիխանովի, Միրզա Ջա՛վանշիր Ղա՛րաբազիի և Ադիգոյզալ Բեկի աշխատությունները բնագրով և արդի ադրբեջաներեն կամ ռուսերեն թարգմանությամբ:
4. Միջնադարի օտարերկրյա պատմիչների ու տարածաշրջանով անցած ճանապարհորդների և այլ մասնագետների ուղեգրությունները, պատմական աշխատությունները, հուշագրությունները, այդ թվում՝ Տիլբուրցի Ջերվազի և Ռանուլֆ Հիգդենի ժամանակագրությունները, Ռուբրուկի, Մարկո Պոլոյի, Շիտբերգերի և Կլավիխոյի ուղեգրությունները, ինչպես նաև Ջենկինսոնի, Քարթրայթի, Օլեարիուսի, Շարդանի, Մորիեյի, Օուսլիի դեպի Հայաստան կատարած ճանապարհորդությունների վերաբերյալ շարադրած աշխատությունները:

Տարածաշրջանի էթնիկական և լեզվաբանական խնդիրները քննարկելիս օգտագործվել են արևելագետներ Լը Ստրենջի, Մինորսկու, Բարտոլդի և ուրիշների մասնագիտական աշխատությունները, ինչպես նաև պարսիկ լեզվաբաններ Աբդուլլի Քարա՛նգի, Ահմադ Քա՛սրա՛վի Թա՛բրիզիի և Քավե Բա՛յաթի ու այլոց հետազոտությունները: Հատկապես հիշատակելի են իրանցի պատմաբան և արևելագետ Էնայա՛թուլլահ Ռեզայի՝ Աղվանքին (պարսկերենով՝ Առան կամ Առուան) վերաբերող երկու ծավալուն մենագրությունները, որոնց բուն նյութն է փաստել Աղվանքի և Ադրբեջանի՝ միմյանցից արմատապես տարբեր երկրներ ու ժողովուրդներ լինելու պարագան:

Ադրբեջանական կեղծված պատմական, նաև քարոզչական գրականությունն ուսումնասիրվել է հնարավորության սահմաններում, քանի որ դրանց մի մասն ընդհանրապես հայերի համար հասանելի ու մատչելի չեն ու նույնիսկ վաճառքի էլ չեն հանվել, այլ միայն նվիրվել են եվրոպական ու ամերիկյան քաղաքական կազմակերպություններին ու գիտական հաստատություններին: Պետք է սակայն նշել, որ ուսումնասիրված ու քննարկված են այս շարքին պատկանող կարևորագույն աշխատությունների մեծամասնությունը:

Ուսումնասիրված գրականության թվում են պարսիկ պատմաբանների և այլ մասնագետների պատրաստած միջնադարյան հեղինակների բնագրերը, որոնք հիմնականում վերաբերում են Ադրբեջանի Հանրապետությանը, Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգին և «Հյուսիսային ու Հարավային Ադրբեջաններին» հիմնախնդրին:

Աշխատության աղբյուրագիտական հիմքում մեծ թիվ են կազմում տարածաշրջանին վերաբերող, հնագույն ժամանակներից մինչև 18-րդ դարը պատրաստված հունա-հոմեական, արևմտաեվրոպական ու իսլամական քարտեզագրական ու քարտեզագիտական նյութերը և

փաստաթղթերը: Սրանց մի մասն արդեն իսկ քննարկված է մեր նախորդ աշխատութիւններում, սակայն ներկա աշխատութեան պարագայում շեշտը դրվում է քարտեզագրական նյութերի մեջ մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանին, այն է՝ Հայաստանին ու Ադրբեյջանին վերաբերող տեղեկութիւններին ու շարադրանքին:

Դեռևս 1930-ական թվականներին եվրոպացի ճանապարհորդների ուղեգրութիւններին՝ Հայաստանին ու հայերին վերաբերող մասերը թարգմանվել և հրատարակվել են Հովհաննես Հակոբյանի աշխատասիրութեամբ, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով գործը մնացել է անավարտ: Եվրոպացի և իսլամական աշխարհի պատմիչների և աշխարհագրագետների աշխատութիւններին ևս մի ծավալուն խումբ հետազայում թարգմանվել է հայերեն և հրատարակվել «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» միջև այժմ 16 հատորը լույս տեսած մատենաշարով: Աշխատութիւնը շարադրելիս մենք մեծապես օգտվել ենք նաև այս հրաշալի աղբյուրագիտական ժողովածուից՝ դրանում տեղ գտած տեղեկատվութիւնը ծառայեցնելով ադրբեյջանական պատմագրութեան խեղաթյուրումների բացահայտմանը, հաճախ դիմելով և օգտագործելով նրանց բնագրերը:

Այստեղ պետք է նշել, որ մեզ հասած դասական հունական պատմագրութեան մեջ առկա են բազմազան աշխարհագրական ու քարտեզագրական տեղեկութիւններ, սակայն այս հսկայական ժառանգութեան մեջ որևէ պատահիկ, որը կարող է քարտեզ համարվել, չի պահպանվել: Ներկա քարտեզագրական գրականութեան մեջ հին հունական աղբյուրներին վերագրված բոլոր քարտեզներն ավելի ուշ ժամանակաշրջանի մասնագետ աշխարհագրագետների և քարտեզագիրների վերականգնումների արդյունք են: Այդ մասնագետները մանրակրկիտ ուսումնասիրել են դասական հեղինակների աշխատութիւնները և, հիմնվելով դրանցից քաղած տեղեկութիւններին, վերականգնել են քարտեզները, որոնց նմանները, հավանաբար, ժամանակին պատրաստվել և կցվել են ձեռագիր ուսումնասիրութիւններին:

Հնագույն քարտեզները մեզ չհասնելու պատճառներից առաջինն ու ամենաբնականն այն է, որ դրանք հավանաբար գծված են եղել մագաղաթի կամ թղթաման մակերեսի վրա, որոնք ժամանակի ընթացքում քայքայվել ու ոչնչացել են: Նույնը կարելի է ասել գրութիւնների մասին, սակայն գրվածքն ընդօրինակելը դուրին է եղել, և հայտնի իրողութիւն է, որ հնագույն ժամանակներից մեզ հասած գրականութեան նմուշները մեծ մասամբ բնօրինակների ընդօրինակումներ են և ոչ բնագրերը: Քարտեզների պարագայում, սակայն, խնդիրը տարբեր է: Քարտեզները հավանաբար ժամանակին չեն ընդօրինակվել, քանի որ գրիչների համար նման աշխատանք կատարելը համարյա թե անհնար էր: Գրիչը, ամենայն հավանականութեամբ, քարտեզագրութեան մասին պատկերացում էր կարող ունենալ, և քարտեզների ընդօրինակման

Համար կարիք կար գտնելու մասնագետ և տեղյակ անհատներ, ինչը, թերևս, դյուրին խնդիր չէր:

Աշխատության համար օտագործվել են միջնադարյան աշխարհագրական ու քարտեզագրական մի շարք աղբյուրներ:

Վերականգնված քարտեզներ

- Հեկատոնոսի, Հերոդոտոսի, Էրատոսթենեսի, Պերիգետեսի, Ստրաբոնի, Մելայի և Պլինիոսի աշխարհացույց քարտեզները, վերականգնված քարտեզագետներ Չարլզ Մյուլլերի և Կոնրադ Միլլերի կողմից:
- Պտղոմեոսի աշխարհացույցը և Միջին Արևելքի շրջանին վերաբերող քարտեզները, վերականգնված տարբեր քարտեզագետների ձեռքով:

Հնագույն ու վաղ միջնադարյան քրիստոնեական քարտեզներ/ ընդօրինակումներ

- Սբ. Հիերոնիմոսի աշխարհացույցը – 4-րդ դար
- Պավլոս Օրոսիոսի աշխարհացույցը – 5-րդ դար
- Իզիդոր Սևիլիացու աշխարհացույցը – 7-րդ դար
- Բեդա Երանելու աշխարհացույցը – 7-րդ դար
- Լիբենացի Բեատոսի աշխարհացույց քարտեզները – 8-րդ դար
- Անգլո-սաքսոնական «Կոտտոնյան» աշխարհացույցը – 1050 թ.
- «Սաուլի» աշխարհացույցը – 1110 թ.
- Ջերվազ Տիլբուրեցու «Էբսթորֆյան» աշխարհացույցը – շուրջ 1232 թ.
- Բրիտանական «Սաղմոսային» քարտեզը – շուրջ 1265 թ.
- Բարհեբրեոսի աշխարհացույց քարտեզը – 13-րդ դար
- «Հերեֆորդի աշխարհացույցը» – շուրջ 1290 թ.
- Ռանուլֆ Հիգդենի աշխարհացույց քարտեզները – 1350-ական թթ.

Իսլամական քարտեզներ, 9-15-րդ դդ.

Ուսումնասիրությունների մեջ հատուկ ուշադրություն են արժանացել իսլամական աշխարհում պատրաստված քարտեզները և աշխարհագրական ու պատմական գրականությունը, որոնցից ամենավաղ օրինակները, հակառակ Զիա Բունիաթովի պնդումներին, ոչ թե 6-րդ դարից են, այլ պատկանում են 9-րդ դարի կեսերին: Այդ շրջանից ավելի վաղ ժամանակաշրջանից արաբական և իսլամական աշխարհից որևէ գրական աղբյուր մեզ չի հասել:

Ուսումնասիրությունների մեջ քննարկվել են ներքոհիշյալ ցուցակում նշված իսլամական աշխարհագրագետների ու քարտեզագետների

աշխատանքները, որոնց միջից ընտրված են ամենակարևոր և հանրահայտ աղբյուրները:

- Իբն Խուրդադբեհ – 9-րդ դար
- Յակուբի – 9-րդ դար
- Իսթա'խրի – 10-րդ դար
- Իբն Հա'ուքալ – 10-րդ դար
- Ա'լ-Մուղա'դդա'սի – 10-րդ դար
- Ա'լ-Մա'սուդի – 10-րդ դար
- Իդրիսի – 12-րդ դար
- Յազուլթ Հա'մա'ուլի – 13-րդ դար
- Ղա'զվիհի – 13-րդ դար
- Մոսթոուֆի – 14-րդ դար
- Հաֆիզ Ա'բրու – 15-րդ դար

15-19-րդ դարերի եվրոպական քարտեզներ

Այս ժամանակաշրջանից ընտրվել են սահմանափակ թվով քարտեզներ, քանի որ այդ դարերում քարտեզագրությունն ապրեց իրական մի վերածնունդ, որի արդյունքն էին հազարավոր տարատեսակ և բազմալեզու քարտեզներն ու ատլասները, հետևաբար սրանց բոլորի ուսումնասիրությունը խիստ որոշակի խնդիրներ հետապնդող սույն աշխատության համար անհնարին է: Սրանցից ընտրվել են հանրահայտ քարտեզագետների աշխատանքներից սահմանափակ, սակայն հույս կարևոր քարտեզների օրինակներ, որոնցից են.

- Ֆիլիպ դե Լա Ռյու, «Հայաստան» – 1653 թ.
- Նիկոլաս Սանսոն, «Մեծ Հայք» – 1658 թ.
- Յոհաննես Բլաու, «Թուրքական Կայսրություն» – 1664-65 թթ.
- Պիեռ Դյու Վալ, «Հայաստան» – 1670 թ.
- Յոհանն Կոչլեր, «Արևելյան աշխարհը մ.թ.ա. 5-րդ դարում» – 1718թ.
- Գիյոմ Դելիլ, «Կասպից ծովի քարտեզը» – 1730 թ.
- Յոհանն Բատիստ Հոմանն, «Թուրքական Կայսրություն» – 1737 թ.
- Մ.Ռոբեր, «Հին աշխարհի արևելյան միապետությունները» – 1779 թ.
- Սանկտ Պետերբուրգ, «Ասիական Թուրքիայի քարտեզը» – 1793 թ.
- Ֆոն Բիբերշտայն, «Թերեք և Կուր գետերի միջև գտնվող երկրները» – 1800 թ.
- Ուիլյամ Ֆեյդլեն, «Ասիական Թուրքիայի քարտեզը» – 1803-04 թթ.

- Կոնրադ Մալտե-Բրյուն, «Փոքր Ասիան, Հայաստանը, Կովկասը և Սիրիան» – 1812 թ.
- Կառլ Ֆոն Սպոլուներ, «Հայաստանը, Միջագետքը, Բաբելոնը և հարակից երկրները» – 1855 թ.
- Օսմանյան Ռազմական նախարարության հրատարակած «Ռուս–Օսմանյան պատերազմի ռազմական քարտեզը» – 1877 թ.
- Մի քանի այլ կարևոր քարտեզներ

Աշխատությունը շարադրելիս օգտագործվել են նաև այլ մասնագետների աշխատություններ և տարբեր հավաքների ու համագումարների որոշումներ, դրանցում արված պաշտոնական հայտարարություններ և այլ նյութեր:

Ազրբեջանական իշխանությունների ու հետազոտողների պատմագիտական բնույթի հորինվածքներն ու պատմական դեպքերի խեղաթյուրումները հիմնականում սկիզբ են առել 1960-ական թվականներին: Այդ տարիներից սկսած՝ լույս են տեսել Ա. Ալեքսանդրովի, Զ. Բունիաթովի, Ֆ. Մամեդովայի, Ռ. Գեյուզևի և այլոց աշխատությունները, որոնցում առկա են հակահայ ոգով և քարոզչությամբ լի բազմաթիվ պնդումներ, «բացահայտումներ» և հայտարարություններ:

Ինչպես վերը նշվեց, չնայած հայ պատմաբանները, գրականագետներն ու այլ մասնագետներն ազրբեջանական հրապարակումների դեմ գրել են մեծ թվով աշխատանքներ, սակայն դրանք համարյա առանց բացառության եղել են հայոց և ռուսաց լեզուներով, որոնք հրատարակվել են հայալեզու, կամ, լավագույն դեպքում, ռուսալեզու պարբերականներում: Հանուն արդարության պետք է նկատել, որ այդ ժամանակներում ռուսալեզու հրապարակումները ներկայացվում և ընկալվում էին իբրև միջազգային մակարդակի ապահովում, ինչն իրականում այնքան էլ իրական չէր, առավել ևս այդպես չէ մեր օրերում: Ազրբեջանական պատմագրության մեջ տեղ գտած կեղծիքներին անդրադարձող և հակառակը փաստող, այսինքն դրանք հերքող հայ հեղինակները՝ արևմտաեվրոպական լեզուներով հրատարակված ծավալուն աշխատություններ հիմնականում չկան, կամ էլ եթե այդպիսիք առկա են, ապա գերազանցապես սահմանափակվում են լոկ մի քանի պատմական, արվեստագիտական, ազգագրական բնույթի խեղաթյուրումներով ու հորինվածքներով: Հիմնականում չկան նաև ազրբեջանական «գիտական» ներկայացվող քարոզչությանը հակադրվող քարտեզագիտական հետազոտություններ, ինչպես նաև քարտեզագրական ու աշխարհա-

գրական բնույթի փաստաթղթերից և հին քարտեզներից ձեռք բերված նյութերի հիման վրա ներկայացված աշխատություններ:

Աշխատության մեջ առաջին անգամ քարտեզագիտական ուսումնասիրությունների հիման վրա բացահայտվում են ադրբեջանական քարտեզագրական և այլ հենքով կատարված տարածքային խեղաթյուրումները:

Աշխատության մեջ ներկայացված իրողությունները գերազանցապես հենվում են Հին աշխարհի և միջնադարյան քարտեզների, նաև հատկապես այն տվյալների վրա, որոնք շարադրված են հին հունական, եվրոպական և իսլամական աղբյուրներում:

Ներկա ուսումնասիրության նորույթներից է նաև այն, որ թարգմանությունների շնորհիվ արդեն իսկ առկա աղբյուրներին ավելացվում և գիտական շրջանառության մեջ են դրվում նոր աղբյուրներ, որոնք թարգմանաբար ներկայացվում են առաջին անգամ, կատարվում են դրանց մանրակրկիտ քննարկումները՝ նպատակ ունենալով փաստել հայոց պատմության ադրբեջանական կեղծիքներն ու հորինվածքները:

Աշխատության գործնական նշանակությունն այն է, որ համակարգված ձևով բացահայտվում են ադրբեջանական պատմագրության մեջ տեղ գտած խեղաթյուրումների, կեղծիքների ու հորինվածքների պատճառները, դրանց ձևավորման գործընթացը և թիրախների ընտրությունը, քննարկվում են դրանցում օգտագործված տեսական և մեթոդաբանական սկզբունքներն ու կիրառված միջոցները: Հաջորդաբար՝ թյուրքական, պարսկական, արաբական, ինչպես նաև արևմտաեվրոպական ու այլ վստահելի աղբյուրներից քաղված նյութերով, որոնք հաճախ ընդունված են նույն ադրբեջանական մասնագետների կողմից, պարզաբանվում են վերոնշյալ խեղաթյուրումները և կեղծիքները:

Աշխատության մեջ ներկայացվող մանրամասն տեղեկատվությունը կարող է օգտակար լինել համապատասխան գնահատական տալու հայոց պատմության խեղաթյուրումներին՝ այդ կերպ ամրագրելով այն իրողությունը, որ պատմության կեղծարարությունն ի վերջո, վաղ թե ուշ, անպայմանորեն բացահայտվում է ու ստանում իր արժանի գնահատականը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ
Ա ԴՐԲԵՋԱՆԻ ԿԱՏԱՐԱԾ ԽԵՂԱԹՅՈՒՐՈՒՄՆԵՐԻ
ԴՐԴԱՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

1.1. Արաքսից հյուսիս Ադրբեջան երկրի ձևավորման գործընթացը

Երբ 1918 թվականին Կովկասյան լեռներից հարավ ընկած տարածաշրջանում հիմնադրվեցին երեք պետություններ, դրանցից երկուսի անվանումներն ունեին դարավոր անցյալ, մինչդեռ երրորդի՝ Արաքսից հյուսիս և Կասպից ծովի արևմտյան ափին տարածվող նորաստեղծ պետության անունն իր երկրի նման նորություն էր: Նորաստեղծ այս պետական կազմավորման անունն իրականում Պարսկաստանի հյուսիս-արևմտյան՝ վաղնջական ժամանակներից օգտագործվող Ատրպատական նահանգի կամ պարսկերենով Ադրբեջան անվան ընդօրինակումն էր:

Լոնդոնի համալսարանի սոցիոլոգ, նացիոնալիզմի հանրահայտ մասնագետ, պրոֆեսոր Էնթոնի Սմիթն իր «Ազգերի էթնիկ ակունքները» աշխատության մեջ նշում է.

Որոշ ազգեր ունեն լավ պահպանված անցյալ, մինչդեռ ուրիշները դրա փնտրտուքի մեջ են, քանի որ նրանց անցյալը կամ գոյություն չունի, կամ էլ մնում է քողարկված այլ կարևոր իրադարձությունների շղարշի ներքո:³

Վաշինգտոնի Ջորջթաուն համալսարանի պրոֆեսոր, Օքսֆորդի իսլամագիտական հետազոտությունների կենտրոնի անդամ, ԱՊՀ երկրների մասնագետ և բազմաթիվ գրքերի ու հոդվածների հեղինակ, Թավրիզում ծնված քաղաքագետ և պատմաբան Շիրին Հանթերն իր «Անդրկովկասն անցումային շրջանում. ազգակերտում և կոնֆլիկտ» աշխատության մեջ, հարցը դիտարկելով ավելի կոնկրետ հարթության մեջ, նկատում է.

Խորհրդային շրջանում Ադրբեջանի ծագման վերաբերյալ սկսեց զարգանալ մի առասպել, որը վերջերս կատարելազործել են ադրբեջանցի ազգայնամուլները: Ադրբեջանի ծագման այս

³ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford: 1987), էջ 178:

«ադրբեջանցի» է կոչվել 1936 թվականից հետո քաղաքական որոշման արդյունքում:

Երբ Արաքսից հյուսիս գտնվող Արևելյան Անդրկովկասի տարածքում հիմնադրվեց «Ադրբեջան» կոչվող քաղաքական միավորումը, Ատրպատականի, այսինքն պարսկական Ադրբեջանի մտավորականութունն ու քաղաքական դեմքերն այս անվանման դեմ բողոքներ ներկայացրեցին, սակայն նրանց պահանջները մնացին անպատասխան: Երկու տարի անց Անդրկովկասի նոր անկախացած երեք երկրները դարձան «խորհրդային», «սոցիալիստական»՝ կորցնելով փաստացի անկախութունն ու պահպանելով միայն երկու-երեք տարվա կյանք ունեցող քաղաքական կազմավորումներից ժառանգած իրենց անունները: Պահպանվեց նաև նորաստեղծ «Ադրբեջան» անվանումը, որը կոմունիստական դեկավարության համար անհրաժեշտության դեպքում կարող էր ծառայել իբրև հարմար միջոց ու պատրվակ է ընդլայնելու իրենց ազդեցությունն ու իշխանությունը դեպի Իրան՝ պարսկական Ադրբեջանը միացնելով Ադրբեջանական Խորհրդային Հանրապետությանը:

Երկրի նոր անվանումն ամրապնդելու նպատակին էր ծառայում նաև 1930-ական թվականներին տեղացի ժողովրդին «ադրբեջանցի» վերանվանելը, որին հետևեց նրանց ազգային ինքնության հետ կապված մշակույթի և պատմության հորինվածքները, իսկ 1960-ական թվականներից ի վեր՝ Ադրբեջանի իշխանությունների ակտիվ միջամտությամբ սկսված, անթաքույց հակահայկական բնույթ ունեցող, նաև Իրանի Ատրպատական նահանգի պատկանելության հարցերը շոշափող «գիտական» աշխատությունների հրատարակումները:

Կովկասյան լեռներից հարավ և Արաքսից հյուսիս գտնվող՝ ներկա Ադրբեջանի Հանրապետության գրաված տարածքը ներառում է Կուրից հյուսիս՝ Կասպից ծովի և Վիրքի միջև տեղադրված պատմական Կովկասյան Աղվանքը (Ալբանիան) կամ Բուն Աղվանքը, որտեղ բնակվում էին Կովկասի աղվանական ցեղերը: Կովկասյան Աղվանքին/Ալբանիային սահմանակից էին Մեծ Հայքի, Արցախ, Ուտիք և Փայտակարան աշխարհները:

Աղվանական ցեղերը 4-րդ դարում ընդունեցին քրիստոնեությունը, իսկ 5-րդ դարում տարածաշրջանն անցավ Սասանյան Պարսկաստանի գերիշխանության ներքո: 7-8-րդ դարերի արաբական արշավանքներից հետո, հակառակ այն պարագային, որ այդ տարածաշրջանում բնակվող հայերը մնացին քրիստոնյա, աղվանական ցեղերի մեծամասնությունն աստիճանաբար կրոնափոխ եղավ և ընդունեց իսլամը: 9-րդ դարից սկսած՝ Կենտրոնական Ասիայի թյուրքական ցեղերը, սելջուկներն ու ապա մոնղոլները, հասնելով Կովկասի հյուսիսային ու հարավային շրջանները, այդտեղ հաստատեցին ցեղական փոքր ու մեծ իշխանություններ ու կիսանկախ խանություններ: Կովկասյան լեռներից հարավ-արևելք գտնվող տարածքների մեծ մասը, 15-րդ դարից սկսած, հիմնականում անցավ Պարսկաստանի գերիշխանության ներքո: Այստեղ հետագայում

ստեղծվեցին մուսուլմանական խանություններ, որոնց կարողացան դիմադրել և որոշ չափով անկախ մնալ միայն Արցախի հայ մելիքությունները: 11-12-րդ դարերից սկսած՝ Աղվանքը որպես երկիր, իսկ աղվանները/աղվանական ցեղերը որպես միասնական ժողովուրդ այլևս չեն հիշատակվում ո՛չ եվրոպական, ո՛չ իսլամական պատմական և քարտեզագրական նյութերում:⁷ Եթե որոշ դեպքերում հայկական աղբյուրներում հիշատակվել է Աղվանք անունը (բացառյալ «Բուն Աղվանք» ձևակերպումը), ապա դա հաճախ վերագրվել է Արցախին ու Ուտիքին:⁸

1813 թվականի Գյուլիստանի պայմանագրով Շիրվանի, Շաքիի, Դերբենդի, Ղարաբաղի և մի քանի այլ խանություններ, ինչպես նաև Սյունիքի կենտրոնական և հարավային տարածքները (ներկայիս Սյունիքի մարզի Սիսիանի, Գորիսի ու Կապանի շրջանները) անցան Ռուսաստանին, իսկ 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրով Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները նույնպես միացվեցին Ռուսական կայսրութայնը:

Երբ Սյունիքի որոշ շրջաններ 1813 թվականին միացվեցին Ռուսաստանին, ռուսական իշխանությունները որոշեցին դրանք ներառել վարչական մի նոր միավորի՝ Ելիզավետպոլի նահանգի մեջ: Հայկական հողերն ադրբեջանական հայտարարելն Ադրբեջանի ներկա իշխանություններն այսպես են հիմնավորում. քանի որ 1813 թվականից Սյունիքը և Ղարաբաղը գտնվում էին Ռուսաստանի կազմում և 19-րդ դարում նրանք Ելիզավետպոլի նահանգի մաս էին կազմում, ապա խորհրդային շրջանում դրանք պետք է համարվեին Ադրբեջանական Խորհրդային Հանրապետության կազմում, որի իրավահաջորդն իրենք են, հետևաբար Սյունիքը և Ղարաբաղն ադրբեջանական տարածքներ են: Ադրբեջանյան նույն տրամաբանությունը շարունակելու պարագայում կարելի է պնդել, թե քանի որ Երևանի ու Նախիջևանի շրջանները Ռուսաստանին միացվեցին միայն 1828 թվականին և Ելիզավետպոլի նահանգի մաս չէին կազմում, հետևաբար Նախիջևանը չի կարող 1920 թվականին հիմնադրված Ադրբեջանի Հանրապետության կազմի մեջ լինել նույնիսկ որպես կիսանկախ հանրապետություն, որը սակայն նրանք պնդում են:

⁷ St' u *The Cambridge History of Iran*, Vol. 4 (Cambridge: 1975).

⁸ Այս նյութին անդրադարձել է Պ. Չոբանյանը, իր կազմած Մակար Եսյս. Բարխուտարեանցի *Աղուանից երկիր և դրացիք. Արցախ* (Երևան, 1999) աշխատության նախաբանում, էջ 14: Նույն աշխատության մեջ (էջ 280) Բարխուտարեանցը նշում է, որ Գանձասարի ինքնակոչ կաթողիկոս Սիմեոնը, 1691 թ. արձանագրության մեջ իրեն կոչում է «կաթողիկոս Աղուանից»: Նշենք նաև, որ Գանձասարի Եսայի Հասան-Ջալալեանց կաթողիկոսն իր պատմական երկը, որտեղ ներկայացվում են նաև Արցախում և Ուտիքում տեղ գտած իրադարձությունները, անվանել է *Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի*: Հարցի շուրջ տե՛ս նաև Բ. Ուլուբաբյան, “Ալբանիա”, “Աղվանք” և “Առան” տեղանունները”, *Պատմաքաղաքագրական հանդես* (Երևան, 1971), համար 3, էջ 115-126:

1890 թ. հրատարակված ռուսական հանրագիտարանի առաջին հատորում «Ադրբեջան» անվան տակ կարդում ենք.

Ազերբեյջանը կամ Ադրբեջանը (ազերի՝ պահլավերեն կրակի երկիրը, Ատրոպատկանը կամ հայերենով Ատրպատականը) Պարսկաստանի հյուսիս-արևմտյան և արդյունաբերությամբ հարուստ նահանգն է: Ադրբեջանի սահմաններն են հարավում պարսկական Քյուրդստանը (Էրդյալ նահանգը) և Իրաք-Աջամին (Մարաստանը), արևմուտքում՝ Թյուրքական Քյուրդստանը և Հայաստանը: Հյուսիսում՝ Արաքսի մյուս ափից նրան սահմանակից են Ռուսական Հայաստանը և Հարավային Կովկասը: Կասպից ծովի ափին գտնվող պարսկական Գիլան նահանգը տեղակայված է նրանից արևելք... Ադրբեջանի տարածքը 104,840 քառակուսի կիլոմետր է... 17-րդ դարում օսմանյան թուրքերը Ադրբեջանում, որի Արդաբիլ քաղաքը պարսից արքայազների (ինչպես օրինակ՝ Աբբաս Միրզայի) բնակավայրն էր և Պարսկաստանի կարևորագույն նահանգներից մեկը, մեծ ավերածուծություններ գործեցին:⁹

Նույն հանրագիտարանում «Ալբանիա» երկրի վերաբերյալ տրված է հետևյալ բացատրությունը.

Ալբանիա: Հնադարյան սակերն այսպես էին կոչում Կովկասից հարավ տեղակայված տարածքի արևելյան մասերը, որոնք գտնվում էին Սև (Pontus Euxinus) և Կասպից ծովերի միջև՝ Հայաստանից հյուսիս [որից սահմանազատվում էր Կյուրոս՝ ներկա Կուր գետով]: Ներկա Շիրվանին ու Հարավային Դաղստանին համապատասխանող այս երկրի բնակիչները հնում նկարագրվում են որպես պարզ բարքերի և արդար բնավորության տեր մարդիկ, միաժամանակ որպես արտակարգ նետաձիգներ և հեծյալներ... Պատմական դերակատարում նրանք պատահամբ ունեցել են միայն Հայաստանի դեմ Պոմպեոսի արշավանքի ժամանակ (65 թ. մ.թ.ա.), երբ իրենց երկիրը, որը 12 ցեղերի միություն էր թագավորի ղեկավարած ժառանգական իշխանների գլխավորությամբ, ստիպված ժամանակավորապես ընդունեց Հռոմի գերագույն իշխանությունը:¹⁰

⁹ *Yı̇öeēīīāāe-āñēēē ñēīāādū, iīā ðāā. Ē.Ā. Āiāðāāāñēāāī ē āð. (Ñ.-İ āðāðāóðāū ē Ēāēī öēāū: 1890),* հատոր 1, էջ 212-213:

¹⁰ Անդ, էջ 359:

Հանրաճանաչ «Բրիտանական Հանրագիտարանը» (*Encyclopaedia Britannica*) իր 1911 թ. հրատարակված 29 հատորներում «Ադրբեջան» անվանման համար տալիս է հետևյալ բացատրությունը.

Ազրբայջան կամ Ադրբեջան, միջին դարերի Ազերպատկանը և հին պատմիչների Ատրպատկանը՝ Պարսկաստանի հյուսիսարևմտյան ամենակարևոր նահանգը: Հյուսիսում բաժանված է ռուսական տերիտորիայից Արաս [Արաքս] գետով՝ իր արևելքում ունենալով Կասպից ծովը, Գիլանը և Խամսեն-Ջանջանը, Քյուրդիստանը հարավում և Ասիական Թուրքիան արևմուտքում: Տարածքը շուրջ 32,000 քառ.կմ է և ունի 1.5-ից 2 միլիոն բնակչություն, որոնք բաղկացած են բուն պարսիկներից, թուրքերից, քրդերից, ասորիներից, հայերից և այլն:¹¹

Տարբեր աղբյուրների և մշակույթների պատկանող այս երկու լուրջ և կարևոր աշխատությունները փաստում են՝ հաստատելով այն, որ մինչ այդ Արաքսից հյուսիս Ադրբեջան անունով որևէ երկրամաս գոյություն չի ունեցել, ինչը նույնպես բազմիցս պնդել և պնդում են պարսիկ մտավորականները: Սակայն Ադրբեջանի արդի պատմաբանները և հատկապես դիվանագետները պնդում են, որ իրենց երկիրը, ներառյալ Արաքսից հյուսիս գտնվող շրջանը նույն անունն է կրել առնվազն 2000 տարի:

Մեր աշխատությանը կից տրվող հավելվածի մեջ վերատպված հնագույն, իսլամական և եվրոպական բոլոր քարտեզներում (պատ. 8-38) կարելի է տեսնել, թե հին և միջին դարերում հույն, արաբ, պարսիկ և եվրոպացի մասնագետներն ինչպես էին ներկայացնում Կովկասից հարավ գտնվող տարածքները (սրանց մանրամասն բացատրությունների համար տե՛ս աշխատության հինգերորդ գլուխը):

Ինչպես վերը նշվեց, աղվանական ցեղերը և Աղվանքը՝ որպես երկիր քարտեզներից վերացան 11-12-րդ դարերի ընթացքում: Աղվանքի վերանալուց շուրջ մեկ հազարամյակ հետո 1911 թվականին, Բաքվում հիմնվեց «Մուսավաթ իսլամական դեմոկրատ» կուսակցությունը, որի նպատակներից էր Կովկասի հարավային հատվածում ձևավորել գուտ թյուրքաբնակ գոտի՝ այդ կերպ վերացնելով թյուրքախոս երկրները բաժանող տարածքի քրիստոնյա բնակչությանը: Պանթյուրքական գաղափարախոսության հիմնադիրներից Շամսեդդին Սամին հայտարարում էր.

¹¹ *Encyclopaedia Britannica*, in 29 volumes, 11th edition (Cambridge: 1911), հատոր 3, էջ 80-81:

Մուհամմադ Նիաբանին, Իսմայիլ Ա՛միրխիզին և Ա՛հմա՛դ Քա՛սրա՛վին, ընդզվեցին դրա դեմ՝ հայտարարելով, որ «Կովկասի այս երկրամասը, որի ժողովուրդը խոսում է թրքերեն, ունի այլ անվանում և երբևէ Ադրբեջան չի կոչվել»:¹⁹ Ստամբուլի պարսկական դեսպանութունն այս անվանման դեմ բողոքի նամակ ուղարկեց Բաքու, սակայն դրանից ավելին քայլեր չձեռնարկվեցին:²⁰ Հանրահայտ քաղաքական գործիչ Շեյխ Նիաբանին այս կեղծ անվանումից այնքան էր մտահոգված, որ նույնիսկ առաջարկեց պարսկական Ադրբեջանի անունը փոխել Ազադիստանի (Ազատ երկիր), որպեսզի անունների մեջ չփոթ չառաջանա, և ապագայում խնդիրներ չհարուցվեն:²¹ Այս միտումնավոր և սխալ անվանակոչումը կարելի է նմանեցնել նախկին Հարավսլավիայի Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետության փլուզումից հետո ստեղծված անկախ երկրներից մեկի՝ Մակեդոնիայի պարագային: Վերջինս նույնպես անկախության հռչակումից հետո իրեն անվանեց Մակեդոնիա՝ առանց հաշվի առնելու, որ դա իր հարևան երկրի՝ Հունաստանի սահմանամերձ նահանգներից մեկի անվանումն է: Այս առթիվ Հունաստանի բողոքների ու պահանջների արդյունքն այն եղավ, որ նորաստեղծ երկրի անունը պաշտոնապես դարձավ «Նախկին Հարավսլավական Մակեդոնիայի Հանրապետություն»: Իհարկե, այս երկար անվանումն այսօր քչերն են օգտագործում, և այնուամենայնիվ այս երկիրն աշխարհին առավելապես հայտնի է իբրև «Մակեդոնիա»:

Այսպիսով, Կովկասյան լեռներից հարավ ընկած տարածաշրջանում՝ Արաքսի հյուսիսային ափին՝ հայտնվեց մի նոր երկիր, որի անունը Արաքսի հարավային ափին գտնվող Իրանի հյուսիսարևմտյան նահանգի անվան ընդօրինակումն էր: Մի երևույթ, որը, ինչպես Բարտոլդը գուշակել էր, արդեն Իրանի և Ադրբեջանի իշխանութունների միջև լուրջ հակասութունների պատճառ է դարձել:²²

Վաղ միջնադարում Հարավային Կովկասում գոյություն ունեցող աղվանական ցեղերի բնակեցման մոտավոր տարածքում 1918 թվականին հիմնված նոր երկիրն իրեն աշխատում էր ներկայացնել նաև որպես «Պատմական Ադրբեջան»,²³ իսկ շուրջ երկու տարի անց Ադրբեջանի Հանրապետությունը, ընկնելով կոմունիստների ձեռքը ի վերջո դարձավ «Ադրբեջանական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն», որի պատմագրությունը տասնամյակներ շարունակ էլ ավելի

¹⁹ Touraj, Atabaki, *Azerbaijan. Ethnicity and the Struggle for Power in Iran* (London and New York: 2000), էջ 2 և 25: Տե՛ս նաև Մոհա՛դդա՛մ, նշվ. աշխ. էջ 38, պարսկերեն:

²⁰ Քավլի Բա՛յաթ, նշվ. աշխ., էջ 66-67:

²¹ Touraj Atabaki, նշվ. աշխ. էջ 50: Տե՛ս նաև - Ահ՛մա՛դ Քա՛սրա՛վի, *Ադրբեջանի 18 ամյա պատմությունը* (Թեհրան, 1978), հատոր 2, էջ 872, պարսկերեն: նաև - Ա՛լի Ազա՛րի: *Շեյխ Մոհամմա՛դ Նիաբանիի ապստամբությունը* (Թեհրան, 1970), էջ 299, պարսկերեն:

²² *Ādōi ēüā*, նշվ. աշխ., հատոր 2, էջ 703:

²³ Քավլի Բա՛յաթ, *Ադրբեջանը պատմության ելևջաներում* (Թեհրան, 2000), էջ 6-11:

«Հիմնավորեց» տարածքի «Ադրբեջան» կոչվելու «իրավունքները»: ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո պարսիկ պատմաբաններն ու քաղաքագետները հույս ունեին, որ վերստին անկախություն ձեռք բերած երկիրը կհրաժարվի «Ադրբեջան» անունից և իրեն կանվանի այլ կերպ, սակայն քանի որ այս անվանումը երկրի համար կարող էր լինել շահավետ քաղաքական խաղաքարտ,²⁴ այն նույնությամբ պահպանվեց:

Բարտուղիի այն կանխատեսումը, որ 1918-ին Արաքսի հյուսիսային ափի տարածքին Ադրբեջան անվանում տալու նպատակը Պարսկաստանի Ադրբեջանն իրենց կցելն էր, բացահայտվեց, երբ 1941 թ. խորհրդային օկուպացման ընթացքում Ստալինն Ադրբեջանի կոմկուսի առաջին քարտուղար Միր Զաֆար Բադիրովի ձեռքով Իրանի Ադրբեջան նահանգում ստեղծեց «Դեմոկրատ» կուսակցությունը, որին ապա միացավ կոմունիստական գաղափարներով առաջնորդվող Իրանի «Թուղե» կուսակցության Ադրբեջանի մասնաճյուղը:²⁵ Այս կուսակցությունը կազմակերպեց հանրաքվե, որի նպատակն էր Իրանի պատմական Ադրբեջան (Ատրպատական) նահանգը անկախ հռչակել և ապա կցել Խորհրդային Ադրբեջանին:²⁶

Վերոնշյալ նյութին վերաբերող փաստաթղթերը երևան եկան, երբ Խորհրդային Միության և Ադրբեջանի՝ 1939-1947 թթ. վերաբերող արխիվները հասանելի դարձան հետազոտողներին: Ադրբեջանցի պատմաբան Զա'միլ Հա'սա'նյին, Հիմնվելով գերագանցապես Ադրբեջանական ԽՍՀ պետական արխիվների նյութերի վրա, պատրաստել է երկու աշխատություն,²⁷ որոնցից երկրորդը նաև հրատարակվել է ուսուցիչներին:²⁸ Այս երկու գրքերում բացահայտված են Խորհրդային Միության տարածքային ընդարձակման նպատակներն ու դրանց համապատասխանումն Ադրբեջանական ԽՍՀ ծրագրերի հետ, որն էր պարսկական Ադրբեջանն Իրանից առանձնացնել և միացնել Խորհրդային Միությանը: Այդ գրքերը ի մի են բերված և պարսկերենով հրատարակվել Թեհրանում:²⁹

Պարսկական Ադրբեջան (Ատրպատական) նահանգի և Ադրբեջանի Հանրապետության «վերամիավորման» մտահղացման հիմքը դրվել էր

²⁴ Ս. Աղաջանյան, «Իրականություններ Ադրբեջանի և Հայաստանի պատմության մասին» *Քննարկ* օրաթերթի հատուկ համար 447 (Լոնդոն, 1993), էջ 28-30:

²⁵ Ֆերեյդուն Քեշավա՛րզ, *Ես մեղադրում եմ* (Թեհրան, 1980), էջ 61, պարսկերեն:

²⁶ *Ādōi ēūā*, նշվ. աշխ., հատոր 2, էջ 703:

²⁷ Չա'միլ Հա'սա'նյի, *Թեհրանի, Բաքվի և Մոսկվայի պայքարն Ադրբեջանի համար, 1939-1945* (Բաքու, 1998) և *Սատր պատերազմի սկիզբն Ադրբեջանում, 1945-1946* (Բաքու, 1999), ադրբեջաներեն:

²⁸ *Āæāi ēēū Āāñāi ēū, NÑÑÐ-Ēdāi. Āçāđāæāæāiñēēē ēdēçēñ ē īā-āēf ōīēīāīē āīēīū. 1941-1946* (Ī īñēā: 2006).

²⁹ Չա'միլ Հա'սա'նյի, *Ադրբեջանի դեմոկրատ կուսակցության վերնըն ու անկումը*, թարգմանությունը Մա'նսուր Հա'մմամիի, (Թեհրան, 1383 [2004]), պարսկերեն:

1918 թվականին Մուսավաթ կուսակցության կողմից,³⁰ և այս նպատակը կրկին աշխարհի համար պարզ դարձավ 1992 թ., երբ արդեն անկախ Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահ Աբուլֆազ Էլչիբեյը, նյութն արծարծելով, հայտարարեց, որ նպատակ ունի միացնելու տարիներ ի վեր «պարտադրաբար իրարից բաժանված այս երկու եղբայրներին»: Իր այս քաղաքականությունը նա մեկ անգամ ևս շեշտեց «Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատ կուսակցության» (ԱԺՃԿ) 1998 թ. հունվար 30-31-ի համագումարի ընթացքում՝ հայտարարելով.

Անկախ Հյուսիսային Ադրբեջանի ստեղծումը մեր շարժման մեծ հաղթանակն էր, որի հաջորդ փուլն է միացյալ Ադրբեջանի ստեղծելն ու վերականգնելը:³¹

Մեկ անգամ ևս՝ 1999 թ., ԱԺՃԿ-ի ղեկավար Էլչիբեյը հայտարարեց.

Բաժանված Ադրբեջանի խնդիրը գոյություն ունի և մեր պատմական առաքելությունն է այն լուծելը:³²

Վերոհիշյալ նպատակով ծրագրված գործունեությունը դեռ շարունակվում է, և այս ուղղությամբ Ադրբեջանի իշխանությունները «Հարավային Ադրբեջան» անունով հեռուստաալիք են հիմնել, որի նպատակն է գովազդել ու քաջալերել անջատողական քաղաքականությունը Իրանի հյուսիս-արևմուտքում: Ադրբեջանի Հանրապետության ղեկավարության կողմից աջակցվող այս գործունեությունը հանգեցրել է Իրանի հետ նախկինում ունեցած արտաքուստ սերտ և բարեկամական հարաբերությունների վատթարացման:³³

Ի հակադրում նման քաղաքականության, Իրանի իշխանությունները երկրի հյուսիսարևմտյան Ադրբեջան-Ատրպատական նահանգը (որը նախկինում տարածվում էր Արաքսի ամբողջ Հարավային ափին, Թուրքիայից մինչև Կասպից ծով) 1937 բաժանեցին երկու նահանգների՝ նրանց տալով Արևելյան Ադրբեջան և Արևմտյան Ադրբեջան անվանումները, իսկ 1993 թվականին նույն տարածքը վերաբաժանվեց այս անգամ երեք մասի, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ առանձին նահանգի կարգավիճակ: Թուրքիային սահմանակից մասը անվանվեց «Արևմտյան Ադրբեջանի նահանգ», կենտրոնական մասը՝ «Արևելյան

³⁰ Brenda Shaffer, *Borders and Brethren* (Cambridge, MA: 2002), էջ 37:

³¹ Cameron Brown, “Wanting to Have Their Cake and Their Neighbour’s Too: Azerbaijani Attitudes towards Karabakh and Iranian Azerbaijan”, *The Middle East Journal* (Washington DC: 2004). Volume 58, No.4, Autumn, էջ 587-588:

³² Անդ, էջ 588:

³³ *Iranian Azerbaijan: Brewing hotspot or future separatism?* Today-Az internet newspaper, 11 November, 2010, Baku. Website <http://www.today.az/news/analytics/76478.html>.

Աղբբեջանի նահանգ», իսկ Կասպից ծովին ու Աղբբեջանի Հանրապետութեան հարակից մասը դարձավ «Արդաբիլի նահանգ»՝ ընդհանրապես վերացնելով Աղբբեջան անվանումն Աղբբեջանի Հանրապետութեանն անմիջապես կից իր այս նորակոչ նահանգից, որի մայրաքաղաք Արդաբիլը Սեֆյանների իշխանութեան օրերին Իրանի Ատրպատական-Աղբբեջանի նահանգի մայրաքաղաքն էր:

Ներկայումս Աղբբեջանի իշխանութեանները, չլացած իրենց հարստութեամբ, տարածաշրջանային նկրտումները հասցրել են անընդունելի մակարդակների և սկսել են խաղալ քաղաքական խաղեր, բացահայտելով իրենց հավակնութեանները և խաթարելով տարածաշրջանի կայունութեանն ու խաղաղութեանը: 2012 թ. փետրվարի 1-ին Աղբբեջանի Գերագույն խորհրդի մի քանի պատգամավորներ առաջարկեցին երկրի անունը պաշտոնապես փոխել «Հյուսիսային Աղբբեջան»-ի՝ պատճառաբանելով, որ Աղբբեջանի տարածքի երկու երրորդ մասը՝ «Հարավային Աղբբեջան»-ը, այժմ գտնվում է Իրանում, և այս տարածքը պատկանում է իրենց երկրին՝ Աղբբեջանին, որը պետք է ազատագրվի:³⁴

1.2. Խորհրդային գաղափարախոսութեանը և խեղաթյուրման քաղաքականութեանը

1922 Խորհրդային Միութեան ձևավորումից հետո (մինչև մերձբալթյան երկրների բռնակցումը), նրա կազմում կային երկու երկիր, որոնք կրողներն էին հնագույն դրսևորումներ ունեցող պատմամշակութային և պատմաքաղաքական ժառանգութեան, սրանք էին Հայաստանը և Վրաստանը:³⁵ Խորհրդային Միութեան թյուրքալեզու և իրանալեզու միջինասիական հանրապետութեանների ժողովուրդների համար նորաստեղծ պետական-քաղաքական միավորումները նորութեան էին, քանի որ տարածաշրջանի բնակչութեան գերակշռող մեծամասնութեանը քոչվորական ցեղախմբեր էին, իսկ համեմատաբար վաղ շրջաններից մնացել էին միայն մի քանի հին քաղաքներ՝ Բուխարան, Սամարղանդը, Մերվը, Խոջանդը, Խիվան, Կաշգարը, որոնք ժամանակին սելջուկների, մոնղոլների և հիմնականում պարսիկների գերիշխանութեան ներքո գիտութեան, գրականութեան ու հոգևոր դարձուցների կենտրոններ էին: Ինչ վերաբերում է Աղբբեջանին, ապա վերն արդեն նշվեց, որ սա մի նորաստեղծ երկիր էր՝ ծնունդ առած 1918 թ., որի բնակիչների համար

³⁴ Տե՛ս <http://en.trend.az/news/politics/1986820.html>, Տրենդ գործակալություն, Մ. Ալիևի հոդվածը:

³⁵ Հայաստանը որպես երկիր քարտեզներում առկա է սկսած 600 տարի մ.թ.ա, մինչդեռ Վրաստանը՝ որպես Աթլազիան, Վիրքը, Միգրեիան, Իմերեթիան և այլ շրջաններ համախմբող երկիր, քարտեզներում և գրականության մեջ ներկայացել է 12-13-րդ դդ.:

որպես էթնանուն մատուցվող «ազրբեջանցի» եզրույթը նորութունն էր ու դժվար ընկալելի, այն աստիճան, որ «ազրբեջանցի» անվանումը բացակայել է անգամ 1926 թ. ԽՍՀՄ մարդահամարից: Կարևոր է նաև նշել, որ նախքան խորհրդայնացումն Ազրբեջանական ԽՍՀ-ի տարածքում բնակվում էին մեծ թվով պարսիկներ, թուրքեր, մոնղոլների, սելջուկների ու աղվանական ցեղերի ժառանգորդներ, հայեր, ռուսներ, հրեաներ և Իրանից ու Ատրպատականից եկած Պարսկաստանի բնիկ ազրբեջանցիներ:

Ի տարբերություն Ռուսական կայսրության (որը 1840-ական թթ. բնութագրվում էր իբրև «ժողովուրդների բանտ», և որի տարածքի մեծագույն մասի վրա էր ձևավորվել ԽՍՀՄ-ը) քաղաքականության՝ 1917 թվականից իշխանությունը տիրացած բուլշևիկները հայտարարեցին, որ նոր երկիրն առաջնորդվելու է պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի և ժողովուրդների բարեկամության գաղափարախոսությամբ, ինչը ենթադրում էր նաև պետության տարածքում բնակվող բոլոր ժողովուրդների իրավահավասարություն, համերաշխություն և նոր՝ սոցիալիստական ազգերի ձևավորում: Եվ քանի որ սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացման տեսանկյունից ԽՍՀՄ կազմի մեջ մտնող հանրապետությունները էապես տարբերվում էին միմյանցից, նոր գաղափարախոսությամբ, փաստորեն, խնդիր էր դրվում զարգացման տարբեր աստիճաններում գտնվող ժողովուրդներին բերել միևնույն մակարդակի:

Ասվածի վկայությունը հանդիպում ենք Հոկտեմբերյան հեղափոխությանը հաջորդած առաջին իսկ դեկրետներում: Այսպես, արդեն 1917 թ. նոյեմբերի 2 (15)-ին Խորհրդային Ռուսաստանի ժողովուրդները ընդունեց «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների դեկլարացիան», որտեղ հայտարարվում էր, որ իր գործունեության մեջ նորաստեղծ կառավարությունն առաջնորդվելու է Ռուսաստանի ժողովուրդների հավասարության և ինքնիշխանության, նրանց ազատ ինքնորոշման (ընդհուպ մինչև անջատումը և ինքնուրույն պետության ձևավորումը), ազգային և ազգային-կրոնական բոլոր խտրականությունների և արտոնությունների վերացման, Ռուսաստանի տարածքում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների և ազգազրական խմբերի ազատ զարգացման սկզբունքներով:³⁶

Հարցի զարգացումը և կոնկրետ խնդիրների ուղենշումը տեսնում ենք հատկապես ՌԿ(բ)Կ 10-րդ համագումարի (8-16 մարտի, 1921 թ.) նյութերում: Այստեղ ազգային հարցի վերաբերյալ կուսակցության խնդիրների մասին գեկուցման մեջ Ի. Ստալինը հայտարարում էր.

Ազգային անհավասարության էությունն այն է, որ պատմական զարգացման արդյունքում անցյալից մենք ստացել

³⁶ Տե՛ս http://cccp.narod.ru/work/book/prava_nar.html.

Փաստական անհավասարուծյան վերացման այս քաղաքական կուրսը (ստալինյան իրականացմամբ), որը հայտնի է նաև «արմատավորում» կամ «բնիկացում» (коренизация), շարունակվում էր 1920-30-ական թթ., որոշ հետազոտողների կարծիքով՝ շատ ավելի երկար ժամանակ:⁴⁰

Վերոնշյալ քաղաքականության և նրանց վերաբերյալ տրված որոշումներին մանրամասնորեն անդրադարձել է Յուրի Սլեզկին իր «Խորհրդային Միությունը որպես կոմունալ բնակարան» հոդվածում:⁴¹ ԽՍՀՄ-ում ազգերի ու մշակույթների խնդիրներն ու նրանց զարգացումները մանրակրկիտ ուսումնասիրելուց հետո նա գալիս է հետևյալ եզրակացության.

Կուսակցուծյան նոր ուղին էր խորհրդային ազգությունները պաշտոնական դարձնելը, դրանց տալով իրենց ազգային բնորոշիչ արժանի մի մշակույթ, որը պետք էր պահպանել և կատարելագործել: Կարիքը եղած դեպքում պետք է նաև օգտագործել հատուկ մասնագետների և նույն նպատակին ծառայող հատուկ կազմակերպությունների կողմից շարադրված հորինվածքները:⁴²

Հիմնականում վերոբերյալ գործոններով է պայմանավորված, որ խորհրդային իշխանություններն իրենց գոյության առաջին իսկ տարիներից սկսած քաջալերում էին «հետամնաց ժողովուրդներին», այդ թվում՝ և Ադրբեջանի ու Միջին (Կենտրոնական) Ասիայի նորաստեղծ հանրապետություններին, ստեղծել իրենց ազգային ինքնությունը, պատմությունը և մշակույթը, այդ թվում՝ և ազգային թատրոնը, օպերան, ժողովրդական ու դասական երաժշտությունը, արվեստն ու գրականությունը: Այս գործընթացներն են դրդում նորաստեղծ հանրապետությունների հետազոտողներին (թերևս՝ իշխանությունների աջակցությամբ) ձեռնարկելու քայլեր այնպիսի «գիտական» աշխատություններ ստեղծելու ուղղությամբ, որտեղ կհիմնավորվեն նրանց (հնագույն) ազգ լինելը, հնագույն մշակույթն ու պատմությունը «վերագտնելը»: Այս կերպ են ձևավորվել «գիտական» ներկայացվող

հարցը Ռուսաստանում: Թարգմանութիւնը Եր. Մելիքեանի (Ռուստով, 1920), էջ 8-12: Տե՛ս նաև <http://petrograd.biz/stalin/5-20.php> :

⁴⁰ Մանրամասն տե՛ս, *Àâèëà Èèðàëíîââ, È âíîðíîò íàðèíîèüíé íîèèèèèè* http://www.hrono.ru/libris/lib_1/litvinova_nac.html :

⁴¹ Yuri Slezkine, “The Soviet Union as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Pluralism”. *Stalinism. New Directions*, Sheila Fitzpatrick, ed. (London: 2000), էջ 313-347:

⁴² Անդ, էջ 335:

պատմական հորինվածքների, զեղծարարությունների, կեղծիքների, խեղաթյուրումների պատճառները:

Մեկ անգամ ևս Ստալինը 1930 թ. կոմկուսի 16-րդ համագումարի մասնակիցներին զգուշացրեց՝ հայտարարելով.

ԽՍՀՄ-ի բոլոր ազգերին ընդհանուր Մեծ Ռուս ազգի հետ միավորելն ու ռուսերենը ընդհանուր լեզու դարձնել ազգային շովինիզմ է և հակառակ լենինյան տեսություններին, ըստ որոնց մոտ ապագայում ազգային տարբերությունները չեն վերանալու և կհարատևեն նույնիսկ համաշխարհային պրոլետարիատի հաղթանակից հետո:⁴³

1.3. Պատմության խեղաթյուրումը և ադրբեջանական ինքնության կայացման գործընթացը

Կովկասյան լեռներից հարավ ընկած երկրների ժողովուրդների պատմության, հիշողության և ինքնության հարցերի ճանաչված մասնագետ Վիկտոր Շնիրելմանը գտնում է, որ.

Ցանկացած նորաստեղծ երկիր իր գոյությունն օրինականացնելու համար կարիք ունի պատմության, որով նա կարող է փաստել իր խոր արմատներն ու սեփական անընդմեջ պատմական մշակույթը:⁴⁴

Ապա նա շարունակում է՝ մեջբերելով Օդրի Ալթշտատից, և անում հետևյալ դիտարկումը.

Նորաստեղծ երկրի [Ադրբեջանի] պատմաբանները ևս հիմնադրման օրվանից հետևողականորեն ցուցադրել են իրենց անհագուրդ հետաքրքրությունը դեպի Ադրբեջանի վաղեմի և միջնադարյան պատմությունը այնտեղ փնտրելով իրենց ազգի և պետականության արմատները:⁴⁵

Սակայն Ադրբեջանի պարագայում իրական պատմագրության բացակայությունը պատճառ դարձավ ոչ այնքան այն բանի, որ տեղի պատմաբանները զբաղվեն երկրի պատմության հետազոտմամբ, որն առաջադրում է Ալթշտատը, որքան որ ուրիշի պատմությունը

⁴³ Է. Ա. Նոսթեյ, *Մի-էլ-էյ-էյ* (1 ինթա. 1952), հատոր 13, էջ 4:

⁴⁴ Victor Shnirelman, *The Value of the Past; Myths, Identity and Politics in Transcaucasia* (Osaka: 2001), էջ 93:

⁴⁵ Տի'ու նաև Altstadt, նշվ. աշխ., էջ 173-174:

յուրացնելու և դրա հաշվին (այսինքն՝ նենգափոխումներ կատարելով) իրենց համար նոր պատմություն շարադրելու գործով:

Երբ պատմագրության վրա ազդում են քաղաքական գործոնները և քաղաքական պատվերը, ապա այդ կերպ ստեղծված պատմությունը դառնում է մի հզոր ուժ, որն ուղղակիորեն ազդում է ազգի ձևավորման գործընթացի և դրանից բխող քաղաքական գործելակերպի վրա: Ներկայումս Ադրբեջանի գիտական և քաղաքական շրջանակներում պատմագրությունը դարձել է ամբողջովին քաղաքականացված մի գործիք, որը կիրառվում է նախ և առաջ էթնիկ համախմբման (կոնսոլիդացիա) նպատակով:

Կարելի է նկատել, որ ադրբեջանական պատմագրության որդեգրած «հեղաժը որպես իրողություն» ներկայացնելու գործելակերպի համար մեթոդաբանական ուղեցույցի դեր է կատարել մեկ այլ նորաստեղծ պետության՝ ԽՍՀՄ-ի՝ որպես հնուց ի վեր բազմաթիվ ընդհանուր գծերով կապված «մեկ ամբողջական երկրի», պատմության վերաշարադրման անհրաժեշտությունն անուղղակիորեն մատնացույց անող մոտեցումը: Այսպես, Բորիս Պոնոմարյովի խմբագրած «ԽՍՀՄ պատմությունը» (1966 թ.) աշխատության մեջ Սովետական Միության կազմում գտնվող ազգերն ու ազգությունները որպես միատարր ամբողջության մասեր ներկայացնելու, դեռևս անցյալում նրանց փոխադարձ կապերը կարևորելու, շեշտելու նպատակով հայտարարվում էր:

Անհնար և սխալ է [ԽՍՀՄ] երկրի պատմությանը նայել որպես առանձին հանրապետությունների պատմությունների հավաքածուն ներկայացնող մի խճանկարի:⁴⁶

Նման մոտեցումը, ինչպես կերևա ստորև, ամբողջովին համապատասխանում է նախորդ ենթագլխում վեր հանված այն իրողությանը, երբ քաղաքացիական պատմության կերտումը: Որպես նման մոտեցման դրսևորում՝ ադրբեջանցի պատմաբանները սկսեցին հետազոտել իրենց հանրապետության տարածքում նախկինում ապրած ժողովուրդների և գոյություն ունեցած քաղաքական կազմավորումների պատմությունը՝ դրանք վերափոխելով և ներկայացնելով որպես իրենցը՝ Ադրբեջանինը: Արդյունքում երևան եկավ «Ադրբեջանի պատմություն» եռահատոր ծավալուն ակադեմիական աշխատությունը, որին նաև հետևեցին բազմաթիվ պատմաբանների նորանոր «գիտական» աշխատություններ:⁴⁷

⁴⁶ *Էնօրձեյ ՆՆՆԹ: Ն օձաիաեօեօ օձաիաի օի օաօեօ օիաե: Ը 2-օ նաձեյօ, օ 12-օ օի օօ, Ը. Ի օի օ օձա, օեաի օե օաաեօիժ. Օի 1 (Ի օեա: 1966), էջ xxviii.*

⁴⁷ *Տի'ու Audrey Altstadt, նշվ. աշխ., էջ 172-173:*

Այս հարցերի քննությունն է անդրադառնում նաև ԱՄՆ Բերկլիի Համալսարանի պրոֆեսոր Ստեփան Աստուրյանը «Նախնիների որոնումը. ազգային ինքնությունը և հայերի ու ադրբեջանցիների էթնոգենեզի պատմագրությունն ու քաղաքականությունը» հոդվածում: Այստեղ Ֆարիդա Մամեդովայի աշխատանքներից մեկը քննարկելիս նա, մասնավորապես, գրում է, որ իր նպատակն է դիտարկել, թե.

Ինչպես է կովկասյան աղվանների օրինակով նոր կազմակերպվող մի ազգի՝ Ադրբեջանի մտավորականությունը փորձում կերտել երևակայական անցյալ:⁴⁸

Ադրբեջանի իշխանությունները 1960-ական թվականներից լրջորեն լծվեցին իրենց նորաստեղծ երկրի համար պատմական անցյալ և հնագույն մշակույթ որոնելու գործին: Այս նպատակին հասնելու համար կատարվելիք մեծ աշխատանք կար, առկա էին դժվարին խոչընդոտներ: Ամենաբարդ խնդիրը, թերևս, Ադրբեջանի հարևան ժողովրդի՝ ի դեմս հայերի, անցյալն ու մշակույթը այնպիսի փոփոխություն ենթարկելն էր, որպեսզի հարուստ պատմություն ունեցող «Հնագույն» կամ «Մեծ Ադրբեջան» անվանման տակ իրենց նորաստեղծ և նպաստավոր պատմական վարկածն աստիճանաբար դառնար իրականություն: 1915-1923 թթ. օսմանյան փորձը փաստել էր, որ հայերին կամ ընդհանրապես որևէ ժողովրդի, Ֆիզիկապես ոչնչացնելն ու անհետացնելը հնարավոր չէ, հետևաբար պետք էր գործադրել նոր մեթոդաբանություն, այն է՝ փոփոխել և խեղաթյուրել պատմությունը և այդ կերպ հայերին տարանջատել Ադրբեջանի և անգամ Հայաստանի Հանրապետություն տարածքում առկա քրիստոնեական մշակութային կոթողներից ու հուշարձաններից:

«Ադրբեջանցի» կոչվող նորաստեղծ ժողովրդին հնագույն էթնիկ ընդհանրություն ներկայացնելու նպատակով անհնար էր դիմել նախքան 1918 թվականը գոյություն ունեցող աղբյուրներին և գրականությանը, քանի որ, ինչպես վերը նշվեց, ո՛չ պարսկական, ո՛չ արաբական և ո՛չ էլ եվրոպական աղբյուրներում ու, հատկապես, ո՛չ մի տեղաբնակ պատմիչի աշխատության մեջ,⁴⁹ Արաքսից հյուսիս գտնվող «Ադրբեջան» անունով երկրի և այդտեղ բնակվող «ադրբեջանցիների» վերաբերյալ փաստեր գոյություն չունեին, ուստի այլ ճանապարհ չկար, բացի կեղծիքներով ու չեղած «փաստերով» նոր պատմություն հորինելը կամ էլ ուրիշինը

⁴⁸ Stephan Astourian, “In Search of their Forefathers. National Identity and the Historiography and Politics of Armenian and Azerbaijani Ethnogeneses”, in *Nationalism and History. The Politics of Nation Building in Post-Soviet Armenia, Azerbaijan and Georgia*, D. Schwartz and R. Panossian, ed. (Toronto: 1994), էջ 85:

⁴⁹ Մյանց շարքում են Աբբաս Ղուլի Աղա Բաքիխանովը, Միրզա Ջամալ Ջավանշիր Ղարաբաղին, Միրզա Ադիոյոզալ Բնգը և Եսայի Հասան Ջալալյանը:

յուրացնելը: Հաջորդ քայլը այդ նորաստեղծ պատմությունը իբրև իրենց «Հնագույն ազգային ժառանգություն» ներկայացնելն էր: Նույնը պետք է արվեր նաև այս տարածաշրջանում գոյություն ունեցած մշակութային կոթողների ու հուշարձանների հետ, քանի որ կարիք կար դրանց կերտումը նույնպես վերագրել այդտեղ ստեղծված երկրին՝ Ադրբեջանին:

«Բարեբախտաբար» Ադրբեջանի տարածքում գտնվող պարսկական, սելջուկյան ու այլ մուսուլմանական հուշարձանները դյուրությամբ կարելի էր հռչակել «ադրբեջանական», քանի որ դրանք պատկանում էին Ադրբեջանի բնակչության մեծ մասի կրոնին: Ինչ վերաբերում էր Ադրբեջանի տարածքում գտնվող բազմաթիվ մյուս՝ քրիստոնեական հուշարձաններին, ապա անհերքելի էր, որ դրանց մեծամասնությունը պատկանում էր հայերին, իսկ փոքր մասն էլ քրիստոնյա աղվանների մշակութային ժառանգության դրսևորումներն էին: Սակայն այս իրողությունը Ադրբեջանի իշխանությունների համար բնավ ընդունելի չէր և կարիք կար իրականությունը փոխել այնպես, որպեսզի եղածն ինչ-որ ձևով կապվեր Ադրբեջանի բնիկների նոր հայտնաբերված «նախահայրերին», աղվաններին: Այս ծրագիրն իրականացնելու համար կարիք կար առաջին հերթին «փաստել», որ Ադրբեջանի այսօրվա բնակիչներն իրապես կովկասյան աղվանական ցեղերից սերվածներն ու նրանց ուղղակի ժառանգներն են, իսկ հայերին կարիք կար դարձնել տարածաշրջան բերված նորեկներ, օտարներ: Հաջորդ փուլում կարիք կլիներ փաստելու, որ տարածաշրջանում գոյություն ունեցող բոլոր քրիստոնեական հուշարձաններն ու եկեղեցիները ոչ թե հայկական են, այլ աղվանական: Եթե այս կեղծ տեսությունները նույնպես փաստվեին, ապա դրանից կհետևեր, որ Արաքսից հյուսիս գտնվող Ադրբեջանի տարածքում առկա բոլոր քրիստոնեական հուշարձանների, կոթողների, շինությունների ստեղծման փաստը հայերից անջատ տեղ գտած գործընթաց է, և արդեն կարելի կլիներ համարել, որ դրանք ամբողջությամբ պատկանում են աղվանական մշակույթին, հետևաբար նաև՝ «Հնագույն և միջնադարյան Ադրբեջանի» մշակույթին, քանի որ իրենք նույնպես սերված են աղվանական ցեղերից:

Աստիճանաբար այս ծրագրերը գործի դրվեցին և 1960-ական թվականներից Ադրբեջանում սկսեցին էլ ավելի մեծ թափով բազմաթիվ տեսություններ, հետազոտություններ, գրքեր, հոդվածներ հրատարակել, որոնք գալիս էին իբր «փաստելու» վերոհիշյալ կեղծ վարկածները: Այս աշխատությունների հեղինակներն էին Զիա Բունիաթովը⁵⁰, նրա արժանի աշակերտուհի Ֆարիդա Մամեդովան⁵¹, Իզրար Ալիևը⁵², Քամիլ Մամեդ-

⁵⁰ Շ. Αόιεύοιá, *Áçáðááéáæáí á VII-IX ááéáð* (Ááéó: 1973).

⁵¹ Ôáðéáá Ì àì ááíáá, *Í íéèðè-áñéáý èñòíðéý è èñòíðè-áñéáý ááíáðáðéý éááéáçñéí é Áéááíèè.* (Ááéó: 1986).

⁵² *Eáðáð Áééáá, Í -áðé èñòíðéè Áððííáðáí ú* (Ááéó: 1989).

զադեն⁵³, Դավուդ Աղա-օղլի Ախունդովը⁵⁴, Ռաշիդ Գեյուշևը⁵⁵ և ուրիշները: Նույն ընթացքում Ադրբեջանում գտնվող հայկական հուշարձանների և բնակավայրերի մի մասը վերանվանվում էր ադրբեջանական անուններով, իսկ մի զգալի մասն էլ աստիճանաբար քանդվում էր ու ոչնչացվում:

Ինչպես ցույց են տալիս մեր վերլուծությունները, մշակված այս ծրագիրն իր նպատակին հասցնելու համար կարիք կար առկա աղբյուրներում և գրականության մեջ մի քանի պատմական, մշակութային և ժողովրդագրական «փոփոխություններ» կատարել, որոնցից, մեր համոզմամբ հիմնականներն էին հետևյալները (ներկայացվում է ըստ բնագավառների):

Ա. Բնակչության էթնիկ կազմը

1. Արցախի բնիկներին, որոնք հայեր էին, պետք էր դարձնել միայն վերջին երկու-երեք դարերի ընթացքում այդտեղ վերաբնակված ժողովուրդ:
2. Նույն մոտեցումը կիրառել նաև Ադրբեջանի Հանրապետության ու Հայաստանի Հանրապետության տարածքներում բնակվող հայերի հանդեպ:
3. Փաստել, որ մինչքրիստոնեական ժամանակներից այս տարածաշրջանում բնակված և քրիստոնյա դարձած Աղվանքի բնակչությունը ներկա Ադրբեջանի Հանրապետության ժողովրդի միակ նախահայրերն են:
4. Պնդել, որ այս տարածաշրջանում նախքան 19-րդ դարը աղվաններից ու ադրբեջանցիներից բացի ուրիշ ժողովուրդներ չեն բնակվել:
5. Պարսկաստանի Ատրպատական և Արդաբիլ նահանգների ժողովրդին ներկայացնել որպես Խորհրդային Ադրբեջանի, ինչպես նաև ներկա Ադրբեջանի Հանրապետության ժողովրդի անջատված կեսը:

Բ. Գրավոր մշակույթ և մշակութային կոթողներ

1. Փաստել այն պարագան, որ Կովկասի հարավարևելյան մասում կառուցված բոլոր եկեղեցիները, վանքերը, խաչքարերը և այլ քրիստոնեական կոթողներ կառուցել են աղվանները:
2. Ներկա Ադրբեջանի տարածքում որևէ ժամանակաշրջանում ապրած հայ և պարսիկ նշանավոր դեմքերին վերանվանել «ադրբեջանցի», նրանց ստեղծած գրավոր մշակութային արժեքները՝ «ադրբեջանական մշակույթի մաս»:

⁵³ Êàì èüü Ì àì ààçààà, *Àððåðàéóððí úà íàì ýòí èèè* Օթեé (Áàéó: 1987).

⁵⁴ Áàáóä Áàä-íàèè Áðóíáîä, *Àððåðàéóððä äðááíáâì è ðáííá-ððááíáááèíáîäí* *Àçðäááééæááíä* (Áàéó: 1986).

⁵⁵ Ðàðèè Áâððáâ, *Õðèñðèáí ððáí ä èááèàçñèíé* *Áéááí èè* (Áàéó: 1984).

3. Աղբրեջանի Հանրապետութեան տարածքում գտնվող բոլոր հին մզկիթները կոչել «աղբրեջանական» (չնայած դրանց մեծ մասը կառուցել են պարսիկները):

Գ. Տեղագրական կեղծ անվանումներ

1. «Հյուսիսային» և «Հարավային Աղբրեջաններ» անվանումները դարձնել «պատմական»՝ «Հյուսիսային Աղբրեջան»-ը վերապահելով իրենց, իսկ «Հարավային Աղբրեջան» անվանումը տալով Պարսկաստանի «Աղբրեջան»/նախկինում «Ատրպատական» կոչվող նահանգին:⁵⁶
2. Ներկա Հայաստանի տարածքը հռչակել որպես «Արևմտյան Աղբրեջան»:

Եթե աղբրեջանական պատմագրութեանը և նրանց պատվիրատուներին՝ Աղբրեջանի նախորդ և ներկա իշխանութիւններին հաջողվեք վերոհիշյալ տեսութիւնները «հիմնավորել», ապա, ինչպես նշվեց, մինչև 19-րդ դարը տարածաշրջանում հայերի բացակայութեան «փաստի» արձանագրմամբ Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքի մեծագուշտ մասը, Արցախը, Աղբրեջանի Հանրապետութեան տարածքը, ինչպես նաև պարսկական Ատրպատականը կդառնար/կդառնա «Պատմական Աղբրեջան», ինչը աղբրեջանական ներկա իշխանութիւնների իղձն է և բուն նպատակը:⁵⁷

Հյուսիսային Աֆրիկայի Թունիս քաղաքում ծնված հանրահայտ արաբ պատմիչ և գիտնական Իբն Խալլունը (1332-1406) իր «Ալ-Մուքադդիմա (Պատմութեան սկիզբը)» աշխատութեան մեջ պատմիչների համար ներկայացնում է յոթ կարևոր խրատներ ու հորդորներ: Նրա կարծիքով պատմիչները հաճախ կատարում են մի շարք սխալներ, որոնք լրջորեն խոչընդոտում են նրանց աշխատանքը: Նշելով յոթ հիմնական խրատները՝ նա առաջարկում է պատմիչներին դրանք պահել իրենց ուշադրութեան կենտրոնում, իրենց գործելակերպը պայմանավորել դրանցով, մի հորդոր, որի կարիքն աներկբայորեն ունեն ներկա Աղբրեջանի պատմաբանները: Իբն Խալլունը գրում է.⁵⁸

1. Անհանդուրժողական չլինել ուրիշի մտածելակերպի ու հավատքի նկատմամբ:
2. Ունեցած աղբյուրներին ամբողջովին չվստահել:
3. Հասկանալ կատարված գործողութիւնների բուն նպատակը:

⁵⁶ Ներկայումս այս շրջանը բաժանված է Արևմտյան և Արևմտյան Ադրբեյջանների և Արդաբեյլի նահանգների:

⁵⁷ Այլևս այս նյութին վերաբերող հայտարարությունների համար տե՛ս ենթաբաժին 1.4.2:

⁵⁸ Ibn Khaldun, *The Muqaddimah*, trans. F. Rosenthal and abridged by N. J. Dawood (Princeton & Oxford: 1978), էջ 35-36:

4. Ճիշտ ընկալել իրականությունը:
5. Իրադարձությունները դիտել և գնահատել անկողմնակալ կերպով՝ նկատի առնելով առկա նախապայմանները:
6. Հեռու մնալ վերադասին հաճոյախոսելուց ու գովաբանելուց, ինչի միակ նպատակը նրանց կողմից գնահատվելն ու պարգևատրվելն է:
7. Եվ ամենակարևորը՝ տեղյակ լինել հասարակության մեջ տիրող օրենքներին ու դրանց վերջին զարգացումներին:

Պատմությունը հորինելու և կեղծելու մեկ այլ տարբեր, բայց փայլուն օրինակ է առաջարկում նախկին խորհրդային երկրներից Թուրքմենստանի Հանրապետությունը ձևավորված 1924 թվականին: ԽՍՀՄ փլուզումից և անկախության ձեռքբերումից (1991 թ.) հետո Թուրքմենստանի նախկին ցկյանս նախագահ Սափարմուրադ Նիյազովը (1940-2006) իրեն շնորհեց «Թուրքմենբաշի», այսինքն՝ «Թուրքմենների առաջնորդ» տիտղոսը: Նա շարադրել է «Ռուհնամա» կոչվող պատմության համապարփակ մի գիրք,⁵⁹ նվիրված իր ազգին ու նրա «5000-ամյա պատմությանը», ըստ որի, մասնավորապես, Թուրքմեններն ուղղակի սերված են Նոյ նահապետից: Ս. Նիյազովի կենդանության օրոք գրքի ընթերցումը Թուրքմենստանում պարտադիր էր բոլորի համար: Գրքում, մասնավորապես, նշվում է, որ օղուզ Թուրքերը, Անատոլիայի բնակիչները, Եգիպտոսի մամուլքները, սելջուկները, Իրանի սեֆյանները, ղաջարները և շատ ուրիշներ՝ բոլորը Թուրքմեններ են, և ներկա Թուրքիան ու Թուրքմենստանը երկու երկիր են, որոնք ունեն միևնույն ժողովուրդը. այսինքն փաստորեն գրեթե նույնը, ինչ այսօր պնդում են նաև Ազրբեջանի ղեկավարությունն ու պատմաբանները:⁶⁰

1.4. Պատմության խեղաթյուրման ադրբեջանական մեթոդաբանությունը

Նախորդ ենթագլխում նշված կետերի նպատակներին հասնելու համար Ազրբեջանի իշխանությունների կիրառած մեթոդաբանությունն ընդգրկում է բոլոր հնարավոր ոլորտներն ու միջոցները, սկսած զանգվածային տեղեկատվական՝ ռադիո և հեռուստատեսային միջոցներից, պարբերական մամուլից, գիտական հրապարակումներից՝ պատմական, ազգագրական, աշխարհագրական և այլ բնույթի հոդվածներից ու աշխատություններից, մինչև համացանցն ու բազմաթիվ կայքերը: Բազմալեզու հրատարակությունները կատարվում են պետական տարբեր

⁵⁹ Տե՛ս www.turkmenistan.gov.tm/ruhnama: «Շրևակայական պատմության» այս տիպիկ օրինակը թարգմանվել է աշխարհի 22 լեզուներով և համազանցում տեղակայված լինելու շնորհիվ մատչելի է բոլորին:

⁶⁰ Nəriman Qurbanov, *Azərbaycan-Türkiyə: Bir Millət iki Dövlət* (Baki: 2007).

կառույցների անուշից, հովանավորված են Ադրբեջանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի և տարբեր նախարարությունների կողմից, իսկ դրանց մեծ մասը ֆինանսավորվում է Հեյդար Ալիև հիմնադրամի միջոցով:

Խորհրդային տարիներին նույնպես ադրբեջանցի հետազոտողների պատմական բնույթի զեղծարարությունները հաճախակի էին ու բազմազան: Նախորդ ենթագլխում առանձնացված խնդիրների իրականացման նպատակով, ինչպես նշվել էր, Բունիաթովը, Ախունդովը, մյուս գիտնականները դեռ 1960-ական թվականներից սկսեցին հրատարակել բազմաթիվ հոդվածներ, գիտական աշխատություններ, գրքեր⁶¹ ու դասագրքեր⁶², որոնք ծառայում էին այդ կեղծիքներն ընդունված իրողություն դարձնելու գործընթացին:

Աշխատության մեջ քննարկված ադրբեջանական հակագիտական և հակահայ հերյուրանքների դեմ Հայաստանի պատմաբաններից և բանասերներից շատերը, ներառյալ Պարույր Սևակը և Ասատուր Մնացականյանը⁶³, Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը⁶⁴, Բագրատ Ուլուբաբյանը⁶⁵, Բաբկեն Հարությունյանը⁶⁶, Հենրիկ Սվազյանը,⁶⁷ Պավել Ջորանյանը,⁶⁸ Հայրապետ Մարգարյանը⁶⁹, Գևորգ Ստեփանյանը⁷⁰ և այլք պատասխան հոդվածներ են գրել: Սրանց շարքում է Ֆարիդա Մամեդովայի աշխատությանը որպես պատասխան գրված Ալեքսան Հակոբյանի, Պարույր Մուրադյանի և Կարեն Յուզբաշյանի «Կովկասյան Աղվանքի պատմության ուսումնասիրության շուրջ» ուսերեն հոդվածը

⁶¹ Այս գրքերից է *Àeàeîaðîá, À. Ê. Êññeááîááîéý îî áððáîèîîáèè è ýòîîáðàðèè Àçáðááèeäwáîá (Àèè: 1960).*

⁶² Ադրբեջանական դասագրքերից կարելի է նշել 5-րդ դասարանի պատմության դասագիրքը: Y. Mahmudlu, L. Khalilov, and S. Aghayev, authors. *Ata Yurdu (Homeland). History textbook for the 5th grade* (Baku: 2003).

⁶³ Паруйр Севак, Асатур Мнацакян, “*Ï î îîáîáð èîèè Ç. Áóîéýòîáá “Àçáðááèeäwáî á VII-IX áá”*”, *Պատմաբանասիրական հանդես* (Երևան, 1968), համար 1, էջ 177-190:

⁶⁴ К. Мелик-Оганджян, “*Êñîî ðeèî-èèðáðáððððîáý èîîîáîðèý Ç. Áóîéýòîáá”* *Բանքեր Վաստանի արխիվների* (Երևան, 1968), համար 2, էջ 169-190:

⁶⁵ Б. Улубабян, “*Àùá îáîá î ðî èçáî èüîáý èî ðáðî ðáðáðèè áðî ýîñèî è “Êñîî ðeè ðððáî ú Ááááî”*”, *Բանքեր Վաստանի արխիվների* (Երևան, 1979), համար 2, էջ 219-232:

⁶⁶ Б. Арутюнян, “*Ëî ááá î ðððððððððð ìáð-ìáý áî áðî ñî ááñîî î ñòü”*, *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* (Երևան, 1987), համար 7, էջ 33-56:

⁶⁷ А. Наацýî, “*Ï ðeî áð èñî î èüçî ááî éý èñîî ðe-áñèî è î áðèè á ýèñî áî ñeáî úð òáèýð”*, *Պատմաբանասիրական հանդես* (Երևան, 1989), համար 2, էջ 46-56:

⁶⁸ È. ×îááî ýî, È. Êáðáî áðýî, “*Ëç èñîî ðeè áðî ýî î-ððññèèð îðîîçáîèè*”, *Ë ñááúáîèèð î ðîáèáî èèòîðèè è èèèúððð Ëááèçèè Æeááîèè è áîñîî-ìúð î ðîáèáîèè Æðîáîèè*. Օî ì 1, ðáá. Ê. Օðððáýî (Àðáááî: Áðáááî ñèèè Áîñ. Օí èááðñèðáð, 1991), էջ 94-106:

⁶⁹ А. Ì áðááðýî, “*Õðîíèèá ðððáî ú Æeááîèè” Ì ðèðáðá Áîçá*”, *Ë ñááúáîèèð î ðîáèáî èèòîðèè è èèèúððð Ëááèçèè Æeááîèè è áîñîî-ìúð î ðîáèáîèè Æðîáîèè*. Օî ì 1, ðáá. Ê. Օðððáýî (Àðáááî: Áðáááî ñèèè Áîñ. Օí èááðñèðáð, 1991), էջ 214-224:

⁷⁰ Գ. Ստեփանյան, “Ընդդեմ Արևելյան Այսրկովկասի պատմության ադրբեջանական կեղծարարների”, *Վէմ* (Երևան, 2009), համար 1, էջ 133-143:

հրատարակված «Պատմաբանասիրական հանդեսում»⁷¹, ինչպես նաև Գագիկ Սարգսյանի և Պարույր Մուրադյանի «Գրական թերթում» հրատարակված հայերեն հոդվածը:⁷² Սակայն այս հույժ կարևոր աշխատություններն ընդհանրապես հրատարակվել են հայկական գիտական պարբերականներում և մամուլում հայերենով կամ ռուսերենով (որն ուներ միջազգային լեզվի համարում) և ունեն մասնագիտական ու հետևաբար սահմանափակ շրջանառություն: Լեզվական գործոնի պատճառով այս հոդվածների մեծամասնությունն այսօր անծանոթ է մնացել Արևմտյան Եվրոպայի և Ամերիկայի հանրությունը, պատմաբաններին ու բանասերներին, որոնց է ուղղված ներկայիս ազդեցիկ նախկին հակահայ քարոզչությունը՝ օգտագործելով տպագրված բազմալեզու գրականությունը ցրելու ամենատարբեր միջոցները:⁷³

Մեր օրերում, հետևելով խորհրդային տարիներին ձևավորված մեթոդաբանությունը, «գիտականի» անվան տակ քաղաքական նպատակ հետապնդող նույն բնույթի կեղծիքներն ու քարոզչությունները շարունակելով զարգանալ և կատարելագործվել, այնքան են ամրապնդվել ու արմատացել, որ ազդեցիկների նոր սերունդը արդեն դրանք ընդունում է որպես իրականություն: Նրանք իրապես հավատացած են, որ հայերն այս տարածաշրջանում անկոչ նորեկներ են, իսկ Արցախում ու Ադրբեջանում գտնվող քրիստոնեական բոլոր հուշարձանները ոչ թե հայկական, այլ աղվանական են, որոնք հայերը խլել են տեղացիներից ու մի մասն էլ ոչնչացրել՝ տիրելով աղվանների երկրին ու մինչ այդ պահպանված մշակութային կոթողներին: Աշխատության հեղինակը 2009 թվականի ապրիլի 22-ին այս նյութով հանդես եկավ Եվրոպական համայնքի Կանաչների կուսակցության Բրյուսելի Հայնրիխ Բյոլ կոնֆերանսի սրահում, որտեղ նաև ներկա էին հինգ ազդեցիկների քրիստոսարդ դիպլոմատներ ու գիտաշխատողներ: Հարցումների ընթացքում պարզ դարձավ, որ նրանք բոլորն էլ ամբողջովին հավատացած են իրենց մատուցված կեղծված պատմությունը: Այս հարցին անդրադարձել են նաև Սերգեյ Ռուսյանցևն ու Իլհամ Աբբասովը ազդեցիկ նախկին պատմության դասագրքերի վերաբերյալ իրենց հետազոտության մեջ՝ նշելով.

Այն ապագան, որ այս դասագրքերի հեղինակներն են առաջադրում, հարատև մրցակցություն է «հին» թշնամիների

⁷¹ Աթաթնաի Աթիւյի, Ի ձոձոժ Ի ձոձայի, Էձաի Բժաձոյի, “Է Եժօ:աի Եթ Էթոի Ծե Էձաձաձեի Է Աթաթնաի Աթաթնաի”, Պատմաբանասիրական հանդես (Երևան, 1987), համար 3, էջ 166-189:

⁷² Գագիկ Սարգսյան և Պարույր Մուրադյան, «Ներթափանք արշավանք ի Հայս կամ թն ինչպէս են նենգափոխուս պատմութիւնը», *Գրական թերթ* (Երևան, 1988, հունիս 1):

⁷³ Ինչպէս արդեն նշվեց, այս նյութին վերաբերյալ հազվագյուտ օտարալեզու հրատարակումներից հատկապէս կարևոր է Ստեփան Աստուրյանի հոդվածը՝ հրատարակված անգլերենով 1994 թվականին: Տե՛ս Stephan Astourian, նշվ. աշխ.:

Հետ: Եվ եթե ապագա սերունդները սովորեն նման դասագրքերով, ապա սա այն ճակատագիրն է, որը նրանց սպասում է:⁷⁴

Վերջին տասնամյակի ընթացքում Ադրբեջանում հրատարակված պատմութայն դասագրքերի մասին, հատկապես հինգերորդ դասարանի «Հայրենիք» (Ata Yurdu - 2003) դասագրքին անդրադարձել է պարսիկ պատմաբաններից Հոսեյն Ահմադին: Ըստ նրա՝ այս գրքերի մեջ պատմական նենգափոխումների հիմնական թիրախն են իրանը և իրանյան պատմությունը, և որոնց մեջ իրանի ղեկավարությունը, պատմագրությունը, մշակույթը և ժողովուրդը համարվում են ադրբեջանցիների առաջնակարգ թշնամիներն ու «պատմական Ադրբեջանը» կործանողները: Իրանին հաջորդող թիրախներն են Հայաստանը և Ռուսաստանը:⁷⁵

Այս բոլորը հիշեցնում են խորհրդային տարիներին դասավանդված պատմության կոմկուսի գրաքննությունն անցած տարբերակը, որին շատ-շատերը հավատում էին կուրորեն, առանց հարցականի տակ ղենելու դրանց ճշմարտացիությունը:

Ինչպես ցույց են տալիս մեր վերլուծությունները, խորհրդային և հետխորհրդային շրջանի ադրբեջանական պատմագրություն կողմից հայոց պատմամշակութային ժառանգության նենգափոխումները, ապա և այդ հենքի վրա իրականացված հորինվածքները կարելի է բաժանել մի քանի խոշոր բնագավառների:

1.4.1. Պատմական բնույթի հորինվածքներ ու նենգափոխումներ:

Ադրբեջանցի պատմաբանները, թերևս քաջալերվելով Թուրքիայի իրենց գործընկերների պատմական նենգափոխումներով, շարունակում են նրանցից ընդօրինակված նույնանման քարոզչությունը: Ադրբեջանի պատմաբանների համար Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթուրքը հիանալի օրինակ է, որին նրանք հետևում են առանց վերապահումների: Իր ճառերից մեկի ընթացքում Աթաթուրքը հայտարարել է հետևյալը.

Պատմություն չարադրելը նույնքան կարևոր է որքան դրա կերտելը:⁷⁶

⁷⁴ İlham Abbasov and Sergey Romyantsev, “Azerbaijan “. *Contemporary History Books in the South Caucasus*, ed. L. Vesely (Prague. 2008), էջ 55:

⁷⁵ Հոսսեյն Ահմադի, «Ադրբեջանի հանրապետության դասագրքերի հետազոտությունը», *Ազգային հետազոտություններ*, 1390, հատոր 12/2 (Թեհրան, 2011)

⁷⁶ Mustafa Kemal Atatürk, *The Speech*, tr. & ed. Önder Renkliyildirim (Istanbul: 1985), էջ 4:

Օրինակ, Թուրքիայի 6-րդ դասարանի պատմության դասագրքում գրված է.

Թուրքերը Կենտրոնական Ասիայից տարածվեցին աշխարհի տարբեր մասերը և տեղի բնիկներին, որոնք դեռ ապրում էին քարե դարի պայմաններում, օգնեցին անցնելու նեոլիթյան դարաշրջան [չուրջ 9500 տարի մ.թ.ա.]: Այսպիսով, տեղաբնիկները Թուրքերից սովորեցին հողի և մետաղների մշակում: Այս նորաստեղծ երկրներում Թուրքերը շարունակեցին առաջագիմել՝ կառուցելով մեծ քաղաքներ և հիմնելով գորեղ պետություններ: Այսպիսով, Միջագետքում, Անատոլիայում, Սիրիայում և Եգեյան ծովի շրջանում նրանք ստեղծեցին քաղաքակրթության կենտրոններ:⁷⁷

Պատմական փաստերի ազդեցությանակաՆ խողաթյուրումները նույնպես սկսում են դպրոցական դասագրքերից, որոնց մեջ Ազրբեջանը ներկայացվում է որպես հնագույն պատմություն և պետականություն ունեցող մի երկիր, որի տարածքում հետագայում հիմնադրվել է Հայաստանը: 6-րդ դասարանի դասագրքերում Ազրբեջանը ներկայացվում է որպես շումերների ժամանակակիցը:

Հին Ազրբեջանի ցեղերի մասին գրավոր վկայությունները ներկայացված են շումերական էպոսներում և վիմագիր արձանագրություններում:⁷⁸

Ապա դասագիրքը բերում է «Ժամանակակից Հայաստանը ծագել է հին Արևմտյան Ազրբեջանի տարածաշրջանի վրա» թեզը:⁷⁹

Դասագրքերում ներկայացված կոպիտ կեղծիքները քննարկելու գրանցում տեղ գտած խեղաթյուրումներին անդրադառնալու նպատակով 2008 թ. Ռուսաստանի Դաշնությունում կազմակերպվեցին հատուկ համագումարներ, որոնց մասնակցում էին նախկին ԽՍՀՄ երկրների հրավիրված պատմաբաններ:⁸⁰

⁷⁷ *Milli Tarih I*, Turkish Secondary School History Textbook, 6th grade (Ankara: 1991), էջ 25: Տի'ու ֆուս - V. L. Antoniou & Y. N. Soysal "Nation and the Other in Greek and Turkish History Textbooks", *The Nation, Europe and the World. Textbooks and Curricula in Transition*. Ed. Schissler, Hanna and Soysal, Yasemin (NY & Oxford: 2005), էջ 112:

⁷⁸ R. Aliev, Y. Yousoufov, I. Babayev, I. Jafarov and A. Mamedova, authors. *History of Azerbaijan, 6th grade textbook* (Baku: 2002) էջ 55:

⁷⁹ Անդ, էջ 6:

⁸⁰ Մախրամասն տի'ու Ա. Ա. Աի'եի'ա, Ա. Ա. Օե'եի'ի'ա, քա'ա'ե'ի'ծ. *Ի նա'ա'ի'ե'ա ի'ա'ա'ե' Են'ի' ժե' Ծ'ի'ն'ե' Ե ի'ա'ի'ա' ի'ն'ո'ն'ի'ա'ո'ն'ե'ծ ն'ո'ն'ի' ա' օ'ե'ի'ւ'ի' ո'ծ օ'-ա'ա'ի'ե'ե'ծ Են'ի' ժե' ի'ի'ա'ո' ի'ա'զ'ա'ե'ն'ի' ո'ծ ա'ի'ն'ո'ն'ի'ա' (Ի ի'ն'ե'ա': 2009). Տի'ու ֆուս - կայքէջ http://nlvp.ru/reports/doclad_hist_02_light.pdf*

Հորինելու և նենգափոխելու մեթոդաբանությունը կիրառելով՝ Զիա Բուենիաթովի (1921-1997) խմբագրությունում 1987 թվականին լույս է տեսել «Ազրբեջանի պատմական աշխարհագրություն» ժողովածուն:⁸¹ Վերոնշյալ գրքի տարբեր հեղինակների շարադրած գլուխները վերնագրված են Ազրբեջանի միջնադարյան պատմության տարբեր ժամանակաշրջանները մատնանշող խորագրերով, մինչդեռ տեքստի նյութը վերաբերում է Աղվանքին: Այս կերպ պատմական տեքստերի հեղինակներն Աղվանքի փոխարեն աստիճանաբար սկսում են գործածել «Ազրբեջան» անվանումը, ինչի բուն նպատակն է կարգացողի միտքը պարզապես այս ուղղությամբ շեղել և Ազրբեջանն ու Աղվանքը ներկայացնել որպես մեկ երկիր: Ժողովածուի երկրորդ գլխում խոսվում է Ազրբեջանի մասին, որը ըստ հեղինակների ներկայացման, տեղադրված է Արաքսի հարավային և հյուսիսային ափերին: Սակայն գլուխներից մեկի հեղինակ Վալիխանովը, հավանաբար սխալմամբ, տեղադրել է արաբ աշխարհագրագետ Իբն Հաուքալի՝ 10-րդ դարի քարտեզը, որտեղ Արաքսից հյուսիս գտնվող տարածքի վրա գրված է «Առան», որը պարսկերենով նշանակում է «Աղվանք», իսկ Արաքսից հարավ գտնվող տարածքն անվանված է «Ազրբեջան», դրանց հարակից էլ տեղադրված է Հայաստանը:⁸² Քարտեզի գրությունները, սակայն, լինելով արաբերեն, անընթեռնելի ու հետևաբար անհասկանալի են համարյա բոլոր ազրբեջանցի ընթերցողների համար:

Ազրբեջանի և Աղվանքի՝ տարբեր երկրներ ու ժողովուրդներ լինելու մասին դեռ 1928 թ. Կոստանդնուպոլսում հրատարակված իր «Կովկասի թուրքերը» հոդվածում գրել է Ազրբեջանի Հանրապետության հիմնադիրներից և նրան այդ անունը տալու գործում մեծ դեր ունեցած, «Մուսավաթ» կուսակցության հիմնադիր Մուհամմադ Ա'մին Ռա'սուլզադան.

... Ազրբեջանն [Ատրպատականը] ու Աղվանքն իրարից տարբերվում են թե՛ լեզվով և թե՛ կրոնով: Ազրբեջանցիները գրադաշտական էին, որոնք արաբների ներխուժումից հետո ընդունեցին իսլամը, իսկ աղվանները քրիստոնեություն և ընդունեցին միջին դարերում:⁸³

⁸¹ Çea Áoí èyoi à daàæoi ð, *Ènoi ðe-aneây aai àðàðey Açadaáææaia* (Áæó: 1987), էջ 76:

⁸² Այս քարտեզի բնօրինակը պատկերված է սույն աշխատության հավելվածի պատ.27-ում, իսկ դրա մանրամասն բացատրությունների համար տե՛ս 5.15 ենթաբաժինը:

⁸³ Muhammad Amin Rasulzada, “Gafkaziya Turklari”, *Azərbaycan* (Baki: 1990), N.12, էջ 143: Տե՛ս նաև Հենրիկ Սվազյան, «Քրիստոնեության Աղվանք ներթափանցման ուղիներն ու ժամանակաշրջանը», *Պատմաբանասիրական հանդես* (Երևան, 2002) համար 2, էջ 131-141:

Սրանից ելնելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ նորաստեղծ երկրին «Ազրբեջան» անվանում տալը, ինչպես Բարտուղեն էր նշել, միայն քաղաքական բնույթ է ունեցել:

Ըստ հունա-հռոմեական դասական շրջանի ու միջնադարյան բոլոր քարտեզների և պատմիչների ներկայացրած տեղեկությունների՝ Փոքր Մարաստան երկիրն ու Ատրպատականն այդ նույն անվանումներով տեղադրվում են Արաքսից հարավ գտնվող տարածաշրջանում: Զ. Բունիաթովի գրքի վերոհիշյալ հրատարակությունից երկու տարի անց՝ 1989 թվականին, ակադեմիկոս Իդրար Ալիևը շարադրեց «Ակնարկ Ատրոպատենի պատմության» հատորը: Արաքսից հարավ գտնվող երկրամասին սկզբում նա տալիս է «Ատրոպատեն» անվանումը, որը համահունչ է գրքի վերնագրին, սակայն գրքի համարյա բոլոր էջերում Ատրպատական-Ատրոպատենի փոխարեն նա գործ է ածում «Հարավային Ազրբեջան» անվանումը, ինչն ամբողջովին սխալ է և ոչ տեղին, բայց և այնպես պատահական չէ:⁸⁴ Ալիևի նույն հատորում ավելի քան չորս տեղ կարելի է հանդիպել նաև Կուրից Հյուսիս գտնվող Աղվանքին տրված «Հյուսիսային Ազրբեջան» անվանումը, որը, ելնելով ժամանակի աշխարհագրական գիտելիքներից, օտար և ամբողջովին հորինված անվանում է:⁸⁵ Սակայն միանգամայն ակնհայտ է, որ այս խորթ և շինծու եզրույթների գործածություններն ունեն բավականին հատակ քաղաքական և քարոզչական նպատակներ: Նորաստեղծ անունների հաճախակի կիրառման հետևանքով դրանք կամա թե ակամա մնում են կարդացողի հիշողության մեջ, աստիճանաբար նրա համար դառնում են ընդունելի, իսկ որոշ ժամանակ անց, հակառակը վկայող տեսության կամ բողոքների բացակայության պատճառով, կարող են նույնիսկ դառնալ «իրականություն»: Բացի այս հոգեբանական մոտեցումից, նոր եզրույթներն այն պատմաբաններին, որոնք տարածաշրջանի պատմությանը լավատեղյակ չեն, առիթ են տալիս ապագայում այս աշխատանքներին ու անվանումներին հղումներ կատարելու այդպիսով ինչ-որ չափով նաև «փաստելով» Ազրբեջանի՝ հնադարյան երկիր լինելու պարագան, ինչպես նաև նրա Հյուսիսային ու հարավային կեսերի հնագույն պատմություն ունենալը:⁸⁶

* * *

Անկախությունից հետո Ազրբեջանի Հանրապետության համար «Մեծ Ազրբեջան» դառնալն այնքան կարևորություն ստացավ, որ ինչպես դեռևս Բարտուղեն էր 1926 թվականին կանխատեսել,⁸⁷ մի քանի փորձ արվեց ու դեռևս արվում է Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգը ներկայացնելու որպես «Հարավային Ազրբեջան» և այդ տարածաշրջանը

⁸⁴ Էձձձ Աճճճ, *Ի = ձձձ էձձձձ ԱձձԻԱձձԻԱ* (Աճճ: 1989).

⁸⁵ Անդ, էջ 9, 42, 59 և այլն:

⁸⁶ Անդ, էջ 53, 90-94, 139 և այլն:

⁸⁷ *Աձձձ էձձ*, նշվ. աշխ., հատոր 2, էջ 703:

միացնելու 1918 թվականին ծնունդ առած երկրին, որն իրենք հորջորջում են «Հյուսիսային Ադրբեջան»:⁸⁸

2005 թվականի դեկտեմբերի 14-ին Ադրբեջանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի 60-ամյակին նվիրված հոբելյանական նիստի իր ելույթում նախագահ Իլհամ Ալիևը ադրբեջանցի գիտնականներին համաշխարհային հանրության առջև կոչ արեց մասնակցելու Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ Ղարաբաղի հայության պատմական իրավունքների բացակայությունը հիմնավորելու գործընթացին: Նախագահ Ալիևը խոստացավ Ֆինանսավորել ադրբեջանցի գիտնականների ջանքերով իրականացված ծրագրերը, որոնք կգան վերամշակելու և փաստելու իբր՝ «հայերը եկել են Ադրբեջանի անքակտելի մաս կազմող Լեռնային Ղարաբաղ իբրև հյուսիս» և ուստի «բացարձակապես իրավունք չունեն պնդելու Լեռնային Ղարաբաղը նախկինում պատկանել է իրենց» տեսությունը: Իսկ 2011 թվականի ապրիլի 26-ին Ալիևը Ադրբեջանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի տարեկան ընդհանուր ժողովի ընթացքում հայտարարեց.

Ուրախ եմ, որ մեր գիտնականները, դրական անդրադառնալով իմ կոչին, կարճ ժամանակամիջոցում այս տարածաշրջանի վերաբերյալ ստեղծեցին հրաշալի աշխատանքներ:⁸⁹

Սա ամբողջովին համընկնում է նորաստեղծ երկրների պատմության հորինմանը, որի մասին գրել են Էնթոնի Սմիթն ու Վիկտոր Շնիրելմանը (տե՛ս սույն աշխատության թիվ 3-րդ և 44-րդ ծանոթագրությունները): Նմանատիպ ուղենշային «պատմագիտական» ելույթներ Ադրբեջանի ղեկավարն ունենում է ոչ միայն երկրի մասնագիտական հանրության (վերջինը՝ 2011 թ. ապրիլի 26-ին), այլ նաև երկրի շարքային քաղաքացիների առջև, հատկապես տոնական օրերին: Այսպես, 2011 թ. իր ամանորյա ուղերձում Ադրբեջանի նախագահը, ուղղակիորեն սպառնալով Հայաստանին, արել է նաև հետևյալ հայտարարությունը.

Բոլորս տեղյակ ենք, որ ներկա Հայաստանի պետությունը հիմնադրվել է պատմական Ադրբեջանի հողերի վրա: Երևանի խանությունն ու Զանգեզուրի շրջանը և այլ մարզերը մեր պատմական հողերն են: Ադրբեջանի

⁸⁸ Ըստ ադրբեջանական GunAz հեռուստաալիքի 2010 թ. հունիսի 13-ի կայքէջի՝ հունիսի 12-13-ին Բրյուսելում կայացավ արտասահմանում ադրբեջանական միությունների համագումարը, որտեղ հաստատվեց «Հարավային Ադրբեջանի ազատագրման ժողովրդական ճակատ» հիմնադրելու առաջարկը, որի նպատակն է տևր կանգնել Պարսկաստանի Արևելյան և Արևմտյան Ադրբեջաններ և Արդաբիլ նահանգների՝ նույն շրջաններում առկա հակակառավարական ակտիվիստների աջակցությամբ:

⁸⁹ Տե՛ս <http://en.president.az/articles/2041> կայքը:

պետութիւնը երբեք չի հանդուրժի, որ ևս երկրորդ Հայաստան հիմնադրվի ադրբեջանական հողերի վրա:⁹⁰

Քարոզչութիւնն սկսում է 5-րդ դասարանի պատմութեան «Հայրենիք» անվանված դասագրքից, որտեղ հայերը պատկերված են որպես ադրբեջանցիների դեմ դավեր նյութող «սևազգեստներ»:

Անհավատ հայ սևազգեստները և նրանց հովանավորողները Ադրբեջանի, նրա ժողովրդի ու թուրքմահաճեղականների դեմ ծրագրում են ամեն տեսակի ստոր արարքներ:⁹¹

1.4.2. Քարտեզագրական խեղաթուրումներ

Ադրբեջանական պատմագրութեան մեջ տեղ գտած կեղծիքները փաստելու նպատակով ժամանակին նաև հրատարակվել են բազմաթիվ քարտեզներ, որտեղ «պատմական» Ադրբեջանի տարածքը ցույց է տրվում հարավում Պարսկաստանի էքսթենսիվ-Համադանից մինչև հյուսիսում՝ Դերբենդը: Աշխատութեան հավելվածի պատ. 01, 02 և 03-ում վերատպված քարտեզները վերցված են 1994 թ. Բաքվում հրատարակված «Ադրբեջանի պատմական քարտեզներ» ատլասից: Պետք է ասել, որ այս քարտեզների աղբյուրը Զ. Բունիաթովի խմբագրած վերոնշյալ «Ադրբեջանի պատմական աշխարհագրութիւն» ժողովածուն է, որից դրանք ընդօրինակված են: Զիա Բունիաթովն անձամբ մեծ դեր է ունեցել այս ամբողջ հակահայ քարոզչութիւնը պատրաստելու, նաև քարտեզագրական աշխատանքներին զարկ տալու մեջ:

«Ադրբեջանի պատմական քարտեզներ» աշխատութեան էջերում ներկա Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքը և Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգը ցույց են տրվում որպես Ադրբեջանի Հանրապետութեանը նախորդող նույնանուն մի երկրի տարածք: Պետք է շեշտել, որ քարտեզների այս շարանի մեջ, որն սկսում է մեր թվականութիւնից երկու հազարամյակ առաջ և հասնում է մինչև 20-րդ դար՝ ամբողջ տարածաշրջանում «Հայաստան» անունը որևէ տեղ նշված չէ:⁹²

⁹⁰ Ալիևի ճաշի ամբողջական տեքստը կարելի է կարդալ http://www.isria.com/pages/3_January_2011_114.php կայքում: Իսկ 2011-ի դեկտեմբերին հայտարարվեց, որ նախագահ Ալիևը մասնակցելու է Բաքվում կայանալիք Երևանի ամբողջ հիմնադրման 500-ամյակին նվիրված տոնակատարությանը՝ վերահաստատելու, որ Երևանը կառուցվել է ադրբեջանական հողի վրա: Տե՛ս համակայքի հասցն www.crevangala500.com.

⁹¹ Y. Mahmudlu, L. Khalilov, and S. Aghayev, authors. *Ata Yurdu (Homeland). History textbook for the 5th grade* (Baku: 2003), էջ 295: Տե՛ս նաև İlham Abbasov and Sergey Rummyantsev, նշվ. աշխ., էջ 44:

⁹² *Historical Maps of Azerbaijan* (Baku: 1994).

Այս բոլորն արվում են Ադրբեջանին «հին և պատմական անցյալ» տալու նպատակով, որի մասին Ս. Ռուսթյանցևը գրում է.

Մեծ Հայքը դարեր շարունակ անփոփոխ գոյություն է ունեցել, և դրան նմանվելու նպատակով 1990-ական թվականներին Ադրբեջանի քարտեզներում սկսեց երևան գալ Մեծ Ադրբեջան անվանումը, որն աստիճանաբար մուտք գործեց նաև դասագրքերի մեջ:⁹³

Ըստ ատլասի (հավելված, պատ. 01)՝ Ադրբեջանը 9-10-րդ դարերում ներառնում էր նաև ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության ողջ տարածքը: Չնայած այն հանգամանքին, որ քարտեզն անվանված է «Ադրբեջանը 9-10-րդ դարերում», սակայն բուն քարտեզի վրայի տեղանուններում որևէ տեղ Ադրբեջան անվանումը նշված չէ, քանի որ այդ երկիրը դեռ գոյություն չուներ, իսկ նույն ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող Հայաստանի անվանումը միտումնավոր կերպով չի նշվում:

Հավելվածի պատ. 02-ը ներկայացնում է Ադրբեջանի տարածքը 11-12-րդ դարերում, որը հարավային կողմից փոքրացել է ու միայն հասնում է մինչև Ուրմիա լճի հարավում գտնվող Ուշնե քաղաքը, իսկ 16-րդ դարում (հավելված, պատ. 03) տարածքը կրկին ընդլայնվում ու հասնում է Համադանից մինչև Դերբենդ, ինչպես պատկերված է նույն տարածաշրջանի 9-10-րդ դարերի վերը նշված քարտեզում:

Ադրբեջանի պատմության և աշխարհագրության խեղաթյուրումներն սկսում են դպրոցական դասագրքերից՝ պղտորելով մանուկների միտքը ու նրանց մեջ արմատավորելով Ադրբեջանի կեղծված պատմությունը: Սերգեյ Ռուսթյանցևը, մանրամասնորեն ուսումնասիրելով Ադրբեջանի պատմության դպրոցական դասագրքերը, Բաքվում հրատարակված 7-րդ դասարանի դասագրքից⁹⁴ անում է հետևյալ մեջբերումը.

Հնագույն ժամանակներից մինչև այսօր իմ Ադրբեջանը մեծ և հզոր մի երկիր է... Դերբենդի ամրոցը, որը մեր նախնիները «Երկաթե դարպասներ» են կոչել, մեր Հայրենիքի մասն է կազմում: Մեր Հայրենիքը տարածվում է Դերբենդից մինչև Կասպիա, մինչև Ղազվին և Համադան: Դեպի արևմուտք

⁹³ Sergey Rumyantsev, “Ethnic Territories Presentation Practice in Historical Textbooks in Post-Soviet Azerbaijan and Georgia”, *Internationale Schulbuchforschung*, 30 (Hannover: 2008), էջ 814-815:

⁹⁴ Y. Mahmudlu, Y. Yousufov, R. Aliyev and A. Gojayev, authors. *History of Azerbaijan. Textbook for the 7th grade* (Baku: 2001).

Շիրակը, Հնագույն Բորչալուն, Դիլիջանը, Սևանը, Երևանը և Նախիջևանը մեր Հայրենիքի անքակտելի մասն են կազմում:⁹⁵

1.4.3 Ադրբեջանական այբուբենի փոփոխությունները

Պատմությունն անկաշկանդ կեղծելու համար Ադրբեջանի պատմաբաններն իրենց ձեռքում ունեն ևս մի հզոր զենք. դա ադրբեջաներեն կամ, ավելի ճիշտ, Ադրբեջանի թրքերենի համար օգտագործվող այբուբենն է: Սկսած 16-րդ դարից Շիրվանի ու Դաղստանի, այսինքն՝ ներկա Ադրբեջանի Հանրապետություն ու նրա հյուսիսում բնակվող մուսուլմանական ժողովրդի խոսակցական լեզուն հիմնականում թրքերենն էր, իսկ պաշտոնական և գրավոր լեզուն՝ արաբատառ պարսկերենը, որն ընդհանրացած էր պետական և գրական շրջանակներում: Ադրբեջանցի պատմաբաններ Միրզա Զավանշիր Ղարաբաղին, Աբբասղուլի-Աղա Բաքիխանովը և Միրզա Ադիգյոզալ-Բեկն իրենց պատմական աշխատությունները շարադրել են պարսկերենով: Ադրբեջանի արաբատառ թրքերեն գրականությունը սկսել է զարգանալ 18-րդ դարում, նախքան այդ մերօրյա «Ադրբեջան» անվաբվող այս երկիրն իր ուրույն գրավոր լեզուն և գրանով ստեղծված գրականություն չի ունեցել:

Սերգեյ Ռումյանցևն իր աշխատանքներում անդրադառնում է Ռաուֆ Կարագյոզովի դիտողություններին, որը գրում է.

Ադրբեջանական [ադրբեջանալեզու] պատմական գրականությունը համեմատաբար նոր է. վաղագույն պատմական աշխատանքները գրվել են 18-րդ դարում, բայց ադրբեջանցի հեղինակների գործերի ճնշող մեծամասնությունը 19-րդ դարից են... որտեղ ներկայացվում են տարբեր խանությունների պատմությունները:⁹⁶

Ռումյանցևն իր աշխատության մեջ նշում է նաև Վիկտոր Շնիրելմանի կարծիքը ադրբեջանական պատմաբանների մասին.

Ադրբեջանի պատմության հիմնադիր Բաքիխանովի «Գյուլիստան-է էրամ. Դաղստանի և Շիրվանի պատմությունը» աշխատությունը սկսում է վաղ շրջաններից և հասնում մինչև 1813 թվականը: Այդ ժամանակվանից մինչև խորհրդային շրջանը Ադրբեջանում [տեղի բնակչության

⁹⁵ Sergey Rumyantsev, նշվ. աշխ. էջ 817:

⁹⁶ *Ἐὰς τὸ Ἐἰσῆλθόντες εἰς τὴν ἀρχαὶν τῆς Ἰνδίας ἀπὸ τῆς Ἰνδίας ἐπὶ τὴν Ἰστανδίαν* (Ἀἰό: 2005), էջ 148: Պետք է ավելցնել, որ նշվ. պատմական գրականությունը շարադրված է պարսկերենով:

լեզվով] ոչ մի երևելի աշխատանք չի գրվել: Մինչև 1917 թվականը Ադրբեջանն իր պատմաբանները չունեին:⁹⁷

Ադրբեջանի Առաջին Հանրապետության օրոք և դրան հաջորդած տարիներին Խորհրդային Ադրբեջանի տարածքում շարունակվեց գործածվել պարսկա-արաբական այբուբենը: 1922-29 թթ. ընթացքում այն փոխարինվեց ադրբեջաներեն լեզվին հարմարեցված լատիներեն գրով, իսկ 1937-39 թթ.⁹⁸ լատինատառն իր տեղը զիջեց ադրբեջաներենին հարմարեցված կյուրեղյան (ռուսական) գրին, որն օգտագործվեց մինչև 1991 թ., երբ լատինատառ ադրբեջաներենը մեկ անգամ ևս, այս անգամ չնչին փոփոխություններով, 1992-ին վերջնականապես վերահաստատվեց նորանկախ Հանրապետությունում՝ որպես ազգային այբուբեն: Ադրբեջանի Հանրապետության ներկայումս գործածվող լատինատառ այբուբենն արդեն շատ բանով նմանվում է Թուրքիայում գործածվող գրին:⁹⁹

Խորհրդային Ադրբեջանի ժողովուրդը, որի մեծամասնությունը պարսկա-արաբական այբուբենին անծանոթ էր և նոր էր սկսել ծանոթանալ լատինական այբուբենին, 1939 թվականից պետք է աստիճանաբար սովորեր իր համար նոր, այս անգամ կյուրեղատառ գիրը: Իսկ անկախությունից հետո՝ 1992 թվականից, ադրբեջանցիները մեկ անգամ ևս պարտադրված էին սովորելու լատինատառ մի նորաստեղծ այբուբեն:

Փաստորեն, բախվում ենք մի իրողություն, երբ «Հնագույն մշակույթ» ունենալու հավակնող երկրի լեզվի ու գրականության մասնագետները, քաղաքական պայմանների թելադրանքով և ենթարկվելով իշխանությունների ճնշումներին, դյուրույթյամբ փոխում էին լեզվի համար կարևոր հիմք հանդիսացող այբուբենը, այդպիսով, փաստորեն, ամբողջովին ջնջելով անցյալը և կրկին անգամ շարադրելով մինչ այդ գոյություն ունեցած գրականությունը: Սակայն Ադրբեջանում այս գործընթացները համեմատաբար դյուրին էին իրականացվում, քանի որ ամեն դեպքում տեղի լեզուն նախկինից եկող գրավոր որևէ խոր հիմք չունեի, և մինչ այդ գոյություն ունեցած գրականության գերակշռող մասը գրված էր պարսկերենով: 1992 թվականից հետո կարիք կար մեկ անգամ ևս տառադարձում կատարելով վերահրատարակել առնվազն ա՛յն գրքերը, որոնք իշխանությունները կհամարեին իրենց նպատակներին

⁹⁷ *Âdeoîð Øieðaeüü ái, Âíéíú îîî ýòè: î èòú, èääíòè=îîñü è îîèèèèèà à Çàèääèàçüá (Ï îñèää: 2003)*, էջ 123:

⁹⁸ Մանրամասնների համար տե՛ս Անդրաս Ֆրինգսի հոդվածը. A. Frings, “Playing Moscow off Against Kazan: Azerbaijan Maneuvering to Latinization in the Soviet Union”, *Ab Imperio* (4/2009), էջ 249-266:

⁹⁹ Լիլիթ Մովսիսյան, «Ադրբեջաներենի այբուբենի պատմության ուրվագծեր», *21-րդ դար*, համար 4, (Երևան, 2008), էջ 156-166:

Հարմար և կարևոր, իսկ այն գրականությունը, որը բովանդակային առումով ներկայում տարվող քաղաքականությանը նպաստավոր է, կարելի է տառադարձման ժամանակ ենթարկել անհրաժեշտ փոփոխությունների ու «բարելավումների»:

Տառադարձումների ընթացքում իրականությունը փոխելը սկսվել էր դեռևս խորհրդային շրջանից, և Ադրբեջանի մտավորականները անկախությունից հետո մեկ անգամ ևս առիթ ունեցան «վերանայելու» պատմությունը և «չտկելու» մինչև այդ վրիպած և թույլ տրված սխալները՝ միանշանակ բոլոր դեպքերը դարձնելով ի շահ նորաստեղծ Ադրբեջանի: Այսպիսով, հրաշագործ այս գեները հնարավորություն էր տալիս իշխանություններին կերտելու նոր պատմություն ու գրականություն, տառադարձման ժամանակ կատարելով ցանկացած փոփոխությունները և հորինվումները՝ հետևելով խորհրդային օրերին իսկ կիրառվող և ընդունված մեթոդաբանությունը: Քանի որ այս անգամ տառադարձությունը կատարվում էր այնպիսի ժամանակային կտրվածքում, երբ Ադրբեջանի իշխանություններն արդեն սկսել էին գործադրել իրենց հակահայ քարոզչությունն ու ինֆոտեղեկատվությունը, ապա Հարմար առիթ և միջոց էր տառադարձման ժամանակ նենգափոխել ու կեղծել գրականությունը և ամենուրեք տարածել ու ցրել պատմության նոր վարկածները: Տառադարձությունն ամենահարմար առիթն էր փոփոխելու ու հորինելու ազգային պատմությունը և Կովկասի հարավին վերաբերող պատմական գրականությունից ընդհանրապես վերացնել «հայ» և «Հայաստան» անունները՝ պետք եղած պարագայում Ազվանքն անվանելով «Հյուսիսային Ադրբեջան», իսկ Ատրպատականը՝ «Հարավային Ադրբեջան»: Այս նպատակին հասնելու համար որոշիչ էր նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ բացի մասնագետների մի փոքր խմբից, ադրբեջանցի ժողովուրդը ներկայումս ընդհանրապես անծանոթ է արաբական տառերին ու պարսկերեն լեզվին, և հնարավորություն չունի կարդալու այն բնագիր տեքստերը, որոնք շարադրված են եղել պարսկերենով: Հետևաբար, ներկա սերունդն անկարող է կարդալ նախորդ շրջանների գրականությունը և տեղեկանալ իրողությունը, իսկ իրենց կապն անցյալի հետ հնարավոր է դառնում միայն անկախությունից հետո հրատարակված գրականության միջոցով:

Ծիշտ նույն իրավիճակներ առկա նաև Թուրքիայում, երբ 1929 թ. հունվարի 1-ից երկրի պաշտոնական այբուբենը օրենքի ուժով արաբատառից փոխվեց լատինատառի: Արդեն իսկ հաջողված այս փորձը լավագույն օրինակն էր Ադրբեջանի իշխանությունների համար, որով նրանք կարող էին իրականացնել նաև իրենց հակահայ ծրագրերը: Այսպիսով, այս դեպքում էլ, ինչպես շատ ուրիշ պարագաներում, Ադրբեջանը հետևում է Թուրքիայի կիրառած և փորձարկված օրինակին:

Նորաստեղծ այբուբեններով տառադարձություններ և թարգմանություններ իրականացնողներից ամենահեղինակավորը կրկին ադրբեջանցի ակադեմիկոս Զիա Բունիաթովն էր: Պատմական աշխատանքները

վերաթարգմանելու ընթացքում նրա և իր գործընկերների կատարած հիմնական փոփոխություններից կարելի է առանձնացնել մի քանի բնութագրական օրինակներ:

ա) Գերմանացի Յոհանն Շիլտբերգերի «*Of Bondage and Travel*» («Գերուսթյուն և ճանապարհորդություն») աշխատության թարգմանությունը ընթացքում Զ. Բունիաթովը (1984 թ.) հանել է հայերին վերաբերող տողերը և,¹⁰⁰ որպես վերջնական հարված, ամբողջովին անտեսել գրքի վերջին վեց գլուխները (գլուխ 61-ից 66-ը), որոնց նյութը հիմնականում հայերն են ու նրանց կենցաղը:¹⁰¹

բ) Բաքվեցի պատմաբան և բանաստեղծ Աբբասղուլի-Աղա Բաքիխանովն իր «Գյուլիստան-է էրամ – Շիրվանի և Դաղստանի պատմությունը» կարևոր պատմական աշխատությունը գրել է պարսկերենով: 1970 թ. պարսկերեն բնագիրն ամբողջությամբ հրատարակվել է Բաքվում, որի տեքստի մեջ բազում անգամներ նշված են Հայաստանի անունն ու նրա աշխարհագրական վայրը: Գրքի 1991 թ. ռուսերեն թարգմանություն մեջ Բունիաթովը բնագրից մեծ մասամբ հանել է հայերի և Հայաստանի անունները:¹⁰²

Գիրքը պարսկերեն բնագրից ամբողջապես անգլերենի են թարգմանել պարսիկ պատմաբան և լեզվաբան Հա'սա'ն Ջա'վադին և ամերիկացի Ուիլյամ Ֆլորը: Գրքի վերջին բաժինը՝ «Ներկայացում», պարունակում է Շիրվանի ժողովրդի կարևոր ձեռքբերումները՝ այդ թվում՝ շուրջ 50 չափածո գրվածքներ: Գրքի թարգմանիչները Զ. Բունիաթովի կատարած թարգմանություն մասին գրում են.

Գրքի վերջին գլուխը հետազոտողի համար տեղեկատվական մի հանք է, որտեղ Բաքիխանովը ցույց է տալիս, թե ինչպես տեղում բնակվող ժողովուրդներն անկախ լեզվական, կրոնական ու ազգային տարբերություններից,

¹⁰⁰ Աղավաղված թարգմանության համար տե՛ս Шильтбергер, Иоганн. Путешествия по Европе, Азии и Африке, с 1394 года по 1427 г. Перевод Ф. К. Бруна. Издание, редакция и примечания академиков АН Аз.ССР З. Бунятова. (Баку: 1984).

¹⁰¹ George A. Bournoutian, “Rewriting History”, *Journal of the Society for Armenian Studies* (Fresno: 1992-1993), հատոր 6, էջ 185-6: Տե՛ս նաև Bournoutian, *Two Chronicles on the History of Karabagh* (Costa Mesa CA: 2004) աշխատության հավելվածում ներկայացված են մի շարք թարգմանական և տառադարձման ընթացքում կատարված կնիքներն ու «հապավումները»: Տե՛ս էջ 265-269-ը: Տե՛ս նաև՝ Գ. Աբգարյան, «Հայերը Շիլտբերգերի ուղեգրություններում», *Ըսմերը Երևանի համալսարանի* (Երևան, 1997/2), էջ 103-112:

¹⁰² Αάάαη-Εόόε-Αά Αάέεόάία, Αβέεήάί-ε Έδαί, δάάέεόέϋ ε έίίί άάάέε ϸ. Αόί έάόί άά (Αάέό: 1991).

Սակայն Չ. Բուռնիաթովի անկատար և պակասավոր թարգմանութիւնն այսպես չէ: Նա ոչ միայն չի թարգմանել չափածո գրվածքները, այլև իր տեքստում դրանց մասին ոչ մի նշում չի արել, միաժամանակ նա չի թարգմանել գրքի որոշ հատվածներ ևս՝ առանց այդ մասին հիշատակելու և պատճառները նշելու: Այս պարագան հատկապես անհանգստացնող է, քանի որ նա տեքստից հանել է հայերով բնակեցված շրջանների մասին հատվածները՝ այդպիսով ոչ միայն կեղծելով պատմութիւնը, այլև հակասելով Ա. Բաքիխանովի այն մտայնութիւնը, որ պատմութիւնը պետք է գրել առանց կրոնական, ազգային, քաղաքական կամ այլ նախապաշարումների:¹⁰⁴

զ) Միրզա Ջավանշիր Ղարաբաղի՝ 19-րդ դարի «Թարիխ-է Ղարաբաղ» (Ղարաբաղի պատմութիւնը) ձեռագիրը նույնպես գրված է պարսկերենով: Պարսկերեն բնագրի առաջին գլխի 4-րդ էջում Ղարաբաղին նշում է. «Հին Պարտավ քաղաքի բնակչութիւնը հայեր և այլ ժողովուրդներ էին»:¹⁰⁵ 1959 թ. Ֆ. Բաբաևը ձեռագիրն ամբողջութեամբ թարգմանել է ռուսերենի և կյուրեղյան տառերով գրված աղբրեջաներենի: 1989 թ. Նազիմ Ախունդովը՝ որպես գիտական խմբագիր, վերանայել է նախորդ աղբրեջաներեն թարգմանութիւնը (երկու թարգմանութիւնների հեղինակն էլ Ֆ. Բաբաևն է), որի արդյունքում այնտեղից հանվել են հայերին ու հարևան Հայաստան երկրին վերաբերող վերոնշյալ նախադասութիւնը և Հայաստանին վերաբերող ուրիշ հիշատակումներ: Այստեղ էլ, ինչպես այլ դեպքերում է, խմբագիրն իր վերաշարադրումների մասին որևէ տեղ նշում չի կատարել: Որպես օրինակ՝ ներկա աշխատութիւն հավելվածի պատ. 47-ում ներկայացված են այս գրքի պարսկերեն բնագրից մեկ հատված և նույնի բնագրի՝ Ֆ. Բաբաևի կյուրեղատառ աղբրեջաներեն երկու տարբեր թարգմանութիւնները՝ վերցված 1959 և 1989 թթ. հրատարակութիւններից:¹⁰⁶

¹⁰³ Abbas Qoli Aqa Bakikhanov, *The Heavenly Rose-Garden. A History of Shirvan and Daghestan*, translated by Hasan Javadi and Willem Floor (Washington DC: 2009), էջ XVI:

¹⁰⁴ Տի'ս վերստստված բնագրի նախաբանը, Ա'բբասղուլի-Աղա Բաքիխանով, *Գյուլիստան-է Էրամ - Շիրվանի և Ղարաբաղի պատմությունը*, (Թեհրան, 2004), էջ 19:

¹⁰⁵ Միրզա Ջավանշիր Ղարաբաղի, *Ղարաբաղի պատմությունը*, մեքսիկո, 1840-47: Աղբրեջանի Գ.Ա.Ա.: Ձեռագիր B712/11603:

¹⁰⁶ Տի'ս հավելվածի պատ. 47. *Ī ēdçā ×āī àē Āāđāāāē, "Āāđāāāā Ōāđēōē", ī āđāāī ā Ī .Āđōī āī āā. Āāđāāāāī āī ē ēōđ* (Āāēū: Ēāçū÷ū, 1989), էջ 108: Տի'ս նաև - Bournoutian, նշվ. աշխ., էջ 185-191:

դ) 1989 թ. Զ. Բունիաթովի խմբագրութեամբ Բաքվում ռուսերենով լույս է տեսել Եսայի Հասան-Ջալալեանց կաթողիկոսի (մոտ. 1665-1728) «Պատմութիւն Համառօտ Աղուանից երկրի» աշխատութիւնը, որտեղ խմբագիրը կաթողիկոսին ներկայացրել է առաջին հերթին որպէս աղվան պատմիչ և ապա տեքստում արել փոփոխութիւններ՝ հանելով հայերին վերաբերող մի քանի հատվածներ: Ամերիկահայ պատմաբան Զորջ Բուռնոլթյանն իր աշխատութիւններից մեկում մանրամասնորեն անդրադարձել է այս զեղծարարութեանը, միտումնավոր բազմաթիվ այլ փոփոխութիւններ:¹⁰⁷

Բերենք ընդամենը մեկ, սակայն բնութագրական օրինակ: Բնագրում, ըստ Զալալյանցի, Վախթանգ թագավորի կազմած 10.000 զինյալ ունեցող հայկական բանակի նպատակն էր վերահաստատել Հայկական տերութիւնը:

...և այսպէս բովանդակեալ զամենայն, և իբրեւ տասն Հազար արս ընտիրս և սպառազէնս ընդ որոց և զդասս քահանայից և պաշտօնէից մերոց առեալ մեծաւ ճոխութեամբ և խնճոյիւք, համարելով նոր նորոգեալ զիշխանութիւն Հայոց, և զնացեալ իջանք մերձ ի քաղաքն Գանջայ...¹⁰⁸

1989 թ. Զ. Բունիաթովի խմբագրած թարգմանութեան մեջ բանակը և վերականգնվող իշխանութիւնը հայկականի փոխարեն անվանափոխվել ու դարձել են «աղվանական»:¹⁰⁹

Արդիական տեխնոլոգիաների զարգացած և գերարագ տեղեկատվական և քարոզչական միջոցներն օգտագործելով, Ադրբեջանի ներկա պատմագրութիւնը և նրանց օժանդակող իշխանութիւններն աշխատում են իրենց հորինված ու հրատարակած կեղծիքներն այնքան ծավալել ու ընդլայնել, որ նույնիսկ ճշգրիտ ներկայացրած տարբերակն իրենց մեծաքանակ մատուցվող զեղծարարութիւնների համեմատութեամբ դառնա աննշան ու աննկատելի և այսպիսով չարժանանա հասարակ ընթերցողի ուշադրութեանը: Նրանք աշխատում են քանակով գերազանցել որակին՝ հույս ունենալով, որ օրերից մի օր իրենց կատարած բազմաթիվ չփաստված ու անվավեր հորինվածքները կդառնան ընդհանրացած և աստիճանաբար ընդունված «իրականութիւն»:

¹⁰⁷ Kat'oghikos Esai Hasan Jalaleants', *A Brief History of the Aghuanq Region. A history of Karabakh and Ganje from 1702-1723*, trans. and annotated George Bournoutian (Costa Mesa, CA, 2009).

¹⁰⁸ Եսայի Աղուանից կաթողիկոս Հասան Զալալեանց, *Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի* (Երուսաղէմ, 1868), էջ 48: Տե՛ս նաև Արտտ Մարտիրոսյանի նույն գրքի աշխարհաբար տարբերակը (Ստեփանակերտ, 2007), էջ 106:

¹⁰⁹ *Անաե Օանաի - Աթաեթայի, Էծաթայ քնոյ ծայր նոճաի ու Աեաաի նեի, i'adaaai a' Oad-Adēai d'yi a, i'iaai oi aea e ecaai ep ç. Aoi yoi aa (Աեթ: 1989)*, էջ 35:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՎԱԿՆՈՒ-
ԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՐԵՎԱՆՆԵՐԻ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

2.1. «Աղբբեջանցի» էթնանվան և աղբբեջաներենի ձևավորման գործընթացի արտացոլումը աղբբեջանական պատմագրություն մեջ

Ցարական և Խորհրդային Ռուսաստանի իսլամ դավանող ժողովուրդների պատմություններն ուսումնասիրող փարիզաբնակ ռուս պատմաբան Ալեքսանդր Բեննիգսենը (1913-1988), ԽՍՀՄ-ի մուսուլման ժողովուրդների մասին գրում է հետևյալը.

Նախքան Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը գյուղաբնակ կամ քոչվոր մահմեդականը, լինել նա թուրքմեն, ուզբեկ, կիրգիզ, դազախ կամ կարակալպակ, չունել որևէ ազգություն պատկանելիության հասկացողություն: Նույնը կարելի է ասել նաև Վոլգայի թաթարների կամ աղբբեջանցիների մասին: «Ազերի» կամ «թաթար» անվանումները նախքան հեղափոխությունը նույնիսկ չէին գործածվում: Վոլգայի թաթարներն իրենց «թաթար», «բուլղար» կամ էլ պարզապես «մահմեդական» էին կոչում, իսկ [ներկա Աղբբեջանի Հանրապետության տարածքում բնակվող] «ազերիներն» իրենց կոչում էին «թուրք»: Այնպես որ, հանրապետության հասարակության համար միաբանող ուժը համարվում էր իսլամը.¹¹⁰

Բեննիգսենը և նրա գործակից էմբերգ Վիմբուշը հայտարարում էին.

Անգամ մինչև 1980-ական թթ. ազերիները դեռևս միավորված ազգություն չեն ներկայացնում.¹¹¹

Բայց և այնպես, ինչպես արդեն նշվեց, 1918 թ. Արաքսից հյուսիս հիմնված նոր երկիրը հռչակեց անկախություն՝ իր համար ընտրելով

¹¹⁰ Alexandre Bennigsen, “Islam or Local Consciousness Among Soviet Nationalities”. *Soviet Nationalities Problems*. Edward Allworth, ed. (Cambridge: 1971), էջ 175:

¹¹¹ Alexandre Bennigsen & Enders Wimbush, *Muslims of the Soviet Empire. A Guide* (Bloomington: 1986), 136:

«Ադրբեջանի Հանրապետություն» անվանումը:¹¹² Այս կերպ, այսինքն՝ քաղաքական որոշումով և գրչի մեկ հարվածով տեղաբնակ ժողովուրդը, որը մինչ այդ իրեն կոչում էր «թուրք», երբեմն էլ «թաթարն» ու «մահմեդական» ընդհանուր անուններով, 1918 թվականի մայիսից անվանափոխվեց ու դարձավ «ադրբեջանցի»: Այն, որ այդ անվանումը տեղաբնակների կողմից միանշանակ չէր ընկալվում ու նրանց ականջին խորթ և օտարոտի էր հնչում, վկայվում է թեկուզ հենց այն հանգամանքով, որ մինչև 1936 թ., այսինքն՝ շուրջ երկու տասնամյակ, նրանք իրենց դեռևս «թուրք» էին անվանում:¹¹³ Այս մասին գրում են նաև ադրբեջանցի հետազոտողները: Այսպես, Ա. Ք. Ալեքալերովին իր «Ադրբեջանի հնագիտության և ազգագրության հետազոտություններ» աշխատության մեջ նշում է.

«Ադրբեջանցի» անվանումը սկսեց օգտագործվել 1936 թվականից: Նախքան այդ մեր երկրի ժողովուրդն ինքն իրեն կոչում էր «թուրք», մի անվանում, որն այժմ սկսեց տրվել հակահեղափոխական պանթուրքիստ կուսակցության անդամներին:¹¹⁴

Ըստ նույն հեղինակի, «չատ տարիներ հետո էր, որ երկրի ժողովուրդն սկսեց իրեն կոչել ադրբեջանցի»:¹¹⁵

Հակառակ վերոբերյալին՝ Ադրբեջանի ներկայիս իշխանությունները և նրանց պատվերով աշխատող պատմագիտությունը, ասես շլացած իրենց իսկ չափազանցություններից, սկսել են իրենք էլ հավատալ այս հորինվածքին ու արդեն պնդում են, որ Ադրբեջանը տարածաշրջանում ունի ավելի քան 5000 տարվա պատմություն,¹¹⁶ և որ իրենք անկախ պետականությունը կորցրել են միայն 1813/1828 թվականներին՝ ռուս-պարսկական պատերազմներից հետո, այն էլ լոկ հարյուր տարով, որից հետո՝ 1918 թ., այդ կորուսյալ պետականությունը վերականգնվեց.

18-րդ դարի առաջին կեսին Ադրբեջանի Սեֆյան պետության անկմանը հաջորդեցին անկախ և կիսաանկախ իշխանություններ, խանություններ և սուլթանություններ՝

¹¹² Ἀἀηέέέε Ἀέἄἄἔἔἔ ἔδἔἔ ἄἔἔἔ Ἀἄδἔἔἔἔἔ, Ἐἄἄἔἔἔ ἔἔ ἔἔἔἔἔἔ ἔἔ ἔἔἔἔἔἔ ἔἔ ἔἔἔἔἔἔ ἔἔ ἔἔἔἔἔἔ ἔἔ ἔἔἔἔἔἔ (ἔ ἔἔἔἔἔἔ: 1963), հատոր 2, էջ 703: Տի՛ւ ֆուլ Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Los Angeles: 1967), էջ 189:

¹¹³ Քավի Բա՛յաթ, *Փոթորիկը Կովկասում, 1917-1921* (Թեհրան, 2002), 45-47, պարսկերեն:

¹¹⁴ Ա. Է. Աἔἄἔἔἔἔἔἔ, *Էἔἔἔἔἔἔἔἔ ἔἔ ἔἔἔἔἔἔἔἔ ἔἔ ἔἔἔἔἔἔἔἔ ἔἔ ἔἔἔἔἔἔἔἔ ἔἔ ἔἔἔἔἔἔἔἔἔἔ* (Աἔἔἔ:1960), էջ 71:

¹¹⁵ Անդ:

¹¹⁶ Tale Haydarov and Taleh Baghirov, ed., *Azerbaijan, 100 Questions Answered* (Baku: 2008), էջ 21: Տի՛ւ ֆուլ՝ Tamara Dragadze, ed., *Azerbaijan* (London: 2000), էջ 18-19:

Հիմնադրված 18-րդ դարի կեսին: Գյուլիստանի (1813) և Թուրքմենչայի (1828) պայմանագրերով Ռուսաստանի կողմից այս խանությունների գրավումը հարյուր տարով կանխակայեցին անկախ Ադրբեջանի պետութունը:¹¹⁷

Հեղինակը այսպիսով, աշխատում է փաստել, որ Իրանի Սեֆյաններն ու նրանց նախորդող բոլոր մահմեդական իշխանություններն ու թագավորներն իրականում (հյուսիսային) ադրբեջանցիներ էին՝ և այս Ադրբեջանն էր, որ իր անկախ պետականութունը կորցրեց 1813-1828 թվականներից մինչև 1918 թվականը: Ադրբեջանական անհիմն տեսություններն ու կեղծիքներն այն աստիճանի են հասնում, որ, ինչպես փաստվում է վերը նշված մեջբերմամբ, իբր 1828 թվականին իրականում Ադրբեջանն էր այս տարածաշրջանը պարտադրված Ռուսաստանին գիջողը և ո՛չ Իրանը:

Հայտնի ժողովրդի անունը է, որ, որպես կանոն, երկրներն են, որ կոչվում են իրենց ժողովրդի անունով և ո՛չ թե հակառակը, ինչպես այս պարագայում է: Այստեղ կարևոր է նշել նաև այն, որ միջնադարյան վաղ շրջանի քարտեզներում ընդհանրապես սահմաններ չէին գծվում, և քարտեզի վրա շատ հաճախ միայն նշվում էր այդ տարածաշրջանում բնակվող ժողովրդի անունը, որն ավելի կարևոր էր համարվում, քան երկրամասի կամ տարածաշրջանի տեղանունը, իսկ սահմաններ գծելն սկսեց ընդհանրապես շատ ավելի ուշ՝ 14-15-րդ դարերի ընթացքում: Ադրբեջանի դեպքում տեղի է ունեցել դրա հակառակ գործընթացը: Այս երկրի ժողովուրդն անվանվել է մի երկրի անունով, որը նույնիսկ իրենց չէր պատկանում, այլ ընդօրինակված էր հարևան երկրի նահանգներից մեկից:

Ազգագրական բազմաթիվ աշխատությունների հեղինակ, ազգությունների և մշակութային մասնագետ ամերիկացի պրոֆեսոր Ռոնալդ Ուիքսմանն իր «ԽՍՀՄ ժողովուրդները» աշխատության մեջ ադրբեջանցիների վերաբերյալ գրում է.

Չնայած այն պարագային, որ ադրբեջանցիները խոսում են թրքերեն լեզվով, նրանք թուրքերի, պարսիկների և կովկասյան այլ ցեղերի խառնուրդ են: Ադրբեջանը դեռ զբաղված է հանրապետության տարածքում բնակվող թաթերի, թալիշների, քրդերի, ուզբեկների, դաղստանցիների (ավարների,

¹¹⁷ Kamala Imranli, compiler, *War Against Azerbaijan, Targeting Cultural Heritage* (Baku: 2008), էջ 7:

լեզուները և ցախուրները), Վրաստանի Հարևան շրջաններում բնակվող ինգլիսյաների պարտադիր ձուլումով:¹¹⁸

Մինչև իսկ 1934 թ. Մոսկվայում կայացած խորհրդային գրողների առաջին համամիութենական համագումարի ընթացքում ուսս գրող Ի. Կուլիկին իր գեկուցման մեջ, խոսելով Խորհրդային Միության ազգերի փոխադարձ ճանաչման մասին, Ադրբեջանի ժողովրդին անվանում է «թուրքեր»:¹¹⁹

2009 թ. ապրիլին լույս տեսավ մեր աշխատությունը անգլերեն լեզվով, որտեղ առկա են բազմաթիվ դիտարկումներ Ադրբեջանի Հանրապետության բնակիչներին «ադրբեջանցի», «թուրք», «թաթար» և այլ անվանումներ տալու կապակցությամբ:¹²⁰ Մի քանի ամիս անց՝ 2009 թ. օգոստոսի 8-ին Բաքվում հրատարակվող ուսույնագրով «Զերկալու» օրաթերթում լույս տեսավ Ադրբեջանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի տնօրեն Ֆարիդ Ալեքբարլիի հոդվածը «Ո՞վ ենք մենք, ումի՞ց ենք սերում և ու՞ր ենք գնում» խորագրով, որտեղ նա քննարկում էր Ադրբեջանի բնակչության անվանման հարցերը ճիշտ այնպես, ինչպես դա արվել էր մեր վերոհիշյալ աշխատության մեջ: Խնդրի կապակցությամբ Ալեքբարլին գրում է.

Մինչև 1930-ական թթ. ստալինյան ռեֆորմները «ադրբեջանցի» անվանումը պարզապես գոյություն չի ունեցել, և նման անվանում շրջանին կցվել է Ստալինի կամքով, մինչդեռ 1918-1920 թթ. Ադրբեջանի ժողովրդավարական Հանրապետության և ապա Խորհրդային Ադրբեջանի ժողովրդի պաշտոնական անվանումն ընդհուպ մինչև 1936 թ. եղել է «թուրք»... Կորցնելով ազգային ինքնությունը՝ մենք ընկղմվեցինք վեճերի մեջ այն մասին, թե ով ենք մենք՝ շումերներ, աղվաններ, մեդացիներ [մարբեր], թե մեկ այլ ժողովրդի հետևորդները: Այդ հոգնեցուցիչ ու հիմար վեճերը վերջ չունեն և չեն էլ ունենա, քանի դեռ մենք չենք կանգնել իրական հարթակի վրա և չենք անդրադարձել, որ «ադրբեջանցի» արհեստական և անդեմ անվան տակ կոծկված

¹¹⁸ Ronald Wixman, *The Peoples of the USSR: An Ethnographic Handbook* (New York: 1984), էջ 17: Ուիքսմանի ուրիշ աշխատություններից են *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes in the North Caucasus*, 1980, և *Ethnic Nationalism in the Caucasus*, 1982.

¹¹⁹ *İ ādāüē Añāñ ĩrcı üē nūāçā nī ādāñēēō ĩ ēñāōāēē, Nōā ĩ ādāōē-āñēēē ĩō-āō* (İ ĩñēāā: 1934), էջ 43:

¹²⁰ Ռուբեն Գալյան, *Հորինված պատմություն. Ադրբեջան և Հայաստան. Կնդիրներ և փաստեր* (Լոնդոն և Երևան. 2010), էջ 148-149:

են իրական էթնոսներ՝ Հիմնականում Թուրքեր, ինչպես նաև քրդեր, թալիշներ, թաթեր, լեզգիներ և այլն:¹²¹

Ալեքսանդրի այս հայտարարությունն ամբողջովին հակառակ է նրա նախորդներից ակադեմիկոս, Ադրբեջանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի պատմությունն ինստիտուտի նախկին տնօրեն պրոֆ. Իզրար Ալիևի (1924-2004) կարծիքին: Ալիևն իր՝ 1989 թվականին հրատարակած «Ակնարկ Ատրոպատենի պատմության» աշխատության մեջ պնդում է, որ Ադրբեջանի Հանրապետության բնակչությունը թուրքական ծագում չունի, այլ սերվում է մարերից ու Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգում բնակվող ցեղերից:¹²² Այս իրարամերժ կարծիքները փաստում են, որ ադրբեջանական էթնոսի ձևավորման և երկրի պատմության Հիմնախնդիրները դեռևս սկզբունքորեն լուծված չեն նույնիսկ ադրբեջանական ակադեմիական շրջանակներում:

Ադրբեջանի խորհրդային և ներկա շրջանի պատմագիտական աշխատանքների ճշող մեծամասնությունն ուղղված է փաստելու, որ ներկա Ադրբեջանի Հանրապետության ժողովուրդը տեղաբնիկներ են ու սերված են աղվանական ցեղերից: Սակայն այս տեսությունը կարող է առաջացնել լուրջ քաղաքական և տնտեսական խնդիրներ, նաև տարածայնություններ Ադրբեջանի բարեկամ և զինակից Թուրքիայի հետ ունեցած փոխադարձ կապերի առնչությամբ, մի երկրի, որն Ադրբեջանն ու ադրբեջանցիներին ընկալում է որպես պանթուրքիզմի ակումբի անդամ և սերված թյուրքական ցեղերից:¹²³ Ըստ էության Թուրքիան հետաքրքրություն և շահ չունի պաշտպանելու Ադրբեջանի և Աղվանքի պատմական կամ ազգագրական կապերը, այլ նախընտրում է նրա բնակիչներին դիտարկել որպես թյուրքական ծագում ունեցող ժողովուրդ: Ադրբեջանի համար Թուրքիայի նման կարևորագույն դաշնակցին կորցնելը հակառակ է իր շահերին, հատկապես տարածաշրջանի քաղաքական և ռազմավարական ասպարեզներում: Ահա այս պատճառով է, որ Ադրբեջանի իշխանությունները և մտավորականները կարիք են զգում նման խնդիրներն ինչ-որ ձևով կանխելու և լուծումներ գտնելու, իրենց երկրին ու ժողովրդին ներկայացնելու որպես Թուրքիային ցեղակից, բարեկամ և այդ հենքի վրա՝ պատմականորեն զինակից:

2007 թ. Բաքվում երեք տարբեր լեզուներով և առանձին գրքերով (անգլերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն) հրատարակված «Արևմտյան

¹²¹ Öadëä Äeäeäädëe, "Eöi i ü, id ëiäi idieciöëe è eöäa ääai?", *Çadëäëi* (Ääeö: 8 ääöñöä, 2009). Տե՛ս նաև՝ Ռուբեն Գալյան, *Հորինված պատմություն. Ադրբեջան և Հայաստան, կնիծքներ ու փաստեր*, (Լոնդոն և Երևան, 2010), էջ 161-162:

¹²² Eääd Äeäeä, *I-äde ëiöiäde Äödiäöäiü* (Ääeö: 1989) էջ 25-30: Տե՛ս նաև նույնը՝ պարսկերեն թարգմանությամբ, Յուսուֆ Ծաղմանի, խմբագիր՝ Ֆերիդուն Չոնկյի (Թեհրան, 1999), էջ 59-73:

¹²³ Jacob Landau, *Pan-Turkism. From Irredentism to Cooperation* (London: 1995), էջ 7, 14-18:

Ադրբեջանի հուշարձաններ» աշխատությունը հիմնականում պատրաստվել է ծառայելու թե՛ ադրբեջանցիներին օղուզ թուրքերի կապելու և թե՛ հայկական մշակութային կոթողները յուրացնելու երկակի նպատակով: Գիրքը ժամանակին ուղարկվել է Ամերիկայի և Եվրոպայի տարբեր գրադարաններին, համալսարաններին ու քաղաքական կառույցներին, ինչպես նաև երկու տարի շարունակ Գերմանիայի Ֆրանկֆուրտ քաղաքի գրքի միջազգային ցուցահանդեսի ընթացքում բաժանվել է բոլոր այցելուներին, սակայն այն նախատեսված չէ վաճառքի համար: Գրքի առաջին էջի վրա պատկերված է ներկա Հայաստանի Հանրապետության քարտեզը, և ներքևում տրված է հետևյալ բացատրությունը.

Արևմտյան Ադրբեջանի քարտեզը (այսօրվա Հայաստանի Հանրապետությունը) թուրքերի և օղուզների պատմական հայրենիքը:¹²⁴

Այս կերպ հեղինակը ցանկացել է ցուցել, որ իրենք սերվում են թուրքական օղուզ ցեղից, որն իբր դարեր շարունակ եղել է Փոքր Ասիայի բնիկ ժողովուրդը, նպատակ ունենալով այդպիսով իրենց «ազգակցական» կապերն ամրացնել թուրքիայի հետ: Սա մեկ բացատրություն ունի. քանի որ ադրբեջանցիները չեն ցանկանում դուրս մնալ Կովկասի բնիկ ժողովուրդների ցանկից, ապա իրենց նախահայրերին՝ օղուզներին են «բերում» Կովկաս և աշխատում հաստատել որպես տարածաշրջանի բնիկ ազգություն, ինչը լավագույնս կձառայի իրենց նպատակին: Այս կերպ, փաստորեն առանց կտրվելու կովկասյան տարածքից, նրանք ձեռք են բերում հնարավորություն՝ պնդելու, որ իրենք սերված են թե՛ օղուզներից և թե՛ աղվանական ցեղերից:

Այդ նույն նպատակին է ծառայում նույն 2007 թ. Բաքվում լույս տեսած մեկ այլ գիրք՝ Նարիման Ղուրբանովի «Ադրբեջանն ու թուրքիան: Մեկ ժողովուրդ, երկու պետություն» վերնագրով, որում ներկայացրած տեսությունն արդեն իսկ պարզ է դառնում աշխատության անվանումից:¹²⁵ Սա մի կարգախոս է, որն Ադրբեջանը հաճախ օգտագործում է, երբ թուրքիայի զինակցության և օժանդակության կարիքն է զգում:

Թուրքական ցեղերի՝ Փոքր Ասիայի հնագույն բնիկներ լինելու տեսությունը նույնպես հոգեհարազատ է թուրքիայի ներկա իշխանություններին և պատմագիտությանը, քանի որ իրենք էլ նույնն են

¹²⁴ Aziz Alakbarli, *Les Monuments d'Azerbaïdjan Ouest* (Արևմտյան Ադրբեջանի հուշարձանները) (Baku: 2007), էջ 7:

¹²⁵ Նարիման Ղուրբանով, նշվ. աշխ.:

պնդում ու աշխատում փաստել այս հորինված առասպելը:¹²⁶ Սա մի ասպարեզ է, որտեղ Թուրքիայի և Ադրբեջանի Հանրապետությունների տարած քարոզչական աշխատանքներն ամբողջովին համընկնում են: Թուրքիայի դպրոցական պատմության ատլասներում, ինչպես նաև Ադրբեջանի Հանրապետությունում, ուրարտական շրջանից մինչև 1918 թվականը ներկայացնող քարտեզներից ընդհանրապես հանված է «Հայաստան» անունը, իսկ «Ադրբեջան» անվանումն ընդգրկում է Կովկասի հարավային տարածքի մեծ մասը, ներառյալ ներկա Հայաստանի Հանրապետության և Պարսկաստանի Ատրպատականի տարածքը և դեռ ավելին:¹²⁷

Այսպիսով, հարկ եղած դեպքում մեր հարևան Հանրապետությունը երբեմն հայտարարում է, որ իրենց նախնիները քրիստոնյա աղվաններն են, իսկ այլ դեպքերում, երբ և եթե դրա կարիքն զգացվում է, հրապարակում է մի այլ հայտարարություն՝ ասելով, թե իրենք թյուրքական օղուզ ցեղից են սերված, որոնք իբր տեղի բնիկ ժողովուրդն է: Նրանք անտեսում են այն փաստը, որ առաջին թյուրքական ցեղերը Կենտրոնական Ասիայից գաղթել ու թափանցել էին Կովկասի տարածաշրջան միայն 9-11-րդ դարերի ընթացքում, սակայն նրանք շարունակաբար պնդում են իրենց հնամյա ու մշտական ներկայությունը Կովկասյան լեռներից հարավ ընկած տարածաշրջանում:¹²⁸

Ինչպես արդեն նշվել է, աղվանական ցեղերից սերված լինելու տարբերակը մեջտեղ է բերվում պարզապես այն նպատակով, որ հայերին Կովկասի հարավային տարածաշրջանի պատմությունից «արտաքսելով», ադրբեջանցիներն իբրև ժառանգներ ձգտում են տիրանալ իրենց պետության տարածքում դեռևս կանգուն մնացած հայկական քրիստոնեական մշակութային կոթողներին ու հուշարձաններին: Այս հորինվածքը հավաստի դարձնելու համար, նրանք նույնիսկ աղվաններին շատ հաճախ անվանում են «ադրբեջանցիներ»:¹²⁹

Մինչդեռ ներկա Ադրբեջանի Հանրապետության ժողովուրդը պատմականորեն ձևավորվել է տարածաշրջանով անցած բոլոր ասպատակողներից ու ժամանակավոր իշխողներից, բոլոր ազգերից և ցեղախմբերից, որոնց մեջ են նաև աղվանները, պարսիկները, Ատրպատականի ազգերիները, սելջուկները, մոնղոլները և Կենտրոնական Ասիայից այստեղ հասած, ինչպես նաև տեղում բնակվող հնագույն և բազմաթիվ այլ ցեղախմբեր: Այս տեսությունն են առաջադրում շատ

¹²⁶ Հարզի շուքց մանրամասն տե՛ս թուրք բանասեր և քաղաքական գործիչ Ջիա Գյոքալպի (1876-1924) աշխատությունները: Օրինակ՝ *Ziya Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi* (1925) (Թուրքիայի քաղաքակրթության պատմությունը) աշխատությունը:

¹²⁷ *Özelli Tarih Atlası* (Baki: 1986): Տե՛ս նաև - Faik Reşit Unat, *Tarih Atlası* (Istanbul: 1999):

¹²⁸ Imranlı, նշվ. աշխ., էջ 8-19 և բազմաթիվ այլ աշխատություններ:

¹²⁹ Çeâ Ađıeyöâđ, dáââeöđ, *Eñöđ ðe-âñeây ââđ äđâöey Äçâđââeäxâââ* (Áâeö: 1987), էջ 88, 93 և այլուր:

իրատես պատմաբաններ ու ազգագրագետներ, որոնք խնդրին մոտենում են առանց քաղաքական ու դիվանագիտական խանգարող և իրականությունը կոծկող նկատառումների:¹³⁰ Նույնիսկ Ստրաբոնը մեր թվականության սկզբում Աղվանքի մասին գրելիս նշում է, որ այս շրջանի ժողովուրդը բաղկացած էր 26 ցեղերից, որոնք խոսում էին տարբեր լեզուներով:¹³¹ Նույնը գրում են նաև շատ այլ պատմիչներ և պատմաբաններ, ինչպես օրինակ՝ Պլինիոսը, Տիլբուրեցի Ջերվազը, Ռանուլֆ Հիգդենը և ուրիշներ:

Ազրբեջանի ժողովրդի ձևավորման պատմական իրականությունը չընդունելու հավանական պատճառը կարող է լինել այն, որ ցեղային և մշակութային տարբեր ժողովուրդներից ձևավորելու պարագան ընդունելու դեպքում ազրբեջանական ազգային, հնագույն և, հատկապես, ուրույն պատմութունն ունենալը կբացառվի, և նրանք պարտավորված կլինեն ընդունելու, որ ներկա «ազրբեջանական» կոչվող մշակույթը պատկանում է այսօր տեղում բնակվող ժողովրդի բաղադրիչ բոլոր այլ ազգութունների նախահայրերին: Նման դեպքում տարբեր մշակույթների այսպիսի մի համախմբումն անհնար է կոչել «դարեր շարունակ գոյատևող յուրահատուկ և ուրույն ազրբեջանական մշակույթ», որն Ազրբեջանի իշխանավորների բուն և ազգային մոլուցք դարձած նպատակն է: Ազրբեջանին «հնագույն երկիր» և նրա մշակույթը «ազրբեջանական հնագույն մշակույթ» կոչելը նման է նրան, որ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներն իրենք իրենց հռչակեն «Հյուսիսային Ամերիկայի հազարամյա պատմութունն ունեցող մի երկիր», իսկ իրենց ներկա մշակույթը՝ «այդ հնամյա երկրի՝ դարերից եկած մշակութային ժառանգությունը»:

Վերոբերյալ մոտեցումները քննարկելով՝ գալիս ենք այն եզրակացության, որ ազրբեջանցի պատմաբանների ու հետազոտողների դիտանկյունից երկրի ժողովրդի էթնիկական ձևավորման պատմության ու ծագման հարցը դառնում է ճկուն ու փոփոխական տեսություն, որի կարգադրիչ գործոններն ու ուղեցույցներն են քաղաքական նկատառումներն ու իշխող վերնախավի կամայական, հիմնազուրկ որոշումները:

* * * *

Ըստ պարսիկ և ատրպատականցի պատմաբանների ու լեզվաբանների՝ պարսկական Ազրբեջանում՝ Ատրպատականում, մինչև միջին դարերը խոսակցական լեզուն և նրա բարբառները կոչվում էին

¹³⁰ Nicholas Awde & Fred James Hill, ed., *The Azerbaijanis* (London: 2009), էջ 11:

¹³¹ Strabo, *Geography*, trans. H.L. Jones, Loeb Classical Library series (London: 1928-2000), գլուխ 11.4.6:

ընդհանուր «ագերի» կամ «ադրբեջաներեն» անունով և ոչ թե «թրքերեն»: Սրանք իրանական պահլավերենի հնագույն բարբառների մի քանի տարբերակներ էին, որոնք այժմ համարյա թե անգործածական են ու մոռացված: Սա հաստատում է լեզվաբան և իրանական լեզուների մասնագետ Վալտեր Հեննինգը (1908-1967) իր «Ադրբեջանի հնագույն լեզուն» աշխատության մեջ:¹³²

Արաբ պատմիչ և աշխարհագրագետ Իբն Հաուլբալը 978 թ. շարադրած իր «Սուրա՛թ ուլ-Ա՛րդ (Երկրի պատկերը)» աշխատության մեջ նշում է.

Ադրբեջանի և Հայաստանի որոշ շրջանների լեզուն պարսկերենն է, բայց շատերը գիտեն նաև արաբերեն... Հայաստանի տարբեր շրջաններում, այդ թվում Նախիջևանում և Դվինում, խոսում են հայերենին նման լեզվով [հայերեն բարբառներով]: Խլաթում [Հայաստանի քաղաքներից] խոսվում է երեք լեզու՝ արաբերեն, հայերեն և պարսկերեն:¹³³

Իրանական ծագում ունեցող, բայց արաբ համարվող այս աշխարհագրագետ գիտնականն իր աշխատություններում թրքերենի մասին բնավ չի հիշատակում, քանի որ այդ լեզուն դեռ մուսթ չէր գործել տարածաշրջան:

Սիրիացի արաբ պատմիչ Յաղութ ալ-Հա՛մա՛վի ալ-Բա՛ղդադին (1179-1229) իր հանրահայտ «Մուջա՛մ ուլ-Բուլդան (Երկրների բառարան)» աշխատության մեջ բացատրություններ է տալիս աշխարհի հազարավոր քաղաքների ու շրջանների մասին: Իրանի Ադրբեջան նահանգում խոսվող լեզվի մասին նա գրում է.

Այս երկիրն ունի հրաշալի օդ և ջուր, մարդիկ գեղեցիկ են, սպիտակամորթ ու կարմրադեմ, նուրբ մաշկով: Ագերի անունով մի լեզու ունեն, որն իրենցից բացի ոչ ոք չի հասկանում:¹³⁴

Պարսիկ պատմիչ և աշխարհագրագետ Հա՛մդուլլահ Մոսթոուֆի Ղա՛զվինին (1241-1349) իր «Նուզհա՛թ ուլ-Ղուլուբ (Սրտի երջանկություն)» աշխատության մեջ առանձին բացատրություններ է տալիս նահանգների, ժողովուրդների ու նրանց սովորությունների վերաբերյալ: Ատրպատականի Մարաղա քաղաքին նվիրված հատվածում նա գրում է.

¹³² Walter Bruno Henning, “The Ancient Language of Azerbaijan”, *Transaction of the Philological Society, 1954* (Oxford: 1955), էջ 157-177:

¹³³ Իբն Հաուրալ, նշվ. աշխ., էջ 96:

¹³⁴ Յաղութ ալ-Հա՛մա՛վի, *Մուջա՛մ ուլ-Բուլդան*, թարգմանությունը՝ Դր Ա. Մոնգավիի (Թեհրան, 2001), հատոր 1, առաջին մաս, էջ 160, պարսկերեն:

Տեղացիները սպիտակամորթ են, պատկանում են մի ուղղափառ իսլամական կրոնի և խոսում են պահլավերեն լեզվի մի տարբերակով:¹³⁵

Իսկ պարսիկ լեզվաբան Աբդուլա'լի Քարա'նգն իր «Թաթերեն և հարգանքներն. հնագույն Ադրբեջանի լեզվի երկու բարբառներ» աշխատության մեջ նշում է, որ նախկինում Ադրբեջանի խոսակցական այս լեզուն կոչվում էր «ագերի»:¹³⁶ Ապա նրանց համեմատելով Նոր Զուղայի հայերի հետ, որոնք դեռևս պահպանել են իրենց նախնիների հայոց լեզուն, հայտարարում է.

Քանի որ հայերենը գրավոր և զարգացած լեզու է, ապա իր հրատարակությունների և գրականությունների շնորհիվ շարունակում է մնալ կենդանի և գործածական, իսկ Ատրպատականի նախկին հնագույն բարբառները, որոնք միասնաբար «ագերի» անվանումն ունեին և պատկանում էին արիական լեզուների ընտանիքին, չունենալով գիտական ու գրական հիմք ու գրականություն՝ շատ ուրիշ բարբառների նման աստիճանաբար փոփոխությունների ենթարկվելով վերջապես մոռացվեցին ու անցան մեռած լեզուների շարքին:¹³⁷

Ատրպատականի հնամյա այս լեզուն, որն արևմտյան լեզվաբաններն ու պատմաբանները նույնպես «ագերի» են կոչում, համարվում էր մարերի վաղ միջնադարյան արիական արմատներ ունեցող լեզվի փոփոխված և զարգացած տարբերակը: Բուն ագերի լեզվի բարբառներից մի քանիսը դեռևս գործածվում են Ատրպատականի մի քանի գյուղերում ու շրջաններում: Ատրպատականի Քա'րինգան, Արգին, Քիլասուր, Մա'րգա'ր, Դիզմար և այլ գյուղերում, որոնք գտնվում են Թավրիզից հյուսիս դեպի Արաքս ընկած տարածաշրջանում՝ խոսում են Թաթերեն, իսկ դրանցից դեպի արևմուտք գտնվող Գելին-Ղիյե գյուղում՝ հարզանի բարբառով: Սրանք երկուսն էլ հին ագերի լեզվի ենթաճյուղերից են:¹³⁸

Աշխարհահռչակ արևելագետ Վլադիմիր Մինորսկին (1877–1966) իր «Կովկասյան պատմության ուսումնասիրություններ» աշխատության մեջ Թարգմանել և քննարկել է 16-րդ դարի օսմանցի պատմիչ Մյունաջլիմբաշիի «Շիրվանի և Դերբենդի պատմությունը» մեծածավալ

¹³⁵ Հա'մդուլլահ Մոսթոֆի Ղա'զվինի, *Նուզհաթ ուլ-Ղույուբ*: թարգմանությունը Դր. Դաբիր Սիադիի (Թեհրան, 2002), էջ 135, պարսկերեն:

¹³⁶ Աբդուլա'լի Քարա'նգ, *Թաթերեն և հարզաներն. հնագույն Ադրբեջանի լեզվի երկու բարբառներ* (Թավրիզ, 1954), էջ 10, պարսկերեն:

¹³⁷ Անդ, էջ 24:

¹³⁸ Անդ, էջ 25 և 27-35:

աշխատութեան 10-11-րդ դարերի՝ շաղղադայաններին վերաբերող հատվածը: Այստեղ նա նշում է.

9-10-րդ դարերի արաբական արշավանքների ընթացքում [Իրանի] Ատրպատականի բնիկ ժողովուրդը կազմված էր գյուղացիական զանգվածներից, որոնց արաբները տվել էին «ուլուջ» նվաստացուցիչ մականունը, որը նման է քրիստոնյաներին տրված օսմանական «ուս՛յա» [հպատակ] անվանմանը: Գյուղաբնակ այս ժողովրդի միակ զենքը պարսատիկն էր (տե՛ս «Թարիխե Թաբարի», III, 1379-1389): Սրանք խոսում էին մի քանի (ազերի և թալիշի) բարբառներով, որոնց մնացորդները դեռ առկա են որոշ կղզիացած թրքախոս համայնքներում:¹³⁹

Ամերիկացի լեզվաբան և համաշխարհային համբավ ունեցող իրանագետներ, Հարվարդի համալսարանի պրոֆեսորներ Ռիչարդ Ֆրայը և Պատրիկ Ջեքսոնը նույնպես հաստատում են, որ բուն ազերի լեզուն իրանական լեզվի բարբառներից է եղել:¹⁴⁰ Մեր օրերում նույն նյութի վերաբերյալ հոգված ունի նաև ԵՊՀ իրանագիտության կենտրոնի ղեկավար պրոֆ. Գառնիկ Ասատրյանը, որտեղ նա քննարկել է իրանական Ադրբեջանի հնագույն և այսօր մեռած համարվող լեզուն:¹⁴¹

«Հարավային» և «Հյուսիսային» Ադրբեջաններ տեսության համախոհներ Նիքոլաս Աուզը և Ֆրեդ Ջեյմզ Հիլը իրենց խմբագրած «Ադրբեջանցիները» աշխատության մեջ, որը լույս է տեսել «Ժողովուրդներ, մշակույթ և պատմություն» մատենաշարով, գրում են.

Ադրբեջանի մշտափոփոխ անցյալին ավելանում է նաև այն պարագան, որ անհամար քոչվոր ցեղեր և ռազմատենչ ցեղախմբեր իրենց տեղափոխության համար օգտվում էին հյուսիսային տափաստաններից Կասպից ծովի արևմտյան ափերով դեպի Պարսկաստան ձգվող ճանապարհներից: Նման անցյալ ունենալն անդրադարձել է ներկա Ադրբեջանի Հանրապետության բնակչության վրա, որոնք իրենք էլ սերված են տարածաշրջանում ժամանակին բնակված թյուրքական, պարսկական, կովկասյան և այլ ժողովուրդներից:¹⁴²

¹³⁹ Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History* (Cambridge: 1957), էջ 112:

¹⁴⁰ *The Cambridge History of Iran, Volume 6 of 8*, Peter Jackson, ed. (Cambridge: 1986), էջ 950:

¹⁴¹ Άάδιέέ Απάοθγί, “Çàì áοέέ íá Αçάòè – èñ-àçíóáòáì γçúèá Αçάòááèææáíà”, *Ë ïñááúáí èòè ïòí áèáì èñòí ðèè èóéúòòú Áèááí èè è Áìñòí-í úò Ì ðíáèí òèè Άðí áí èè, Õìí 1* (Άðáááí: 1991), էջ 484-492:

¹⁴² Nicholas Awde & Fred James Hill, ed., *The Azerbaijanis* (London: 2009), էջ 11:

Լայդենի Համալսարանի պատմաբան, ծագումով պարսիկ թուրա՛ջ Ա՛թաբա՛քին իր «Ադրբեջան. էթնոսն ու իշխանության պայքարն Իրանում» աշխատության մեջ, հղումներ անելով տարբեր աղբյուրների՝ գրում է.

Թուրքերենն Ատրպատական հասավ 11-րդ դարում, երբ մեծ թվով օղուզներ սկսեցին քոչել Փոքր Ասիա: Օղուզ թուրքերի առաջատար խումբը պատկանում էր այսպես կոչված «Իրաքի թուրքմեններ» ցեղախմբին, որոնց Պարսկաստանի Ղազնավի թագավորները հպածեցին ու քչեցին Խորասանից: Սրանց առաջնորդ Արսալան բին-Սելջուկը բանտարկվեց և բանտում մահացավ 1034 թ.: Օղուզների առաջին խումբը 2000 վրանով Ատրպատական հասավ 1029 թվականին, որոնց ընդունեց տեղի տիրակալ Վահսուտանը՝ նորեկներին օգտագործելով իր թշնամիների դեմ և նրանց միջոցով գրավելով Արճեջը:¹⁴³

Նորեկ օղուզների բերած լեզուն հարավարևմտյան թյուրքական լեզվախմբի մասին նա գրում է.

Այս լեզուն էլ իր հերթին որոշ չափով ազդվեց նախքան թյուրքական նվաճումներն այստեղ գործածվող լեզվից, բայց նորեկ լեզուն, լինելով իշխող դասի առօրյա գործածականը, աստիճանաբար փոխարինեց տեղական լեզվին:¹⁴⁴

Ըստ Իրանի թավրիզ քաղաքում ծնված ատրպատականցի պատմաբան ու լեզվաբան Ա՛հմա՛դ Քա՛սրա՛վիի (1890-1946).

Ատրպատականում թրքերենն արմատավորվելով ազերի լեզվին տեղահան էր արել նախքան Սեֆյանների թագավորության հաստատումը: Դրա ապացույցն իրենք Սեֆյաններն են, քանի որ նրանք, լինելով բնիկ ատրպատականցի, արդեն գործածում էին ոչ թե ազերի, այլ թրքերեն, միակ բացառությունը գերդաստանի ղեկավար Շեյխ Սեֆին էր, որից ունենք հին ազերի լեզվով գրի առնված երկտող բանաստեղծություններ: Բայց երբ հասնում ենք

¹⁴³ Atabaki, նշվ. աշխ., էջ 9: Sli'u ʿuslu Richard. Frye, ed., *The Cambridge History of Iran*. Volume 4 (Cambridge: 1975), էջ 238:

¹⁴⁴ Atabaki, նշվ. աշխ., էջ 9-10:

Սեֆյանների թագավորության հիմնադիր Շահ Իսմայիլին,
նրանց լեզուն արդեն թրքերենն էր ...¹⁴⁵

Վերոհիշյալ նյութին հանգամանորեն անդրադարձել է նաև պարսիկ պատմաբան Ռոդրիյե Բեհզադը կովկասյան ցեղերի և նրանց պատմության վերաբերյալ շարադրած իր վերջին աշխատության մեջ:¹⁴⁶ Նույնը նաև հաստատում է «Քեմբրիջի Իրանի պատմությունը» հանրահայտ ութհատորյակը, որի վեցերորդ հատորն անդրադառնում է Թիմուրյանների և Սեֆյանների շրջանի (1335-1736) պատմությանը, լեզվին ու մշակույթին:¹⁴⁷

Պարսիկ պատմաբան ու լեզվաբան պրոֆ. էնայաթոլլահ Ռեզան (1920-2010) Ադրբեջանի և Ադվանքի հնագույն լեզուների ու կրոնների վերաբերյալ ունի ծավալուն աշխատություն, որտեղ նա էլ իր հերթին մանրամասնորեն քննարկում է այս տարածաշրջաններում գործածված տարբեր տեղական լեզուները և հանգում վերը բերված եզրակացությանը:¹⁴⁸

Վերոնշյալ բուն պատճառներով էր, որ Ատրպատականի բնիկների հինավուրց «ազերի» լեզուն՝ սկսած սելջուկյան արշավանքներից, աստիճանաբար անհետացել ու գործածությունից դուրս է մղվել՝ տեղը զիջելով թյուրքական նորեկ ցեղերի լեզվին, որոնք գրավելով Պարսկաստանի այս շրջանը, հաստատեցին թյուրքական նոր իշխանություններ:

Պարսիկ մտավորականներն ու պատմաբանները ազերի և թրքերեն լեզուների, ինչպես նաև Ադվանքի ու Ադրբեջանի վերաբերյալ վերջերս մեծ թվով աշխատություններ են հրատարակել Իրանում և այլուր, բայց քանի որ սրանք հիմնականում պարսկերենով են, դրանց համար միջազգային շուկա դուրս գալը կամ Եվրոպայի ու Ամերիկայի գիտական շրջանակներում տարածվելը բավականին դժվար է: Աշխատության ներկա գլխում նշված աշխատություններից գատ, վերջին տասնամյակներին հրատարակվել են նաև մի շարք կարևոր պատմական և լեզվաբանական ուսումնասիրություններ, որոնք մեծամասամբ պարսկերենով են (բացառությամբ մի քանիսի) և լույս են տեսել հիմնականում Իրանում:¹⁴⁹

¹⁴⁵ Ա'հմա'դ Բա'սրա'վի, *Բա'սրա'վիի նրկերը*. 78 հոդվածների և դասախոսությունների ժողովածու, «Ազարի կամ Ատրպատականի հինավուրց լեզուն» (Թեհրան, Բնթաբհայե ջիբի, 1973), էջ 333, պարսկերեն:

¹⁴⁶ Ռոդրիյե Բեհզադ, *Հնագույն ցեղերը կովկասում, Անդրկովկասում, Միջագետքում և Բերրի կիսալուսնի տարածքում* (Թեհրան, 2005), էջ 116-118, պարսկերեն:

¹⁴⁷ *The Cambridge History of Iran. Volume 6*, նշվ. աշխ., էջ 951-954:

¹⁴⁸ Էնայաթոլլահ Ռեզա, *Ադվանքը հնագույն ժամանակներից մինչև մոնղոլների շրջանը* (Թեհրան, 2003), էջ 179-274, պարսկերեն:

¹⁴⁹ Էնայաթոլլահ Ռեզա, նշվ. աշխ. Տես նաև հետևյալները՝ Դ. Փարվիզ Վա'րջավա'նդ, *Իրանն ու կովկասը, Առանն ու Շիրվանը* (Թեհրան, 1999): Ռոդրիյե Բեհզադ, *Հնագույն ցեղերը կովկասում, Անդրկովկասում, Միջագետքում և Բերրի կիսալուսնի տարածքում*:

Մոնղոլներին հետևող թյուրքական տարբեր ցեղերը, Ատրպատական հասնելով, մի քանի դար շարունակ շրջանի տերերն ու տիրակալները դարձան: Այս նորեկների տիրակալության ժամանակ էր, որ թրքերենը հաստատվեց ու դարձավ շրջանի գործածական ու ներկայում «բնիկ» հորջորջվող լեզուն: Այսինքն՝ այսօր «ագերի» կոչվող լեզուն ներկա Իրանի Ատրպատականի լեզունն է, այլ ամբողջովին մեկ ուրիշը, որն իր տեղը զիջել է թրքերենին, ու ինքն ամբողջովին մոռացության տրվել, իսկ ներկայիս Ադրբեջանում գործածվող թյուրքական լեզուն սխալմամբ կոչվում է «ագերի»: Սա Կենտրոնական Ասիայից բերված թրքական լեզունն է, որը, ագերի և պարսկերեն լեզուներից ազդված, ներկայումս Ատրպատականում, ինչպես նաև Ադրբեջանի Հանրապետության տարածքում օգտագործվում է որպես խոսակցական լեզու: Հին «ագերի» լեզվից մնացել է միայն անունը, այն էլ, կորցնելով իր նշանակությունը, մեծ մասամբ գործ է ածվում իրեն փոխարինող, բայց ամբողջովին օտար լեզվի՝ «թրքերենի» համար:

Արդի գենետիկ հետազոտությունները նոր բացահայտումներ են կատարել, որոնք մեր կարծիքով պարզաբանումներ են մտցնում այս ուղղությամբ ևս: Իրանի Ատրպատականի շրջանի թրքախոս համայնքներից նմուշներ վերցնելով՝ գիտնականները եկել են այն եզրակացություն, որ այդ ժողովրդի միայն ութ տոկոսը գենետիկ կապ ունի թուրքական ցեղերի հետ՝ այդ կերպ եզրակացնելով,

Այս շրջանում թուրքերեն լեզվի հարկադրված գործածությունը արդյունքն է իշխողների, այսինքն՝ սակավաթիվ գավթիչների գերակշռության, որոնք շրջանի ներկա բնակչության մեջ թողել են միայն չնչին հայրական գենետիկ հետքեր:¹⁵⁰

19-րդ դարի կեսերին Շիրվանի մտավորականներն անդրադարձանայն հարցին, որ իրենց թրքերենը առանց գրի և գրականության չի կարող հարատևել, այդ իսկ պատճառով էլ դարի կեսերին Միրզա Քյազիմբեկը հնարեց թրքերենին հարմար մի արաբատառ այբուբեն, որն սկսեց կիրառվել դպրոցներում: Իսկ Միրզա Ֆաթհալի Ախունդովը (1812-1878)

(Թեիրան, 2005): Ա'բբասա'լի Ջա'վադի, *Ադրբեջանն ու նրա լեզուն, ազնիթ-թըրքերեն խնդիրն Իրանում* (ԱՄՆ, 1989): Ա'հմա'դ Խա'լիլուլլահ Մոդա'դդա'մ, *Որտե՞ղ է իրական Ադրբեջանը և ո՞րն են Ազնիթի լեզուն ու պատմությունը* (Բոնն, 2008): Դր Էնայաթոլլահ Ռեզա, *Առանն ու Ադրբեջանը (Կովկասյան Այբանիան)* (Թեիրան, 1981թ.). վերահրատարակված 8 ամգամ (այս մեկը թարգմանվել է հայերեն և ռուսերեն լեզուներով):

¹⁵⁰ L. Andonian, S. Rezaei et al, "Iranian Azeri Y-Chromosomal Diversity in the Context of Turkish-Speaking Population of the Middle-East", *Iranian Journal of Public Health* (2011/1), էջ 119-127:

1870-ական թվականներին Ադրբեջանի թրքերեն լեզվով գրեց առաջին գրական երկերը՝ մի քանի թատերգություններ:¹⁵¹

Գալով աղվանական գրին ու գրականությանը, ըստ Մաշտոցի վարքագազիր Կորյունի, հայկական տառերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցը հինգերորդ դարում Աղվանքի բնակիչների համար ևս ստեղծել է 52 տառ ունեցող մի այբուբեն:¹⁵² Այս այբուբենից մեզ են հասել միայն մի քանի պատառիկներ: Սրանք հիմնականում քարերի վրա եղած փորագրություններ են, որոնց 1996 թ. ավելացան Սինա լեռան մենաստանում գտնված երկու կրկնագիր-ձեռագիր մագաղաթները: Դրանց վրայի աղվաներեն գրությունը ջնջվել, ու մագաղաթը վերագործածվել է վրացերեն ձեռագրի համար:¹⁵³ Սակայն մի քանի արձանագրություն ու մի քանի էջ կրկնագիր-ձեռագիրը բավարար փաստեր չեն կարող լինել «ուրույն և հարուստ» աղվանական գրավոր մշակույթի առկայությունը փաստելու համար, ինչի մասին գրում է ադրբեջանցի պատմաբան Ֆարիդա Մամեդովան: Բացի այդ, կրկնագիր-ձեռագրի տեքստը թարգմանելու համար գիտաշխատողներն օգտվել են այսօրվա ուղիների լեզվից, սակայն նույն տեքստի բնագիրը նրանք անվանում են «աղվաներեն»: Ինչպե՞ս բացատրել այս հակասությունը:¹⁵⁴

Ֆարիդա Մամեդովան իր «Կովկասյան Աղվանքի քաղաքական և պատմական աշխարհագրությունը» աշխատության նախաբանում և անգլերեն համառոտագրում նշում է, որ իր ուսումնասիրությունների համար ինքն օգտագործել է աղվանական, հայկական և վրացական աղբյուրներ:¹⁵⁵ Վերոհիշյալ աշխատանքը փոքրածավալ մի գրքույկ է, բայց ունի «օգտագործված գրականության» 466 անուն պարունակող տպավորիչ մի ցանկ: Ըստ հեղինակի՝ այս ցանկը պետք է ներառի իր նշած կարևոր «աղվանական» աղբյուրները: Մանրակրկիտ քննությունը պարզում է, որ ցանկի 466 անուն գրականությունը բաղկացած է հետևյալ աղբյուրներից.

- 160 անուն հայկական աղբյուրներ, ներառյալ Խորենացի, Շիրակացի ընդհուպ մինչև ներկա հայ պատմաբաններ:

¹⁵¹ Tale Haydarov and Taleh Baghirova, նշվ. աշխ., էջ 103: Տե՛ս նաև՝ Victor Shnirelman, *The Value of the Past*, նշվ. աշխ., էջ 81-82:

¹⁵² Կորյուն, *Վարք Մաշտոցի* (Երևան, 1981), էջ 288-299:

¹⁵³ J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé (editors), *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai* (Brepols: 2009).

¹⁵⁴ Հրանուշ Խառատյան, *Եղիշն Առաքյալի, Գրիգորիսի և Կովկասյան Աղվանքի, քրիստոնեացական հարցի շուրջ*, Կովկասյան Աղվանքի հին կրկնագիր-ձեռագրի վերծանության հրատարակության առիթով, ամսիպ հոդված, 2011:

¹⁵⁵ *Ὁἀδεᾶ Ἰ ἂι ἀᾶἰᾶ, Ἰ ἶεὲδὲ-ἀἰεᾶγ ἐπὶδὲγ ἐ ἐπὶδὲ-ἀἰεᾶγ ἀἰᾶδᾶὈεγ Καεᾶζπῆε Ἀεᾶἰε* (Ἀεᾶ: 1986), էջ 251:

- 105 անուն ռուսական աղբյուրներ, որոնց մեծ մասը խորհրդային շրջանին են պատկանում:
- 91 անուն ադրբեջանական աղբյուրներ, որոնք բոլորը խորհրդային շրջանի պատմաբանների աշխատանքներ են:
- 47 անուն վրացական աղբյուրներ:
- 33 անուն եվրոպական գրականություն:
- 21 անուն հին հունա-հռոմեական ու լատինական աղբյուրներ:
- 7 անուն կոմունիստական գրականություն՝ Մարքս, Լենին և այլն:
- 2 անուն արաբական և պարսկական աղբյուրների ռուսերեն թարգմանություն:

Այս բոլորի մեջ զարմանալիորեն բացակայում են «աղվանական» հորջորջվող աղբյուրները, որոնք առաջին հերթին նշում է գրքի հեղինակը:¹⁵⁶ Ըստ էության դրանք իրականում գոյություն չունեցող երևակայական աղբյուրներ են: Ահա թե ինչ որակի «գիտական» աշխատություններ է հրատարակում Ադրբեջանի մեծահամբավ գիտաշխատողների զգալի մասը:

Ադրբեջանի պատմաբաններն ու լեզվաբանները աղվանական գրականություն բացակայությունն արդարացնում են՝ ասելով, թե հայերն ու արաբներն ամբողջովին ոչնչացրել են աղվաներեն վիմագրություններն ու գրականությունը, և ապա պնդում, որ հայերը աղվաններին պարտադրել են իրենց գրավոր լեզուն փոխել հայերենի:¹⁵⁷ Մյուս կողմից, նույն պատմաբանները պնդում են, որ Ադրբեջանում և պատմական Աղվանքի տարածքում մինչև 19-րդ դարը հայեր չեն բնակվել, և նրանք տարածաշրջան են ներխուժել միայն 19-րդ դարում: Այստեղ էլ առաջանում է մի այլ առեղծված: Եթե միջին դարերում Աղվանքի տարածքում հայեր չկային, ապա ովքե՞ր էին աղվաններին պարտադրում մոռանալ իրենց լեզուն և խոսել ու գրել հայերենով:

Գալով հայոց լեզվին ադրբեջանցի ակադեմիկոս և ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նախկին տնօրեն Իդրար Ալիևը, իրեն թույլ տալով ներկայանալ նաև որպես լեզվաբան, հայտարարում է.

Ներկա Հարավային Ադրբեջանի տարածքում մեր թվականությունից առաջ խոսակցական լեզուն մարերենն էր, որի բարբառները հին հայոց լեզվի աղբյուրն են հանդիսանում:¹⁵⁸

Առաջին հերթին Ալիևի այս տեսակետը հաստատում է, որ Ատրպատականում կամ նրա ասելով՝ Հարավային Ադրբեջանում,

¹⁵⁶ Անդ, օտագործված գրականության ցանկ:

¹⁵⁷ Dragadze, *Azerbaijan* (London: 2000), էջ 138. Տի՛ւ նաւլ՝ Imranli, նշվ. աշխ., էջ 18:

¹⁵⁸ *Ēdād Āēāā, Ī =ādē ēpōt dēē Adōtī ādōtī ū* (Āēē: 1989), էջ 53:

նախկինում խոսվել է մարական մի լեզվով, որն այսօրվա թրքերեն լեզունն է: Մյուս կողմից էլ Ալիեն այս պնդման համար հղում է կատարում Անահիտ Փերիխանյանի «Զանգեզուրի արամեական արձանագրությունը» հոդվածին, որտղ հեղինակը Զանգեզուրում 1965 թ. գտնված արամեական Գ-տողանոց տեքստը քննարկելիս նշում է, որ սա իրանական լեզվի հյուսիսարևմտյան մարական անհայտ մի բարբառով է, որի միջոցով ինքը հայտնաբերել է մարական փոխառությունների կարևոր մի շերտ հայերենում, պարթևերենում և պահլավերենում:¹⁵⁹ Ահա այս հիմք ընդունելով՝ Ալիեր հայերենի հիմքը հայտարարում է մարական լեզուն ու նրա բարբառները: Եթե առաջնորդվենք Ի. Ալիևի այս տեսությունը, ապա պահլավերենն ու պարսկերենն էլ պետք է մարական լեզուներ լինեն:

2.2. «Արևմտյան», «Հյուսիսային» և «Հարավային» Ադրբեջաններ հասկացությունը

Ադրբեջանի իշխանությունների ծրագրած քարոզչական նպատակներից մեկն էլ «փաստելն» է «Հյուսիսային» և «Հարավային» Ադրբեջաններ եզրերի և դրանց անունը կրող երկրամասերի առկայությունը, որն իբր ունի դարավոր անցյալ: Պարսկական Ադրբեջանի՝ Ատրպատականի և Ադրբեջանի Հանրապետության միացման վերջնական նպատակին ծառայող այս կեղծ անվանումները գործածվում են ավելի քան 50 տարի: Վերջին տարիներին Ադրբեջանի իշխանություններն այս նորաստեղծ եզրերն այնքան հաճախ և ամենուրեք են գործածում, որ տվյալ խնդիրներին անտեղյակ ընթերցողը սրանք կընկալի որպես պատմական իրողություն: Քարոզչական այս հնարքն արդեն ունեցել է իր արդյունքը, և ներկա Ադրբեջանի Հանրապետության հանրություն համար սա արդեն ընդունված է որպես պատմական ճշմարտություն: Ադրբեջանցի որոշ պատմաբանների կարծիքով Ադրբեջանի հյուսիսային և հարավային մասերի բաժանումը կատարվեց 1813 և 1828 թթ., երբ, ըստ Գյուլիստանի ու Թուրքմենչայի պայմանագրերի, Արաքսից հյուսիս գտնվող խանություններն անցան Ռուսաստանին, իսկ Ատրպատականը մնաց Պարսկաստանի կազմում՝ այդպիսով երկիրը բաժանելով երկու մասի:¹⁶⁰ Մինչդեռ Զիա Բունիաթովի կարծիքով այս երկու եզրերն ունեն ոչ թե շուրջ 180 տարվա, այլ ավելի քան 1400-ամյա պատմություն: Այս հարցի մասին նա գրում է.

¹⁵⁹ Աիթո Ի օթոօիյի, “Աձալ օթեօյ Ի օթի օթու օթ Հալ օթօթ”, *Էնօլ օթեթ-Օթեթիթ օթ-օթեթ օթօթիթ* (Աձալ: 1965), համար 4, էջ 107-128:

¹⁶⁰ Tamara Dragadze, ed., նշվ. աշխ., էջ 22: Տի՛ս նսլ՝ Tale Haydarov, նշվ. աշխ., էջ 26: Ինչպևս նսլ՝ Nicholas Awde & Fred James Hill, ed., նշվ. աշխ., էջ 12:

Ըստ պատմական քարտեզների հավաքածուների՝ Ադրբեջան հասկացուլթյունը իրավասու է կիրառել Հյուսիսային և Հարավային Ադրբեջանի տարածքների նկատմամբ սկսած մ.թ. 6-րդ դարից: Մ.թ. VI դարում Սասանյան արքա Խոսրով Անուշիրվանը ստեղծեց Կովկասյան [երկրների] խումբը (Կուստը), որը կոչվում էր Աբդուլբադահան, համաձայն արաբա-պարսկական ավանդույթի՝ Ադրբեջան, որի մեջ, ի թիվս այլ երկրների, մտնում էին Հյուսիսային Ադրբեջանը՝ Աղվանքը, և Հարավային Ադրբեջանը՝ բուն Ատրպատականը: Համաձայն արաբական և պարսկական աղբյուրների՝ Խալիֆայության փուլից և հետագայում, այսինքն՝ VIII դարից Ադրբեջան ասելով հասկանում էին միաժամանակ և՛ Հյուսիսային և՛ Հարավային Ադրբեջանները: Ադրբեջանը դառնում է կամ քաղաքավարչական, կամ աշխարհագրական կամ էլ քաղաքական հասկացուլթյուն:¹⁶¹

Բունիաթովի գրքից մեջբերված այս պարբերության մեջ առկա են մի քանի կոպիտ սխալներ և միտումնավոր նենգափոխված ու որպես «փաստ» ներկայացվող հայտարարություններ:

1. 6-րդ դարից մեզ հասած իսլամական պատմական կամ աշխարհագրական գրականության որևէ նմուշ գոյություն չունի, քանի որ իսլամը որպես կրոն ձևավորվել է 7-րդ դարում: Հայտնի է, թե Բունիաթովն ու մյուսները որտեղից են «գտել» այս աղբյուրները և նրանց վրա հիմնվելով՝ ներկայացրել նշված տեսությունը: Հնագույն իսլամական աշխարհագրության գիրքն ու քարտեզը մեզ են հասել 9-րդ դարի կեսերից, հետևաբար առաջին պարբերության մեջ Բունիաթովի նշած «քարտեզները» նույն իր՝ Բունիաթովի պատրաստած քարտեզներն են, որոնք իրենցից վավերական ոչ մի արժեք չեն ներկայացնում: Իսկ նույն ժամանակաշրջանի և միջնադարյան մյուս քարտեզներում Ադրբեջան անվանումն ընդհանրապես գոյություն չունի:
2. Երկրորդ պարբերության մեջ նա միտումնավոր աղավաղել է «Ատրոպատեն» կամ «Ատրպատական» անվանումը և գրել «Աբդուլբադահան», մի անվանում, որը նրա վկայակոչած «արաբական աշխարհագրական աղբյուրներում» ընդհանրապես գոյություն չունի: Իսկ Ատրոպատեն անվանումը առկա է հնամենի ժամանակներից:

¹⁶¹ Çea Aóieýoia, daáaeoïð, *Enoïðe-aiéay áaiáðáOéy Açadáaeéaxáiá* (Áaeó: 1987), էջ 5: Stíu úwli' Áe. Aóeéaa daáaeoïð, *Enoïðéy Açadáaeéaxáiá* (Áaeó: 1979), էջ 29 և այլն:

3. Գրդ դարից և դրանից հետո մեզ հասած իսլամական պատմական և հատկապես աշխարհագրական գրականությունից մեջ, սկսած Բալխիից ու Իսթախրիից, Իբն Հաուսալից, ալ-Մասուդիից, Իբրիսիից մինչև Ղազվինի ու Իբն Սաիդ, բոլոր աշխատություններում ու քարտեզներում Արաքսից և Կուրից հյուսիս գտնվող տարածաշրջանն անվանված է Առան, այսինքն՝ Աղվանք, իսկ Արաքսից հարավ գտնվողը կոչված է Ադրբեջան: Միջնադարյան իսլամական աշխարհագրական և պատմական գրականությունից մեջ ոչ մի տեղ գոյություն չունի «Հարավային Ադրբեջան» կամ «Հյուսիսային Ադրբեջան» կամ էլ սրանց հիշեցնող որևէ նման անվանում (մանրամասն տե՛ս աշխատություն հինգերորդ գլուխը):
4. Հիմնք ընդունելով իր իսկ հորինվածքը, Բունիաթովն աշխատում է Ադրբեջանին տալ Դերբենդից մինչև Համադան ու Ղազվին տարածված քաղաքական-վարչական կամ աշխարհագրական մի տարածաշրջանի վավերականություն:

Անհնար է, որ Զ. Բունիաթովն անտեղյակ լիներ արաբական պատմական ու աշխարհագրական աղբյուրների մեջ շարադրված նյութերից ու դրանց ներկայացրած ժամանակաշրջանի իրականությունից, այդ իսկ պատճառով էլ այս պարզունակ և կոպիտ կեղծիքն աններելի է նրան՝ որպես գիտաշխատողի, ակադեմիկոսի և Ադրբեջանի ԳԱ-ի փոխ-նախագահի: Սա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ լուրջ քաղաքական քարոզչություն՝ հիմնված կեղծիքների ու երևակայությունից վրա:

1986 թ. Զիա Բունիաթովն ու Ֆարիդա Մամեդովան իրենց աշխատությունների մեջ նշում են, որ պատմական Աղվանքի տարածքը մ.թ.ա. 1-ին դարից մինչև մ. թ. 8-րդ դարը մնացել է համարյա անփոփոխ: Եվ որ այն ընդգրկում է ներկա Հայաստանի Հանրապետության համարյա ամբողջ տարածքը, այդ թվում Սյունիքը, Սևանի ավազանը, Երևանը, Էջմիածինը, ինչպես նաև Նախիջևանը, Արցախը, Ուտիքը, Կապադակը, Շաքին, Կամբուսենան, Վրաստանի հարավային և Իրանի հյուսիս-արևմտյան շրջանները:¹⁶² Ֆ. Մամեդովան Բաքվում 2001 թ. կայացած «Կովկասյան Աղվանքի էթնոմշակութային ժառանգությունը» գիտաժողովում կարգացած իր զեկուցման մեջ Աղվանքի սահմանների կայուն ժամանակաշրջանը 200 տարով ընդլայնում և դարձնում է սկսած մ.թ.ա. 3-րդ դարից մինչև մ. թ. 8-րդ դարը:¹⁶³ Այս ամենը Մամեդովան «փաստում» է՝ հղում կատարելով իր պատրաստած անհիմն քարտեզներին:

¹⁶² Ôadeââ Ĭ ài ââîââ, “Ĭ îaeîoîdûo aîîîdîîâo enoîdè-añeîe ââîâdâoèè Àeââîeè Ĭ â. âî î. ý. – VIII â.”, *Enoîdî-añeây ââîâdâoèý Açadââeâxâîâ*. Ðaâ. Çeâ Aóîeyoîâ. (Aâeó: 1987), էջ 7-8: Sî’u űuű’ Victor Shnirelman, նշվ. աշխ., էջ 165-171:

¹⁶³ Ôadeââ Ĭ ài ââîââ, *Ĭ â enoîdè-añeîâ ââîâdâoèè Èââeâçñeîe Àeââîeè, Âdî aîeè è aèââîñeîî ýoîîîâ*. (Aâeó: 2001). Հասվալալալի huuqñ www.bakililar.az/ca/photos/farida/html:

Ակադեմիկոս Իղրար Ալիևն էլ իր հերթին «Հյուսիսային», «Հարավային» և «Արևմտյան» Ադրբեջանների մասին նշումներ է անում իր «Ակնարկ Ատրոպատենի պատմության» աշխատության մեջ՝ մի քանի տեղ գործածելով այս մտացածին անվանումները:¹⁶⁴ Ալիևն աշխատում է փաստել, որ ներկա Ադրբեջանի Հանրապետության քաղաքացիները հնագույն մարերից ու Ատրպատականից են սերված: Հեղինակը նաև գրում է, որ ըստ արաբ հեղինակների՝ Հարավային Ադրբեջանում [Ատրպատականում] վաղ միջնադարում տարածված լեզուներից ու բարբառներից են ազերին, պահլավերենն ու պարսկերենը: Հաջորդող պարբերության մեջ էլ շարունակելով նենգափոխումները՝ գրում է. «Ըստ Մա'սուդիի, Հարավային Ադրբեջանի ժողովրդի լեզուն ազերին էր» նախադասության մեջ միտումնավոր ավելացնելով «Հարավային» որակավորումը, որը բացակայում է Մա'սուդիի բնագրում: Ի. Ալիևը Մա'սուդիի գրածը կեղծելով չի բավարարվում և շարունակում է՝ գրելով «Նույն կարծիքի են նաև արաբ աշխարհագրագետներ Իբն Հա'ուբալը, Յաղութն ու Բա'լազորին»,¹⁶⁵ որոնց աշխատությունների մեջ երբևիցե «Հարավային» կամ «Հյուսիսային» Ադրբեջան անվանումներն գոյություն չեն ունեցել:

Կովկասի հարավն ու Պարսկաստանի հյուսիսարևմտյան շրջանը ցուցադրող իսլամական քարտեզագրության մի քանի նմուշներ ներկայացված են սույն աշխատության հավելվածի պատկերներում: Սրանց բոլորի վրա հստակ կարելի է տեսնել իրականությունը, թե որն է Աղվանքը և որը՝ Ադրբեջանը: Իսկ ինչպես վերը նշվեց, իսլամական քարտեզագրության մեջ «Հարավային» ու «Հյուսիսային» Ադրբեջանների վերաբերյալ ընդհուպ մինչև 20-րդ դարը որևէ նշում իսկ գոյություն չունի:

Պետք է նկատել, որ արդեն իսկ արևմտյան պատմաբաններից ոմանք սկսել են ադրբեջանական հորինված անվանումներն օգտագործել՝ օգտվելով ու հղումներ կատարելով կեղծ անվանումների հեղինակների, օրինակ՝ Զիա Բուենիաթովի աշխատություններին: Սրանցից մեկը վերը հիշված ամերիկոսի պատմաբան Օդրի Ալթշտատն է, որն իր «Ադրբեջանցի թուրքերը» գրքում «Հյուսիսային» և «Հարավային» Ադրբեջանների վերաբերյալ Զ. Բուենիաթովից վերոնշյալ արաբ աղբյուրներին վերաբերող մեջբերումն է անում:¹⁶⁶ Ցանկացած պատմաբան տեղյակ է, որ արաբական հնագույն աղբյուրները Գ-րդ դարի առաջին կեսից են սկսում, և 6-8-րդ դարերից մեզ հասած արաբական պատմական որևէ տեքստ, գրավոր փաստաթուղթ գոյություն չունի:

¹⁶⁴ Èāḏāḏ Àëëāā, *Ī +āḏë ēñōīḏëë ĀḏḏīīāḏāīŪ*, էջ 9, 42, 59:

¹⁶⁵ Անդ, էջ 27:

¹⁶⁶ Altstadt, նշվ. աշխ., էջ 3:

Ամերիկուհի պատմաբանին ներելի չէ մանավանդ այն, որ իր աշխատությունը շարագրելու համար նա հիմնականում օգտվել է ադրբեջանական երկրորդական աղբյուրներից և մի քանի ուսսականներից, որոնք թարգմանություններ են և ոչ բուն աղբյուրներ, մինչդեռ հայտնի է, թե ադրբեջանցի ակադեմիկոսներն ու գիտնականները թարգմանության ընթացքում ինչպիսի միտումնավոր բացթողումներ ու նենգափոխումներ են կատարում՝ տեքստերից հանելով հայերին ու Հայաստանին վերաբերող անվանումները, նյութերը, երբեմն էլ ամբողջական գլուխները:¹⁶⁷

Ամստերդամի «Միջազգային սոցիալ պատմություն ինստիտուտի» ավագ գիտաշխատող, Լայդենի համալսարանի Կենտրոնական Ասիայի և Իրանի պատմության ամբիոնի վարիչ, ազգությունամբ պարսիկատրպատականցի պատմաբան և սոցիոլոգ պրոֆեսոր Թուրա՛ջ Ա՛թաբա՛քին իր «Ադրբեջանը. ազգությունը և ուժի պայքարն Իրանում» աշխատության մեջ նշում է.

Ադրբեջանի պատմությունը նվիրված աշխատություններում, որոնք հրատարակվեցին Ստալինի մահվանից հետո, պատմության նախկին՝ ստալինյան տարբերակին փոխարինելու նպատակով, դյուրություն կարելի է նկատել հորինված պատմությունը շարունակելու Ադրբեջանի թուրքերի շեշտակի փորձերը: Ըստ նման աշխատությունների հեղինակների՝ Ադրբեջանի [Հանրապետության, ո՛չ թե Ատրպատականի] տարածքը հնագույն ժամանակներից որոշ թյուրքական ցեղերի հայրենիքն է եղել: Աշխարհագրական պարզ եզրերի միտումնավոր սխալ գործածության միջոցով հորինված պատմության վավերականությունը հաստատելու մեկ ուրիշ փորձի օրինակ է Պարսկաստանի Ադրբեջանի և նախկին Խորհրդային Ադրբեջանի որոշ մտավորական շրջանակներում Արաքսից հյուսիս և հարավ գտնվող տարածաշրջանների համար «Հյուսիսային և Հարավային Ադրբեջաններ» անվանումների օգտագործումը: Ակներև է, որ այս եզրերի օգտագործման նպատակն է աշխարհագրական երկու տարբեր շրջանների մշակույթի ընդհանրությունը փաստելը, որը նաև պարունակում է պարսկական և ներկա Ադրբեջանի Հանրապետության վերջնական միացման կոչի բացահայտ ակնարկը:¹⁶⁸

¹⁶⁷ Մանրամասն տե՛ս աշխատության նրորոգ գլուխը:

¹⁶⁸ Touraj Atabaki, նշվ. աշխ., էջ 2-3: Վերոհիշյալ աղավաղումների համար տե՛ս ներք հատորանոց *Ազնրբայջան Թարիխի (Ադրբեջանի պատմությունը)* աշխատությունը (Բաքու, 1958-1962):

«Արևմտյան Ադրբեջան» անվանումը և Սյունիքը ադրբեջանական դարձնելը վավերացնելու նպատակով Ադրբեջանի իշխանությունները դիմում են ցարական Ռուսաստանի՝ 19-րդ դարի կեսերին պատրաստված քարտեզներին, որտեղ պատկերված Հայաստանի և Ադրբեջանի տարածքները բաժանված են Երևանի, Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգների միջև: Սրանցից երրորդն ընդգրկում էր նաև Ղարաբաղը և Սյունիքի մեծ մասը: Սակայն այս ներքին սահմանների անհեթեթ բաժանման պատճառն ընդհանրապես չի քննարկվում (տե՛ս աշխատության Առաջին գլուխը, մաս 1.1): Մինչդեռ երևույթի պատճառն այն է, որ, ըստ 1813 թ. կնքված Գյուլիստանի պայմանագրի, Արաքսից հյուսիս ընկած մասը՝ ներառյալ Շիրվանի, Թալիշի, Շամախիի, Ղարաբաղի և Զանգեզուրի գավառները, անցան Ռուսաստանին, որը դրանց հիման վրա ձևավորեց Ելիզավետպոլի նահանգը: Իսկ Հայաստանի մնացած տարածքը Թուրքմենչայի պայմանագրով Ռուսաստանին անցավ դրանից 15 տարի հետո՝ 1828 թվականին: Ռուսական իշխանությունները նոր տիրացած շրջանը անվանեցին Երևանի նահանգ՝ չփոխելով մյուս տարածքների միջև արդեն իսկ իրենց գծած բաժանումները, որոնք գործածվում էին 1813 թվականից: Այսպիսով, Հայաստանի բուն տարածքը բաժանվեց ցարական Ռուսաստանի երկու նահանգների միջև: 1840 թ. այդ տարածքում կազմավորվոցին Բաքվի և Երևանի նահանգները, սակայն դրանց ներքին բաժանումները չփոխվեցին:¹⁶⁹

Նախկինում «գիտական» ներկայացվող ադրբեջանական քարոզչական գրականության մեջ երբեմն նշվում էր «Արևմտյան Ադրբեջանը», որի սահմանների մասին ճշգրիտ բացատրություններ չէին տրվում: «Արևմտյան Ադրբեջան» եզրը ամբողջովին պարզաբանվեց, երբ Ադրբեջանի զբոսաշրջության և մշակույթի նախարարությունը հրատարակեց «Արևմտյան Ադրբեջանի հուշարձանները» աշխատությունը: Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության չորրորդ գլխում:

¹⁶⁹ Ցարական Ռուսաստանի կատարած բաժանումների համար տե՛ս Հայաստանի ազգային ատյաս, հատոր Բ (Երևան, 2008): Տե՛ս նաև՝ Ἀδόδο Ὀδοέα, Ἀόεαῖ γοίῖῖῖεὲδὲ-ἀῖεῖέ ἐπὶδὲ Ἐἶεἶεῖ 1774-2004 (Ἰ ἱεἶεἶ: 2007).

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ
ՀԱՅԵՐԻ ԵԿՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Իսլամական շրջանի, նաև մինչխորհրդային ժամանակների նույնիսկ Ադրբեջանի Հանրապետության տարածքում բնակվող պատմիչներից և ոչ մեկը երբևէ չի հերքել Կովկասի հարավային շրջաններում, Շիրվանի տարածքում, Արցախում, Պարտավում, Շաքիում, Շամախիում և հարակից շրջաններում բնակվող հայերի առկայությունը: Նման բովանդակություններ քարոզչության ձևավորումը սկսվեց խորհրդային Ադրբեջանի կայանալուց հետո, ինչը ստալինյան քաղաքական-մշակութային գործելակերպի արդյունք էր: Ազգայնամոլության վերելքը դարձավ խորհրդային մի ավանդույթ, որն այսօր էլ նույնությամբ և դեռ ավելի ծավալուն կերպով ու արդի միջոցների գործածությամբ կիրառում են Ադրբեջանի պատմաբաններն ու այլ մասնագետներ:

Ադրբեջանի պնդումները, թե հայերն ընդհանրապես Կովկասի տարածքում նորեկներ են, հերքելու և Կովկասյան լեռներից հարավ գտնվող շրջաններում, Արցախում և ներկա Ադրբեջանի տարածքում հայերի վաղեմի բնակությունը փաստելու համար աշխատությունների կազմում հիմնականում օգտագործվել են օտար աղբյուրներ, որոնք միջազգային գիտական ընկերակցության կողմից կարող են ընկալվել որպես ավելի անաչառ և վստահաբար քննադատության ու կասկածանքի առիթ չեն ներկայացնի:

Այս գլխում գերազանցապես քննարկվելու են պատմական և աշխարհագրական բնույթի աղբյուրներ (այդ թվում և ուղեգրություններ), որոնց մեջ առկա են Հայաստանի, Աղվանքի և Ադրբեջանի, այդ երկրների բնակչության վերաբերյալ նյութեր, տարաբնույթ տեղեկություններ: Այս շարքի օտար աղբյուրներից շատերը նախապես հայերենի թարգմանվել ու քննարկվել են տարբեր աշխատասիրությունների մեջ: Միջնադարյան որոշ պատմիչների և աշխարհագրագետների թողած ժառանգությունը թարգմանվել և ներկայացվել է «Օտար աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին» խիստ արժեքավոր մատենաշարով, որի հատորները սկսեցին լույս տեսնել դեռևս 1940 թվականից: Օտար ճանապարհորդների ուղեգրությունները ներկայացվել են Հովհաննես Հակոբյանի՝ 1932 և 1934 թթ. հրատարակված «Աղբյուրներ Հայաստանի յեվ Անդրկովկասի պատմության. ուղեգրություններ» երկհատորյակում: Շատ դեպքերում մենք դիմում ենք նաև «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» մատենաշարի և Հ. Հակոբյանի աշխատասիրության մեջ տեղ գտած հեղինակների բնագիր հրատարակություններին:

3.1. Հայերի եկվորության տեսութայան հիմնադրույթները

Ինչպես նշվել է աշխատության նախաբանում, սկսած 1960-ական թթ. խորհրդային և ապա անկախ Ադրբեջանի պատմաբանները քարոզչական հակահայ պայքար են տարել և տանում՝ աշխատելով «փաստել», որ Կովկասյան լեռներից հարավ գտնվող տարածաշրջանում հայերին 19-րդ դարի սկզբին առաջին անգամ բռնի բերել և բնակեցրել է ռուսական բանակը, և որ այդ տարածաշրջանում նախքան այդ ընդհանրապես հայեր չեն բնակվել:

Քարոզչական նպատակներով, սակայն գիտական հենք ունենալուն հավակնող, վերջերս հրատարակված «Պատերազմ ընդդեմ Ադրբեջանի» աշխատության մեջ ադրբեջանական հորինվածքները հասնում են մանրակրկիտ մշակված, բայց և միևնույն ժամանակ բացարձակորեն կեղծված ծայրահեղությունների: Որպես օրինակ նշենք հետևյալ բնութագրական դրվագը.

Չնայած նրան, որ այսօր Հայաստանի Հանրապետու-
թյունում ադրբեջանցիներ չեն բնակվում, այս տարածաշրջանը
պատմականորեն ադրբեջանցիների պապենական հողն է, որտեղ
նրանք ապրում էին հայերի այստեղ հաստատվելուց շատ ավելի
վաղ ժամանակներից:¹⁷⁰

Հատկանշական է, որ այս նույն միտքը կրկնեց Ադրբեջանի նախագահը
իր ժողովրդին ուղղված 2011 թ. ամանորյա ուղերձի մեջ:¹⁷¹

Վերոհիշյալ գրքի ծայրահեղ խեղաթյուրումների և քարոզչական
անհեթեթությունների, ինչպես նաև խեղաթյուրումների նպատակով
ներկայացված արբանյակային հարյուրավոր լուսանկարների ու նրանց
կից աղյուսակների անվավերականությունը փաստող նյութերով մենք
ունենք մի շարք հրապարակումներ:¹⁷² Անհրաժեշտ ենք համարում նշել,

¹⁷⁰ Imranli, նշվ. աշխ., էջ 265:

¹⁷¹ Տե՛ս սույն հատորի առաջին գլխի չորրորդ մասը, 1.4:

¹⁷² Տե՛ս Ռուբեն Գալչյան, *Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրության մեջ / ԱձԻ ԳԻԵՅ Ի ԵԺԻԱԻ Ե ԵԱԺԻԱԺԱԺԵ*, (Լոնդոն և Երևան, 2005), հայերեն և ռուսերեն: Ռուբեն Գալչյան, *Կովկասից հարավ նրկրները միջնադարյան քարտեզներում: Հայաստան, Վրաստան և Ադրբեջան* (Լոնդոն և Երևան, 2007): Rouben Galichian, *The Invention of History. Azerbaijan, Armenia and the Showcasing of Imagination* (London & Yerevan, 2009). Ռուբեն Գալչյան, *Հորինված պատմություն. Ադրբեջան և Հայաստան. կեղծիքներ և փաստեր* (Լոնդոն և Երևան, 2010), ինչպես նաև աշխատությանս հեղինակի ելույթները և հոդվածները՝ հրատարակված Հայաստանի և Սփյուռքի պարբերական մամուլում: Ռուբեն Գալչյան, «Ադրբեջանական ձեռագրով. Գիրք հայկական մշակութային ինքնության դեմ», *Ազգ օրաթերթ*, #103, 31 մայիս, 2008 թ., հրիփսիմն Ավետիսյան, «Քարտեզները՝ հայոց պատմության խոսուն վկաններ» *Հայաստանի գրուցակից*, #5, (76), 13 փետրվար, 2009: - Vincent Lima, “Rouben Galichian chronicles the invention of Azerbaijan and its history”, *The*

որ Հայաստանում երբեք մեծ թվով ադրբեջանցիներ չեն բնակվել, քանի որ մինչև 1918 թ. այդպիսիք պարզապես գոյություն չուներին. կային միայն պարսիկներ, թուրքեր և թաթարներ, որոնք խոսում էին թրքերեն, ինչպես նաև նույն լեզվով խոսող իրանի Ատրպատական նահանգի բնիկները, որոնք անկաշկանդ կարող էին շարժվել իրանի տիրապետության տակ գտնվող տարածքներում, քանի որ մինչև 1813/1828 թթ. Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Հայաստանի մեծ մասը գտնվում էին իրանի գերիշխանության ներքո: Սրանց պետք է ավելացնել նաև «կովկասյան թաթար» կոչվող թուրքերին, որոնք սկսել էին բնակվել Հայաստանի տարածքում: Դրությունը շարունակվեց մնալ ի շահ թուրք և թաթար ժողովուրդների, երբ խորհրդային տարիներին Ադրբեջանական ՍՍՀ ժողովուրդը վերանվանվեց «ադրբեջանցի», և «հարևան ու բարեկամ հանրապետության» բնակիչներին իրավունք էր տրվում դյուրույթյամբ տեղափոխվելու և հաստատվելու Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի և Հայաստանի Հանրապետության բերրի և դյուրին մշակելի տարածքներում:

«Պատերազմ ընդդեմ Ադրբեջանի» գրքի էջերում հանդիպում է նաև այն պնդումը, թե հայերն առաջին անգամ կովկասյան լեռներից հարավ գտնվող տարածաշրջան մուտք գործեցին միջին դարերում, երբ Վաղարշապատ քաղաքում էջմիածինը դարձավ նրանց կրոնական կենտրոնը: Այս նյութի վերաբերյալ վերոհիշյալ աշխատանքում գրված է.

Հայերի՝ այս տարածաշրջանում հաստատվելն ըստ երևույթին սկսում է 15-րդ դարում՝ Վաղարշապատից, որը կովկասի առաջին հայկական համայնքն էր: Միմիայն 19-րդ դարում էր, որ հայերը գանգվածաբար բնակեցվեցին այստեղ:¹⁷³

Հեղինակը նկատի չի առել այն իրողությունը, որ էջմիածնի վանքը հայերը հիմնադրել են չորրորդ դարում, երբ նրանք հռչակեցին քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն, և այդ օրերից այս շրջանը հայկական պետության կարևոր կենտրոններից էր: Վաղարշապատը 15-րդ դարում ոչ թե, ըստ գրքի, հիմնադրվեց, այլ իրականում վերահաստատվեց որպես հայ եկեղեցու կաթողիկոսանիստ կենտրոն, երբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը դարեր շարունակ հաստատուն աթոռանիստ չունենալուց հետո՝ 1441 թ., վերջնականապես հաստատվեց այստեղ: Հարկ չկա

Armenian Reporter, 3 June, 2009, culture section. – Armine Adjemian, “L’invention de l’Azerbaïdjan”, *FranceArmenie*, 16-31- Juillet, 2009, հասմիկ հարությունյան, «Փաստերը հերքում են Ադրբեջանի հոթիսած պատմությունը» *Ազգ օրաթերթ*, #142, 7 հուլիս 2009 – *Էճեճ Ի ան Ի ճնյի*, “*Վճաճաճաճաճ օ Աճի ան Էյ: ան անաճ Է ճաճաճ*” *Մի ան ան Էճ Է Աճի ան Էճ*, 30 Ի ճոյճոյ, 2009 – *Ի ան Էճ Է Աճաճ օյի*, “*Անճ Է Է օ օի ճեճ ան օճաճ օյու ան Է ան օճ Է, օի ան Էճ Է ան ան ան ան ան*”, *Աճ Է Մի Աճի ան Էճ*, 8 Ի ճոյճոյ, 2009.

¹⁷³ Imranli, նշվ. աշխ., էջ 272:

մասնագետ լինել՝ տեղեկանալու համար, որ Կովկասյան լեռներից հարավ ընկած տարածաշրջանում են գտնվել Հայաստանի մի քանի մայրաքաղաքները, այդ թվում՝ Դվինը, Արտաշատը, Երվանդաշատը, ինչպես նաև բազմաթիվ հայկական կարևոր եկեղեցիներն ու վանքերը: Նույնիսկ նախաքրիստոնեական ժամանակներում հայոց Տիգրան Մեծ արքան Լեռնային Ղարաբաղի արևելյան մասում՝ Աղվանքի սահմաններին մոտ, հիմնադրել էր Տիգրանակերտ բերդաքաղաքը, որի հարևանությունը է գտնվում 5-6-րդ դարերում կառուցված բազիլիկան:¹⁷⁴

Այս պարագայում ինչպե՞ս բացատրել, որ ադրբեջանցի պատմաբան Միրզա Ջավանշիր Ղարաբաղին (1773-1853) 1840-44 թթ. շարադրված իր «Ղարաբաղի պատմությունը» երկում, ներկայացնելով շրջանում մինչև 1830-ական թթ. տեղի ունեցած պատմական դեպքերը, Ղարաբաղին նվիրված հատվածում մի քանի տեղ գրելով հայերի մասին, նրանց եկվոր լինելու հարցի շուրջ ակնարկ անգամ չի անում: Նույնը կարելի է ասել Միրզա Ադիգյոզալ Բեկի (շուրջ 1780-1848) «Ղարաբաղ-նամե» պատմական երկի վերաբերյալ՝ շարադրված 1845 թ. հետո. հեղինակն իր աշխատությունն նախաբանում գրում է.

...որոշ դեպքերի համար հարցումներ եմ անցկացրել տեղաբնակ տարիքավոր վրացիներին, հայերին և մահմեդականներին շրջանում:¹⁷⁵

Ղարաբաղի մարզում հայերի առկայությունը կարևոր փաստերից է գեներալ Երմոլովի կարգադրությունը կատարված ցարական Ռուսաստանի Ղարաբաղի մարզի վիճակագրությունը, որը կատարվել էր նախքան 1823 թ. և հրատարակվել 1866 թ. Թիֆլիսում: Այստեղ առկա են բազմաթիվ աղյուսակներ քաղաքներում ու գյուղերում բնակվող ժողովրդի վերաբերյալ, նշված են հայկական ու թաթարական բնակավայրերն ու նրանց ծովափերի (ընտանիքների) անունները, որոնցից պարզ է հայերի մեծաքանակ ներկայությունը մարզի բոլոր տարածքներում:¹⁷⁶

«Պատերազմ ընդդեմ Ադրբեջանի» գրքի նախաբանում, քննարկելով հայերի ներկայությունը Հարավային Կովկասում, հեղինակը պնդում է հետևյալը.

Այսպիսով, տարածաշրջանը գրավելով [1813 և 1828 թթ.] և հայերին Ադրբեջանում բնակեցնելով՝ Ռուսաստանն այս

¹⁷⁴ Տե՛ս www.tigranakert.am/gallery/ կայքը:

¹⁷⁵ *Ï èðçà-Àæëàçàëü-Áàë, Êàðààà-Ï àì á* (Áàëó: 1950), էջ 43:

¹⁷⁶ *Ï ì àëëààñëëë è Áðì ì èî à, Ï ì èñàì èà Êàðààààñëîé ì ðì àëì òìë, ñî ñòààëáì ì áó 1823 àì áó* (Òè Õèèñ: 1866).

չըջանում հսկայական ժողովրդագրական փոփոխություններ կատարեց:¹⁷⁷

Երբ ադրբեջանցի պատմաբաններն արտահայտվում են, թե հայերը Արցախում և Կովկասում հաստատվել են միայն 1828 թ. հետո, նրանք մշտապես հղում են կատարում 1825 թ. Ֆրանսիայից Ռուսաստան տեղափոխված, Հայկական մարզի վարչություն խորհրդական, եկամտուների և պետական տուրքի վարչություն պետ, վիճակագիր, ազգագրագետ և պատմաբան Իվան Շոպենին (1798-1870), սակայն ըստ իրենց մեջ ընդունված զանցառումների սովորություն՝ չեն հիշատակում Շոպենի շարադրածի մանրամասները և նրա աշխատության համապատասխան մասերն ամբողջությամբ: Պարսկաստանից ներգաղթած հայերի մասին Շոպենն իր գրքի ցուցակներում նշում է, որ Թուրքմենչայի պայմանագրից հետո պարսկական Ադրբեջանից և Թուրքիայից դեպի Ռուսաստանի Հայկական մարզ գաղթեցին մեծաթիվ հայեր:

<u>Գավառ</u>	<u>Պարսկաստանից</u>	<u>Թուրքիայից</u>
Երևան	23,568 շունչ	20,639 շունչ
Նախիջևան	10,652 շունչ	27 շունչ
Օրդուբադ`	1,340 շունչ	0
Ընդամենը	35,560 շունչ	20,666 շունչ ¹⁷⁸

Նրա ժամանակակից ոռուս պատմաբան Սերգեյ Գլինկան (1775-1847), հիմնվելով պետական պաշտոնյաների զեկուլյցների վրա գրում է, որ այդ տարիներին պարսկական Ադրբեջանից Ռուսաստան գաղթող հայերի ընդհանուր թիվը շուրջ 40,000 էր,¹⁷⁹ իսկ 1936 թ. Մոսկվայում հրատարակված փաստաթղթերի հավաքածուն նշում է, որ 1828 թ. սկզբին Պարսկաստանից Ղարաբաղի մարզ են փոխադրվել 750 ընտանիք հայեր:¹⁸⁰ Ուշագրավ և կարևոր է, որ այս աշխատության գլխավոր և մասնագիտական խմբագիրն է Իլյա Պ. Պետրուշևսկին, որը ճանաչված է իր բնավ ոչ հայամետ հայացքներով: Գլինկայի և այս փաստաթղթերի տվյալներն ամբողջովին համընկնում են, ուստի կարելի է եզրակացնել, որ ըստ բոլոր փաստաթղթերի՝ Ղարաբաղի մարզ է բերվել շուրջ 4,500 շունչ հայ: Կարիք կա նաև հիշելու, որ ժամանակի ցարական Ղարաբաղի մարզը ներառում էր հայկական Սյունիքն ու Արցախը:

¹⁷⁷ Imranli, նշվ. աշխ., էջ 7:

¹⁷⁸ Էաաի Օիւիւի, *Էնօրժե-անեե ՚իւի ՚յօի եե ըի ըօր ՚յիւյ Էձի ՚յիւնիւ Էաեանօ օ ՚յիւժօ օյ ժեիւաեիւիւյ օ ժիւնեեիւիւ օ իւձեե* (Նաի օձ Է աձաձաձա: 1852), էջ 635-638:

¹⁷⁹ Նաձաե Է. Էեի օ, *Է ՚յեաի օ իւձաձաեիւյ օ ձի ՚յիւ աաաձաեաաիւնեօ օ ի ժաաեւ ժիւնեե* (Է ինեա: 1831), էջ 92:

¹⁸⁰ Է. Է. Է աձօթաանեե, ձա. *Էիւիւաեւիւյ ՚յիւեօեա ժիւնեեիւիւ օձեճի օ օ Էճաձաեաաիւ օ 20-60-օ օ Է. XIX օ.* (Է ինեա: 1936), առաջին մաս, էջ 204:

Պետք է նաև ավելացնել, որ Պարսկաստանից Ղարաբաղի շրջան գաղթած փոքրաթիվ հայուկթյան մեկ մասն էլ առաջին տարիների ընթացքում զոհ գնաց տեղաբնակ թուրքերի թշնամական վերաբերմունքին ու ընդհանրապես կյանքի վատ պայմաններին ու համաճարակներին: Այս հարցին դեռ 1973 թվականին մանրամասն անդրադարձել է Մ. Դարբինյանը:¹⁸¹

Ինչ վերաբերում է 1829-30 թթ. ռուսական զենքի օժանդակությամբ Օսմանյան կայսրության զրավված տարածքներից Ռուսական կայսրության սահմանները ներգաղթած հայուկթյանը, ապա պետք է ասել, որ բացի վերը նշված թվից, նաև շուրջ 14,044 ընտանիք, այսինքն՝ ավելի քան 100,000 շունչ տեղավորվեցին Թիֆլիսի ռուսական նահանգում, այսինքն՝ ներկա Շիրակի, Ախալցխայի ու Ախալքալաքի շրջաններում:¹⁸² Ադրբեջանի պատմաբանները երբ հայտարարում են, որ հայերը Արցախում և Ադրբեջանի Հանրապետության տարածքում մինչև 1828 թվականը չեն բնակվել, վերը նշված հայերին էլ հաշվում են որպես ռուսական զորքերի «Ադրբեջանի» տարածաշրջանը բերվածներ:¹⁸³

Ի վերջո, ադրբեջանական նման պնդումների հեղինակներին պետք է հիշեցնել, որ 17-րդ դարի սկզբին պարսից Շահ Աբբասը Հայաստանից Իրան բռնագաղթեցրեց շուրջ 300-400,000 հայուկթյուն, և 1828 թ. սրանց սերունդների հազիվ տասը տոկոսին հաջողվեց ավելի քան երկու դար տարագրությունից հետո վերադառնալ հայրենիք:

Մեկ ուրիշ «փաստաթուղթ» էլ, որ բազմիցս արժանանում է ադրբեջանական հետազոտողների անդրադարձին, 1978 թ. մի լուսանկար է, որտեղ ներկայացված է ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Մարաղա հայկական գյուղի հիմնադրման 150-ամյակին նվիրված հուշարձանը՝ «Մարաղա 150» մակագրությամբ: Ադրբեջանի «գիտնականները» պնդում են, թե քանի որ գյուղի բնակիչների նախնիներն այստեղ են հաստատվել միայն 150 տարի առաջ, ապա Կովկասյան լեռներից հարավ գտնվող տարածքներում ընդհանրապես մինչ այդ հայեր չեն բնակվել: Նույնն են անում նաև ադրբեջանամետ օտար պատմաբանները, ինչպես օրինակ գերմանացի Յոհաննես Ռաուն, որը որպես փաստ կրկին օգտագործում է այս միակ լուսանկարը:¹⁸⁴ Այս տեսությունն առաջադրողներն ամբողջովին անտեսում են միջին դարերից սկսած այսօրվա Ադրբեջանի

¹⁸¹ Մ. Դարբինյան, «Պարսկահայերի գաղթը և նրանց բնակեցումը (1828-1829թ թ.)», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* (Երևան, 1973), հատոր 2, էջ 12-22:

¹⁸² Մ. Դարբինյան, «Էջեր Ախալցխայի և Ախալքալաքի հայերի 1819-1830թ թ. գաղթի պատմությունից», *Բանբեր Երևանի համալսարանի* (Երևան, 1973), համար 2, էջ 212-216:

¹⁸³ Ադրբեջանական լեզվաբանության մանրամասնների համար տե՛ս Kat'oghikos Esai Hasan Jalaleants', *A Brief History of the Aghuanq Region. A history of Karabakh and Ganje from 1702-1723*, translated and annotated by George Bournoutian (Costa Mesa, CA. 2009).

¹⁸⁴ Prof. Dr. Rau, Johannes, *Der Berg-Karabach-Konflikt zwischen Armenien und Asebaidschan* (Berlin: 2008), էջ 89:

Հանրապետության տարածքում, այսինքն՝ Շիրվանում, Շաքիում, Շամախիում, Գանձակում և այլուր ապրող մի քանի հարյուր հազար հայ բնակչությանը, որոնք իրենց ծննդավայրերում բնակվում էին մինչև 1989-1992 թվականները: Նրանք իրենց ամբողջ տեսությունը հիմնավորում են մեկ գյուղի տվյալներով, որն Ադրբեջանի օմոնականները բնաջնջեցին 1992ապրիլի 10-ին՝ սպանելով տասնյակ մարդկանց, ոչնչացնելով հուշարձանը իսկ բնակիչների մի մասին էլ վերցնելով պատանդ:¹⁸⁵

Տարածաշրջանում հայերի ներկայության այլ անհերքելի փաստերն են այդտեղ պատրաստված հայերեն ձեռագրերը, որոնք ունեն գերազանցապես կրոնական բնույթ: Ներկա Ադրբեջանի Հանրապետության կարևոր քաղաքներում ու ժամանակի հայաչատ բնակավայրերում, ինչպիսին են եղել Գանձակը, Շամախին, Շաքին, Բաքուն և այլն, նախքան 19-րդ դարը պատրաստվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնցից մի մասն այսօր պահպանվում է Երևանի Մատենադարանում: Սրանք փաստում են դեռ նախքան 19-րդ դարն այստեղ բնակվող և բարգավաճող հայկական համայնքների գոյությունը, որոնց մի մասը հայտնի էր նաև որպես գրչության կենտրոններ: Այս ձեռագրերի մասնակի ցանկը բերվում է ստորև, որտեղ նշված են գրչության վայրը, Մատենադարանի ձեռագրահամարը և փակագծի մեջ՝ պատրաստվելու թվականը:

- **Գանձակ** - 3992 (1484 թ.), 8967 (1576 թ.), 9398 (16-18-րդ դդ.), 7980 (1639 թ.), 6771 (1667 թ.), 3541 (1671 թ.), 3576 (1673 3994 (1683 թ.), 3044 (1779 թ.), 5234 (1783 թ.), 9517 (1819 թ.):
- **Քարհատ, Դաշքեսան** – 3196 (1655 թ.), 10044 (1656 թ.), 9448 (1665 թ.), 3856 (1669 թ.), 8965 (1675 թ.):
- **Շատախ, Գանձակի մոտ** – 728 (1621 թ.), 713 (1636 թ.), 5072 (1661 թ.):
- **Շամախի** – 8361 (1742 թ.), 8492 (1717-1720 թթ.), 9729 (1765 թ.):
- **Շաքի** – 4228 (1681 թ.), 4422 (1783 թ.):
- **Մաղրասա** – 5232 (1403 թ.):
- **Մասալի** - 5997 (18-րդ դար):
- **Սալյան** - 4013 (1803 թ.):
- **Բաքու** – 3853 (1779 թ.):

¹⁸⁵ Caroline Cox and John Eibner, *Ethnic Cleansing in Progress. War in Nagorno Karabakh* (London: 1999), 42-43: Այս մասին տե՛ս՝ Մեծ Բրիտանիայի պառլամենտին մանրամասն զեկուզել է անգլուիի Բարնոուիի Քոկսն իր՝ Մարաղա կատարած այցից հետո: Տե՛ս http://www.maragha.org/index_ar.html կայքը:

Նշված ձեռագրերը վկայում են, որ այս բնակավայրերում կային հաստատված, կայացած և մշակութային կյանքով ապրող հայ համայնքներ:¹⁸⁶

«Պատերազմ ընդդեմ Ադրբեջանի» գրքի մեկ ուրիշ մասում կազմողը քննարկում է Հայաստանում հայ գաղթականների և ապաստանածների իրավիճակը և քանակը՝ այս տվյալները ներկայացնելով որպես հայերին Կովկասում պարտադրաբար վերաբնակեցնելու «փաստ»: Հեղինակը գրում է.

1914-1916 թթ. մոտ 350,000 հայեր վերահաստատվեցին Կովկասում և, ըստ «Կովկասյան օրացույց»-ի 1916 թ. հատորի, նրանց թիվը Երևանի նահանգում հասավ 669,871-ի:¹⁸⁷

Ահա թե ինչպես կարելի է իրականությունն անմարդկային կերպով նենգափոխել. հայտնի իրողություն է, որ 1915-18 թթ. Հայաստանի գյուղերն ու քաղաքները լի էին Օսմանյան կայսրությունում իրականացված ցեղասպանությունից ճողոպրած հայ ժողովրդի բեկորներով, որոնց մի մասը հասել էր մինչև Ռուսաստան, Պարսկաստան, Վրաստան ու Սիրիա:

Վերջին տարիներին գենետիկայով և ազգերի ծագումնաբանությունը զբաղվող եվրոպացի և ամերիկացի մի շարք գիտնականներ ուսումնասիրել են նաև Կովկասի տարածքում բնակվող մի շարք ժողովուրդների ծագումնաբանությունը: Մասնավորապես, սերունդներ շարունակ Սյունիքում և Արցախում բնակվող հայության «Y» քրոմոսոմների վրա Լոնդոնի համալսարանի մասնագետների վերջերս կատարած գենետիկական հետազոտությունները տվել են արմատական տվյալների 20-25 տոկոսի հաճախականություն:¹⁸⁸ Ըստ այդ մասնագետների, սա փաստում է այն, որ տեղի բնակչության նախահայրերի առնվազն նույն տոկոսը այս տարածքում են բնակվել դեռևս պալեոլիթի շրջանից, այսինքն՝ ավելի քան 20,000 տարի անընդմեջ:¹⁸⁹ Իսկ Ադրբեջանի տարածքում տեղի

¹⁸⁶ Այս նույն կենտրոններում մինչև 19-րդ դարի վերջերը պատրաստվել են բազմաթիվ այլ ձեռագրեր, որոնք վերը տրված ցուցակում ընդգրկված չեն, քանի որ այդ հարցը դուրս է մեր աշխատության խնդիրներից:

¹⁸⁷ Imranli, նշվ. աշխ., էջ 273:

¹⁸⁸ J. F. Wilson, D. F. Weiss, M. Richards, M. G. Thomas, N. Bradman, D. B. Goldstein, “Genetic evidence for different male and female roles during cultural transitions in the British Isles” *Proceedings of the National Academy of Sciences* (USA, 2001), էջ 5078-5083.

¹⁸⁹ M. E. Weale, L. Yepiskoposyan, R. F. Jager, N. Hovhannisyan, A. Khudoyan, O. Burbasge-Hall, N. Bradman, M. G. Thomas, “Armenian Y chromosome haplotypes reveal strong regional structure within a single ethno-national group” *Human Genetics* (2001/09), էջ 659-674: Տն՝ու ֆաւս - Էաաի Այեֆեյիֆի, Էրաաա աիաօեա ե օթի ձեյ րաօեաթոնյ (Աճաաի: 2008).

իշխանությունները թույլ չեն տվել մասնագետներին նման հետազոտություններ կատարել:¹⁹⁰

Այսպիսի «խնդիրները» հարթելու նպատակով Ադրբեջանի պատմագիտության բնագավառի հետազոտողներն աշխատում էին Արցախի հայությանը հայտարարել աղվանների հայացած եղբայրները:¹⁹¹

Տարածաշրջանի հնագույն անցյալ ունեցող ժողովուրդների վերաբերյալ տվյալներ են հաղորդում նաև հույն, հռոմեացի և այլ պատմիչներ: Աշխարհագրական ու պատմական այդ նյութերի մեջ համարյա ամեն տեղ առկա է հայերի ու Հայաստանի անունը, որը տեղադրվում է Կուրի հարավից սկսած մինչև Տավրոսյան լեռները: Մյուս հնագույն երկրները, որոնք, ավելի փոքր լինելով, ոչ նույնքան հաճախ են հիշվում՝ Աղվանքը, Իբերիան ու Փոքր Մարաստանն են: Աղվանքը նշվում է Կուրի շրջապատում, հիմնականում Կուրից հյուսիս գտնվող, մինչև Կովկասյան լեռնաշղթայի սահմանը հասնող շրջանում: Գալով ներկա Ադրբեջան անվանմանը կամ ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ Արաքսից հարավ գտնվող Ադրբեջան-Ատրպատականին, ապա այս շրջանը հնում կոչվում էր Փոքր Մարաստան, որը Մարաստանի հյուսիսային անկյունն էր:

Երկու հազար տարի առաջ այս առիթով հետևյալ տեղեկությունն է տվել Ստրաբոնը.

... մյուս մասը կոչվում է Ատրոպատյան Մարաստան, որն իր անունը ստացել է Ատրոպատես գորավարից, քանի որ նա էր, որ չթողեց Մեծ Մարաստանի մասը կազմող այս երկրամասը դառնա մակեդոնացիների վասալը:¹⁹²

Փոքր Մարաստանը Ատրպատական վերանվանվելու վերաբերյալ Պարսկաստանի այս նահանգի Թավրիզ քաղաքում ծնված մեծանուն պատմաբան ու լեզվաբան Ահմադ Քա'սրա'վին (1890-1946) 1930 թ. շարադրված «Ազերի կամ Ադրբեջանի հինավուրց լեզուն» հոդվածում գրում է.

¹⁹⁰ Հետազոտությունները ճշգրիտ կատարելու համար պետք է նշվի ամեն մի կենսաբանական փորձամուշ տվողի էթնիկական պատկանելությունը, ընտանիքի անցյալը, մայրենի լեզուն և այլն, որոնց բացահայտելն Ադրբեջանի իշխանությունների համար թերևս կարող էր խնդրահարույց դառնալ:

¹⁹¹ Հարություն Մարության, «Յնդասպանության հիշողությունը որպես նոր ինքնության ձևավորիչ», ՊԸՆ (Երևան, 2005/1), էջ 55-66:

¹⁹² Strabo, նշվ. աշխ., գիրք 11.13.1, էջ 303:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակներից այստեղ մի դեպք է պատահել, որի հետևանքը մեր լեզվի մեջ դեռ ապրում է, և սա մեր երկրի «Ադրբեջան» անվանումն է: ... այս շրջանը Փոքր Մարաստան էր կոչվում մինչև այն, երբ Ալեքսանդրն ամբողջ շրջակայքը գրավեց, բայց այստեղ դրա դեմ դուրս եկավ Ատրոպատ անունով մի տեղացի զորավար և իր երկիրը պաշտպանեց ու մինչև իր կյանքի վերջն այս շրջանում իշխեց: Այսպիսով, այս երկիրը նրա անունով անվանվեց Ատրոպատկան, որն աստիճանաբար փոխվեց ու դարձավ Ազերբայջան: Տեղեկություններ կան, որ Ատրոպատի ժառանգները մի քանի հարյուր տարի այդ տարածքի տիրակալներն էին:¹⁹³

Նույն նյութին է անդրադառնում նաև Ադրբեջանի ԳԱ ակադեմիկոս Իզրար Ալիևը և նշում, որ Ատրպատականի անունն առաջին անգամ Փոքր Մարաստանին է տրվել մ.թ.ա. 331 թվականին և այն, որ Մարաստանի փրկիչը զորավար Ատրոպատն էր:¹⁹⁴

Ահա թե ինչու և ինչպես Պարսկաստանի վասալ Փոքր Մարաստանը վերանվանվեց Ատրպատական և դարերի ընթացքում լեզվական փոփոխությունների ու զարգացումների փուլերն անցնելով՝ այսօր պարսկերենով կոչվում է Ադրբեջան կամ Ազերբայջան:

Հայերի՝ Կովկասյան լեռներից հարավ գտնվող տարածաշրջանում ունեցած վաղեմի բնակությունը հաստատելու նպատակով հաջորդ ենթաբաժիններում բերում ենք դասական շրջանի, միջին դարերի և իսլամական աշխարհի այլ մասնագետների հիշատակումներն ու մեջբերումները, որոնք գալիս են փաստելու, որ ադրբեջանական «փաստարկներն» ընդամենը հայոց պատմության կեղծումներ ու նենգափոխումներ են:

3.2 Հայերի առկայությունը տարածաշրջանում ըստ հունա-հռոմեական աղբյուրների

Նախ անդրադառնանք տարածաշրջանի մասին հին հունա-հռոմեական աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններին:

Առավել վստահելի և կարևոր գրավոր աղբյուր հայերի ու Հայաստանի գոյությունը վերաբերյալ չեն կարող լինել, քան հնագույն հույն պատմիչ,

¹⁹³ Ահմադ Բա'սրա'վի, «Ագարի կամ Ատրպատականի հինավուրց լեզուն», *Բա'սրա'վիի նրկերը. 78 հոդվածների և դասախոսությունների ժողովածու* (Թեհրան, 1973), էջ 322, պարսկերեն:

¹⁹⁴ *Ēāðāð Āēēāā, Ī-āðē ēñōīðēē Āððī'āðāīū* (Āāēō: 1989). Տե՛ս նաև պարսկերենը, քարգամնությունը Յուսուֆ Շադմանի, խմբագիր՝ Ֆերեյդուն Ջոնեյդի (Թեհրան, 1999), գլուխ 3, էջ 93-94 և 98-99:

Պատմահայր Հերոդոտոսի հաղորդած տեղեկությունները (մ.թ.ա. շուրջ 484-425): Նա իր «Պատմություն» աշխատության մեջ ութ տեղ նշում է հայերի ու Հայաստանի մասին, Հայաստանը տեղադրելով Եփրատից հյուսիս գտնվող տարածքում:¹⁹⁵ Պարթևների հարևանություն մեջ նա հաճախ նաև նշում է մարերի ու Մարաստանի մասին, որը դեռ Ատրպատեն չէր անվանվել, իսկ Ալբանիայի կամ Աղվանքի մասին Հերոդոտոսի աշխատություններում որևէ նշում չկա:

Հիմք ընդունելով Հերոդոտոսի «Պատմության» մեջ բերված նյութերը, և նշումները՝ անգլիացի քարտեզագետ Չարլզ Մյուլլերը պատրաստել է նրա նկարագրած աշխարհի քարտեզը, որի արդյունքն է հավելվածի պատ. 04-ում վերատպված քարտեզը՝ վերցված «Հնագույն Աշխարհագրություն» ատլասից:¹⁹⁶ Ինչպես գրքում, այնպես էլ քարտեզի մեջ նշված են Հայաստանը և Մարաստանը, այսինքն՝ Ատրպատականին նախորդող երկրամասը:

3.2.1. Հնագույն հունական աղբյուրներից ամենահեղինակավորներից է պատմիչ և աշխարհագրագետ Ստրաբոնը (մ.թ.ա. 64 - մ. թ. 25), որից պահպանվել է 17-հատորանոց «Աշխարհագրություն» կոչված երկր: Այս հատորները աշխարհագրական հնագույն և կարևորագույն տեքստերից են, որոնք պարունակում են մանրակրկիտ բացատրություններ ու տեղեկություններ ժամանակին ճանաչված աշխարհի վերաբերյալ:¹⁹⁷ Հրաչյա Աճառյանն այս հատորներից առանձնացրել է Հայաստանի և նրա հարևանների (այդ թվում և Աղվանքի) վերաբերյալ տրված բացատրությունները, որոնք հրատարակվել են առանձին գրքով:¹⁹⁸

Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մեջ 60-ից ավելի պարբերություններ կան Հայաստանի և հայկական շրջանների ու տեղանունների մասին: Աշխատության մեջ հաճախ նշված են նաև Ալբանիան (Աղվանքը), Վիրքը և Մարաստանը: Աղվանքի տեղագրության ու սահմանների վերաբերյալ նա գրում է.

Աղվաններն ապրում են իվերների և Կասպից ծովի միջև՝ արևելքում սահման ունենալով ծովը, իսկ արևմուտքում՝ Վիրքը: Մնացորդ կողմերից հյուսիսը պաշտպանված է Կովկասյան լեռներով (քանի որ սրանք գտնվում են դաշտավայրերից ավելի

¹⁹⁵ Herodotus, *Landmark Herodotus. The Histories*, trans. Andrea Purvis, ed. Robert Strassler (London: 2008), գիրք 5, 52.3, էջ 388-390: Տե՛ս նաև՝ Հնրոդոտոս, *Պատմություն ինը գլխից*, թարգմանությունը՝ Ս. Կրկյաշարյանի (Երևան, 1986), էջ 307:

¹⁹⁶ E.H. Bunbury, *History of Ancient Geography*, in two volumes (New York: 1932/1951), հատոր 1: Տե՛ս նաև՝ William Smith and George Grove, *Atlas of Ancient Geography* (London: 1874).

¹⁹⁷ Ստրաբոնի աշխատության աղբյուրաբանության համար տե՛ս Հենրիկ Սվազյան, «Ստրաբոնի աղբյուրները Աղվանքի մասին», *Պատմաբանասիրական հանդես* (Երևան, 1978), համար 1, էջ 95-104:

¹⁹⁸ Ստրաբոն, *Ստրաբոն. Օտար աղբյուրները հայերի մասին*, քաղնց և թարգմաննց Հ. Աճառյան (Յերևական, 1940):

բարձր, իսկ նրանց դեպի ծով ձգվող մասը կոչվում է Կերավնյան, հարավային սահմանն էլ Հայաստանն է, որը ձգվում է նրա [Աղվանքի] ամբողջ երկայնքով...¹⁹⁹

Ատրպատական վերանվանված նախկին Փոքր Մարաստանի մասին Ստրաբոնը գրում է հետևյալը.

Մարաստանը բաժանված է երկու մասի: Մեկ մասը կոչվում է Մեծ Մարաստան, որի մայրաքաղաքն էքբթանան [ներկա Համադանը] է, որտեղ գտնվում էր Մարական կայսրության թագավորների նստավայրը (պարթևները մինչև հիմա շարունակում են այդ քաղաքը որպես թագավորանիստ գործածել, և նրանց թագավորները ամռանն առնվազն մի քանի ամիս այստեղ են անցկացնում...): Մյուս մասը կոչվում է Ատրոպատյան Մարաստան, որն իր անունը ստացել է Ատրոպատես գորավարից, քանի որ նա էր, որ չթողեց Մեծ Մարաստանի մասը կազմող այս երկրամասը մակեդոնացիների հպատակը դառնա: ²⁰⁰

Ստրաբոնի աշխատության 11-րդ գրքի 14-րդ գլուխն ամբողջովին նվիրված է Հայաստանին, որտեղ նա բացատրություններ է տալիս երկրի տեղանքի, բնությունից, աշխարհագրության, ժողովրդի ու նրա կենցաղի և պատմական կարևոր դեպքերի մասին: Հայաստանի սահմանների վերաբերյալ Ստրաբոնը տալիս է հետևյալ բացատրությունները.

Հայաստանի հարավային մասի որոշ շրջաններ հասնում են մինչև Տավրոս, որը նրան բաժանում է Եփրատի և Տիգրիսի միջև գտնվող Միջագետք երկրից: Մեծ Հայքի արևելյան սահմանն է Ատրոպատենը [Ատրպատականը], հյուսիսում են Կասպից ծովի վերը գտնվող Պարաքոսթրասի լեռները, ինչպես նաև Աղվանքը, Վիրքն ու Կովկասը, որը շրջապատում է այս երկրները և հասնում մինչև Հայաստան նմանապես հասնելով Մոսքիկյան և Կողքիսի լեռներին, ձգվելով մինչև Տիբարանի, ինչպես որ նրանք անվանվում են: ²⁰¹

Հավելվածի պատ. 05-ում ներկայացված է բրիտանացի քարտեզագետ Չարլզ Մյուլլերի՝ Ստրաբոնի աշխատության հիման վրա վերականգնած քարտեզը: Քարտեզի մեջ նշված են միայն կարևոր երկրները, որոնց մեջ է նաև Հայաստանը:

¹⁹⁹ Strabo, նշվ. աշխ., գիրք 11.4.1, էջ 203:

²⁰⁰ Անդ, գիրք 11.13.1, էջ 303:

²⁰¹ Անդ, գիրք 11.14.1, էջ 317-319:

3.2.2. Գայոս Պլինիոս Սեկունդոսի (որը ճանաչված է որպես Պլինիոս Ավագ՝ 23-79) ամենակարևոր աշխատություններից է 37 գրքերից բաղկացած «Բնագիտությունը», որի 3-6-րդ գրքերը նվիրված են աշխարհագրությանն ու պատմությանը: Կովկասյան լեռներից հարավ ընկած տարածքի վերաբերյալ այս հատորներում Պլինիոսը պատմում է Վիրքի, Ադվանքի և Հայաստանի մասին, իսկ «Ադրբեջան» անվանումը նրա աշխատությունից բացակայում է: Հեղինակը գրում է.

Մեծ Հայքը սկսում է Պարիեզրի [հավանաբար Պոնտոսյան] լեռներից և Կապադովկիայից առանձնանում է, ինչպես ասացինք, Եփրատ գետով մինչև այնտեղ, որտեղ Եփրատը թեքվում է դեպի արևելք, իսկ Միջագետքից նրան բաժանում է Տիգրիս գետը: Այս երկու գետերի ակունքները Հայաստանում են գտնվում... Այսպիսով, նրա սահմանները հասնում են մինչև Ադիաբենե, որտեղ որ այս երկրի լեռնաշղթաները նրա միջով են անցնում: Այստեղից երկրի սահմանները ձգվում են դեպի ձախ՝ անցնելով Արաքսը և հասնելով Կուր, իսկ նրա լայնությունը հասնում է մինչև Փոքր Հայք:²⁰².... Կուրից այն կողմ գտնվող հարթավայրը բնակեցված է պլանական ցեղերով և ապա իբերներով, որոնք Ալբանիայից առանձնանում են Ալազան գետով:²⁰³

Հավելվածի պատ. 06-ում ներկայացված է Չարլզ Մյուլլերի (1813-1894) աշխարհագրության քարտեզը՝ գծված ըստ Դիոնիսիոս Պերերգեստիսի երկրորդ դարի տեքստերի: Այստեղ կարելի է տեսնել Հայաստանը և Մարաստանը, իսկ Ադրբեջան անվանումը քարտեզից ընդհանրապես բացակայում է: Սրա պատճառը կարող է լինել այն, որ Փոքր Մարաստանին Ատրոպատեն-Ադրբեջան անվանելը հավանաբար դեռ չէր ընդհանրացել, և երկրամասն այստեղ կոչված է իր Մարաստան անվանումով:

3.2.3. Հռոմեացի աշխարհագրագետ Պոմպոնիոս Մելայի (մահ. 45 թ.) հիմնական աշխատությունը կոչվում է «Աշխարհի նկարագրությունը», որի մեջ նա բացատրություններ է տալիս սկզբում Միջերկրականի շուրջը գտնվող երկրների մասին, ապա ավելի համառոտ կերպով գրում է ճանաչված աշխարհը շրջապատող օվկիանոսի ու այլ երկրների մասին: Ասիայում բնակվող ազգությունների մասին նա գրում է.

²⁰² Pliny the Elder, *Natural History*, trans. H. Rackham (Cambridge: 1999), գիրք VI.IX-25, էջ. 355:

²⁰³ Անդ, գիրք VI, XI-29, էջ 359:

Ասիայի ժողովուրդների մեջ են վրացիները, հայերը և մարերը:²⁰⁴

Արաքս գետի վերաբերյալ Մելան նշում է.

Արաքսը աղբյուր է առնում Տավրոսյան լեռների կողմից, հանդարտ հոսելով Հայաստանի դաշտավայրերով...²⁰⁵

Մելան ոչ մի նշում չի անում Աղվանքի կամ Աղբբեջանի մասին, միայն տալիս է մարերի անունը, իսկ Փոքր Մարաստանը հավանաբար նոր էր Ատրոպատ գորավարի պատվին անվանվել «Ատրպատական», այդ պատճառով էլ այս նոր անվանումն այստեղ բացակայում է:²⁰⁶

Մելայի բացատրությունների վրա հիմնվելով՝ քարտեզագետ Կոնրադ Միլլերը պատրաստել է նրա աշխարհագրույց քարտեզը, որը կարելի է տեսնել հավելվածի պատ. 07-ում: Միլլերը քարտեզի վրա նշել է բոլոր այն տեղանունները և երկրների անունները, որոնց մասին Մելան գրել է իր աշխատության մեջ: Քարտեզի դետալում կարելի է տեսնել Հայաստանի և նրա հարակից շրջանների տեղանունները, բայց, ինչպես նշվեց, բացակա են Աղվանքն ու Աղբբեջանը:

3.2.4. Կլավդիոս Պտղոմեոսի (չուրջ 90-168) կարևորագույն աշխատությունը՝ «Աշխարհագրությունը», շարադրվել է երկրորդ դարում, որի մեջ «Ասիայի երրորդ քարտեզ»-ում առկա են ժամանակին Կովկասյան լեռներից հարավ ընկած տարածաշրջանում գոյություն ունեցած երկրները, որոնք են՝ Վիրքը (Վրաստանը), Կողքիսը (Աբխազիան), Ալբանիան (Աղվանքը), Մեծ Հայքը և Մարաստանը: Ժամանակին Փոքր Մարաստանի համար դեռևս Աղբբեջան կամ Ատրպատական անվանումը ընդհանրացված չէր, հետևաբար Պտղոմեոսի գրքում և նշված տեղեկությունների հիման վրա գծված քարտեզներում Աղբբեջան անվանումը գոյություն չունի:²⁰⁷

Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» հատորներում Հայաստանին վերաբերող տեղանունների ցուցակը գտնվում է երկու մասի բաժանված,

²⁰⁴ Pomponius Mela, *Description of the World*, F. E. Romer trans. (Ann Arbor: 2001), էջ 37-38, բնագրի գիրք 1, գլուխ 13:

²⁰⁵ Անդ, էջ 112, բնագրի գիրք 3, գլուխ 40:

²⁰⁶ Ինչպես արդեն նշվել է, ըստ ավանդության, Փոքր Մարաստանը Ատրոպատուն է կոչվել ի պատիվ Մարաստանի տիրակալ Ատրոպատի, ով, Ալեքսանդր Մակեդոնացուն դիմադրելով, պահպանեց երկրի անկախությունը: Ատրոպատուն անվանումը համարյա նույնությամբ պահպանվել է միայն հայերենով, Ատրպատական տարբերակով, իսկ պարսկերենով այս անվանումը աստիճանաբար փոխվել է՝ դառնալով Ադրբեյջան, Ադրբիզան, Ադրբիջան և վերջապես՝ Ադրբայջան:

²⁰⁷ Քանի որ Պտղոմեոսի աշխատությունները մեծ մասամբ քարտեզագրական բնույթի են, ապա դրանց կանդադատմանը աշխատության հինգերորդ գլխում:

գրքի հինգերորդ հատորում: Փոքր Հայքի քաղաքների ցուցակը տրված է «Ասիայի առաջին քարտեզ» գլխում, որը պարունակում է 79 տեղանուն, որոնցից կարևորներն են Մելիտանան (Մալաթիան), Նիկոպոլիսը, Սատալան (Սատաղը) և Կոման: Մեծ Հայքի ցուցակը տրված է «Ասիայի երրորդ քարտեզ» գլխում, որտեղ առկա են 85 տեղանուններ, ներառյալ Արտաշատը, Արմավիրը, Տիգրանակերտը, Արշամաշատը և Տուշպան (Վանը) (տե՛ս հավելվածի պատ. 8-10):²⁰⁸ Նույն գլխում Աղվանքի համար ցուցակագրված են 36 տեղանուններ: Հաջորդ՝ վեցերորդ գրքի առաջին գլխում Հայաստանին կից Փոքր Մարաստանի համար ցուցակում առկա է 25 տեղանուն:

Աշխատության հավելվածում տրված են մի քանի պտղոմեոսյան քարտեզներ, իսկ հինգերորդ գլխում առկա են դրանց վերլուծությունները:

3.3. Հայերի առկայությունը Կովկասում՝ ըստ իսլամական աղբյուրների

Երբ արաբները գրավեցին Միջին Արևելքի հնագույն քաղաքակրթությունն ունեցող երկրները, նրանք խոհեմություն ունեցան ազատություն տալու տեղում բնակվող մտավորականներին ու գիտնականներին՝ զբաղվելու և զարգացնելու իրենց արվեստն ու գիտությունը: Շատ խալիֆաներ գիտական կենտրոններ հիմնեցին Բաղդադում, Կահիրեում, Կորդոբայում ու Հյուսիսային Աֆրիկայում: Այս ընթացքում հին հունա-հռոմեական մշակույթին պատկանող գրականությունը թարգմանվեց արաբերեն, որն իսլամական աշխարհի ընդհանուր գրական լեզուն էր համարվում:²⁰⁹

Այսպես կոչված «արաբ» աշխարհագրագետներից շատերն իրականում պարսիկ էին կամ ունեին պարսկական ծագում: Նրանց մեջ կային շատ նշանավոր գիտնականներ՝ արաբական քարտեզագրության դպրոցի հիմնադիր Աբու Ջեյդ Իբն Սա'հլ ա'լ-Բա'լլիին (850-934), Իսհաղ Իբն Մուհամմեդ ա'լ-Իսթա'խրին (մահ. 957 թ.), Աբու-Ռեյհան Բիրունին (972-1048), Չա'քա'րիա Իբն Մուհամմեդ Ղա'զվինին (1203-1283), Հա'մդ-Ուլլա ա'լ-Մոսթոուֆին (1281-1339) և բազմաթիվ ուրիշներ: Արաբ ճանապարհորդներից շատերը, մասնավորապես Իբն Բա'թութան (1304-1368/9), եղել է աշխարհի շատ երկրներում, այդ թվում՝ Կասպից ծովի հյուսիսում (1330-1335), Ռուսաստանում, Կենտրոնական Ասիայում, Չինաստանում, Հնդկաստանում (1345-1349) և այլ հեռավոր երկրներում: Արաբ ճանապարհորդներն իրենց գործունեությունը փաստորեն ընդլայ-

²⁰⁸ Մանրամասնների համար տե՛ս Robert Hewsen and Mkrtich Khachaturian, *Armenian Place Names in Ptolemy's Geography* (Paris: 1982):

²⁰⁹ Ehsan Masood, *Science of Islam* (London: 2009). Տե՛ս նաև՝ Michael Morgan, *Lost History* (Washington DC: 2007).

նուժ էին ժամանակին ճանաչված աշխարհի սահմանները՝ իրենց ուղեգրություններում նշելով մանրակրկիտ բացատրություններ և դիտարկումներ:

Իսլամական աշխարհագրության ու քարտեզագրության մեջ, հատկապէս Հայաստանին, Ադրբեջանին ու Աղվանքին վերաբերող գլուխների բոլոր բացատրական տեքստերում և քարտեզներում հստակ կարելի է տեսնել, որ այս մասնագետների տեսակետից Ադրբեջանը նույնն է, ինչ-որ ներկայի Իրանի Ատրպատական նահանգը, մինչդեռ Աղվանքն առանձին մի երկիր է՝ տեղադրված Արաքսի և Կուրի հյուսիսային ափերին, նաև այն, որ այս երկուսն առանձին ժողովուրդներ, երկրներ ու պետություններ են: Միևնույն ժամանակ Հայաստանն այս բոլոր քարտեզներում առկա է որպէս մի երրորդ երկիր՝ Դվին մայրաքաղաքով արաբերենով՝ Դա'բիլ: Իսլամական աշխարհագրության տարբեր հեղինակների գրքերում ու քարտեզներում շրջանի երեք երկրներին պատկանող քաղաքների վերաբերյալ բերված տեղեկությունները, որոշ չնչին բացառություններով, ամբողջովին համապատասխանում են միմյանց:

Իսլամական աշխարհագրագետներն իրենց գրություններին կից գծագրել և ավելացրել են քարտեզներ: Աշխատության այս մասում կվերլուծվեն աշխարհագրությանն ու պատմական աշխարհագրությանը վերաբերող գրավոր տեղեկությունները, իսկ քարտեզների ուսումնասիրությունը կկատարվի հինգերորդ գլխում:

3.3.1. Հնագույն իսլամական պատմիչներից ու աշխարհագրագետներից Ա'հմադ Իբն Յա'հյա ա'լ-Բա'լազորին (մահ. 892 թ.) Ադրբեջանը համարում էր Պարսկաստանի նահանգներից մեկը: Իններորդ դարի այս պատմիչը իր «Քիթաբ Յոթուհ ա'լ-Բուլղան (Գիրք երկրների նվաճումների)» աշխատության մեջ «Ադրբեջանի նվաճումը» գլխում է.

Արդաբեիլեցի Հուսեյն Իբն Ա'մրուն պատմում է՝ ինչպէս Օմա'ր Իբն Խա'թթաբը Ադրբեջանի տիրակալ նշանակեց Հա'դիֆա'թ բին ա'լ-Յա'մա'նիին... Երբ Հա'դիֆա'թն իր հրամանը ստացավ, գնաց Ադրբեջանի Արդաբեիլ քաղաքը, որտեղ բնակվում էր հարկահավաք մարզպանը: Բայց մարզպանը մինչ այդ հաջողել էր Ադրբեջանի Բաջբեվան, Մեյմանդ, Նարին, Սարաբ, Միանե և այլ քաղաքներից

վերոհիշյալ քաղաքները մշտապես եղել ու այժմ էլ գտնվում են Պարսկաստանի Ադրբեջան կամ Ատրպատական կոչվող նահանգում, ինչը մեկ անգամ ևս փաստում է, որ Ադրբեջանը միշտ եղել է Պարսկաստանի նահանգներից մեկը: Վարզական քաղաքը, որը նշված է որպես Հայաստանի և Ադրբեջանի սահման, այժմ գտնվում է Թավրիզից 50 կիլոմետր հյուսիս-արևելք, Արաքսից 40 կիլոմետր հարավ, ներկա Իրանի և Հայաստանի սահմանի մոտ:

Իբն Խուրդադբեհհի աշխատության մեջ Աղվանքը նշվում է երեք էջերի բացատրություններում, Ադրբեջանին (Պարսկաստանի նահանգ) հատկացված է 14 էջ, իսկ Հայաստանին՝ 20 էջից ավելի: Սրանք վկայում են այս երկրների կարևորության աստիճանն աշխարհագրական, առևտրական ու քաղաքական տեսակետներից:

Բաքվում 1986-ին հրատարակված Իբն Խուրդադբեհհի գրքի ուղևորներն թարգմանություն մեջ առկա է Հարավային Կովկասի քարտեզը, որի փոխելը, ըստ երևույթին, գրաքննիչի աչքից վրիպել է: Քարտեզը գալիս է փաստելու վերը նշվածը: Այստեղ Հայաստանի սահմանը Վանի արևմուտքից հասնում է մինչև Սևան և նրանից էլ անց, իսկ Ադրբեջանը տեղադրված է Արաքսի հարավից մինչև Ուրմիո լիճը գտնվող տարածքում: Ադրբեջանից հյուսիս են տեղադրված Աղվանքի տարբեր շրջանները, ինչպիսիք են՝ Շիրվանը, Մողանը, Շաքին, Թաբասարանը և այլն, իսկ Աղվանք անվանումն այստեղ բացակայում է (տե՛ս հավելվածի պատ. 25):²¹⁶

3.3.3. Իսլամական քարտեզագրության մեջ առաջատար դեր ունեցող Ա'բու-Ջա'իրը Իբն Սա'հլ ալ-Բա'լլիին (850-934), ում անունով էլ անվանվում է իսլամական քարտեզագրության ամենակարևոր և ամենամեծ տարածում ունեցող դպրոցը: Նա գիտնական էր ու մաթեմատիկոս և ապրում էր Բաղդադում, սակայն կյանքի վերջին շրջանում տեղափոխվեց Միջին Ասիայի Բալխ քաղաքը (այժմ՝ Աֆղանստանում), որտեղ սկսեց աշխատել աշխարհագրական նյութերի վրա:

Նրա անունով կոչվող «Բա'լլի» դպրոցին պատկանող քարտեզներն ունեն մի քանի յուրահատկություններ, որոնք առկա են համարյա բոլոր իսլամական քարտեզներում: Այս դպրոցին պատկանող քարտեզագրական և աշխարհագրական գրքերի մեջ առանձին գլուխներում աշխարհի և աշխարհամասերի վերաբերյալ տրվում են բացատրություններ, որոնց կցվում են պատկան տարածաշրջանները պատկերող քարտեզները՝

²¹⁶ Εάι Ὀδοαααααο, *Ἐίεᾱ ῥοᾱε̄ ε̄ πο̄δαί* (Άᾱε̄: 1986), էջ 290, քարտիկ 10:

ընդհանրապես ուղղորդված վերը հարավով:²¹⁷ (Արաբներն աշխարհը նաև բաժանում էին եղանակային գոտիները):²¹⁸

Իսլամական աշխարհագրական ձեռագրերից շատերը կարող են պարունակել աշխարհացույց քարտեզներ, բայց ինչ վերաբերում է երկրների ու տարածաշրջանների քարտեզներին, ապա սրանք հիմնականում իսլամական երկրների ու տարածաշրջանների քարտեզներ են: 10-րդ դարի պարսիկ ճանապարհորդ ու աշխարհագրագետ ալ-Մուղա'դդա'սին (945 թ. – մոտ 1000 թ.) իր 985 թ. շարադրած աշխարհագրական երկում գրում է.

Այստեղ մենք գրում ենք իսլամական աշխարհի մասին, և մենք մեզ չենք անհանգստացնում անհավատների երկրներով և օգուտ չենք տեսնում դրանց մասին խոսելուց: Բայց և այնպես մենք կխոսենք նրանց մասին, որոնց մեջ ապրում են նաև մուսուլմաններ:²¹⁹

Բալխի աշխարհագրական դպրոցի ձեռագրերում տարածաշրջաններին ու երկրներին հատկացված քարտեզները հիմնականում կենտրոնանում են Իրանի, Միջին Արևելքի և Կենտրոնական Ասիայի վրա: Ընդհանրապես

²¹⁷ Երբ քարտեզի վերևը հյուսիսն է կամ ասենք արևելքը, քարտեզը կոչվում է «ուղղորդված հյուսիսով» կամ «ուղղորդված արևելքով»:

²¹⁸ Աշխարհացույց քարտեզում բնակելի աշխարհը բաժանված է յոթ եղանակային գոտիների: Սրանց մեջ նշվ. կարևոր ծովերից է Միջերկրականը (Հոմի ծովը), որի արևելյան վերջավորությունը պատկանում է հյուսիս ու միանում Սև ծովին: Հարավում առկա է մեծ ծով/օվկիանոսը, որը հնդկական օվկիանոսն է՝ միացած Պարսկական ու Արաբական ծոցերին, ներառյալ տարբեր կղզիները: Հյուսիսում կասպից ծովը (Բահր-ի Խազար) ցույց է տրվում որպես մի լիճ, որը երբեմն պարունակում է մի քանի կղզի, սրան հարևան են Արալյան լիճը (Բահր-ի Խորասան) և Ամուդարյա գետը: Սա արդեն հին հունական քարտեզագրության սրբագրված տարատեսակն է, որտեղ կասպից ծովը հաճախ ցույց էր տրվում որպես հյուսիսային օվկիանոսին միացած մի ծովածոց: Տիգրիսը (Ռեջլե) և Եփրատը (Ֆորաթ) պատկերվում են դեպի Պարսից ծոցը հոսող գետեր, իսկ Նեղոսի հինգ արունքներն աֆրիկյան Լուսինի լեռներն են նշվում, որտեղից հինգ գետեր թափվում են մի լճի մեջ՝ այստեղից միանալով մեկ գետի մեջ, և հոսում ու հասնում Միջերկրական ծով: Համատարած օվկիանոսն ու Ղաֆի լեռները շրջապատում են երկրի բոլորակը: Աստվածաշնչյան Գոգ և Մագոգ ցեղախմբերը ցուցադրվում են առանձնացած ոչ թե Ալեքսանդր Մակեդոնացու, այլ պարսիկ թագավոր Խոսրով Անուշիրվանի (ճանաչված որպես «Արդարադատ Անուշիրվան» انوشیروان دادگر մականունով) կառուցած պարսպով, որն այս վայրագ գեղերին հեռու էր պահում «առաջատար» մարդկությունից (տե՛ս նաև՝ Հին Կտակարան, Եզկիելի գլուխ 38 և 39): Այս պարիսպը և դրա մեջ կառուցված դարպասը հայ գրականության մեջ հիշվող ճորա պահակն է, որի տարբեր անվանումներն են՝ Ալանաց, կասպից և Երկաթե դարպասներ: Մանրամասների համար տե՛ս Ռուբեն Գալյան, *Կովկասից հարավ երկրները միջնադարյան քարտեզներում. Հայաստան, Վրաստան և Ադրբեջան* (Երևան և Լոնդոն, 2007), էջ 16-18, 44-45, 56-57:

²¹⁹ Al-Muqaddasi, *The best divisions for Knowledge of the Regions*, translated from by Arabic Prof. Collins (Reading: 2001), էջ 8: Բնագրի էջ 9:

գրքի սկզբում առկա է աշխարհացույց քարտեզը, որին հաջորդում են տարածաշրջաններին նվիրված բացատրական գլուխներ ու դրանց քարտեզները, որոնցից են Արաբիան, Ֆարսը, Մաղըբը, Քիրմանը, Իրաքը, Ջազիրան (Միջագետք), Փարսը, Խուզիստանը, Սիստանը, Սինդը, Հինդը, Խազարը, Դեյլամն ու Թաբարիստանը, Խորեզմը, Միսրն ու Շամը (Սիրիա): Աշխարհացույց քարտեզներում իսլամական աշխարհից դուրս հիշատակվելու պատվին են արժանանում ընդամենը մի քանի երկիր, որոնցից են Անդալուզիան, Ռումը (Հռոմը կամ Բյուզանդիոնը), Բուլղարիան, Ռուսաստանը, Աղվանքը, Հայաստանը, Սակալիբան²²⁰ (Սակերը), Հնդկաստանը և Չինաստանը: Ոչ իսլամական երկրների համար առանձին քարտեզ էլ չկա պատրաստվում, բացառությամբ Աղվանքի ու Հայաստանի, որոնք Արաքսի հարավում տեղակայված Պարսկաստանի հյուսիսարևմտյան նահանգի՝ Ատրպատականի հետ միասնաբար պատկերվում են առանձին քարտեզի մեջ՝ և կրում «Հայաստանի, Ատրպատականի ու Աղվանքի քարտեզ» անվանումը: Սա ընդհանրապես միակ քարտեզն է, որն ուղղորդված է վերը հյուսիսով:

Իսլամական քարտեզների մեջ Կովկասյան լեռներից հարավ գտնվող երկրներից Կողքիսի և Վիրքի անունները չեն հիշատակվում, փոխարենը Ադրբեջանը կամ Ատրպատականը մշտապես ներկա է որպես Պարսկաստանի հյուսիսարևմտյան նահանգ: Աղվանքը նույնպես ներկա է իր պարսկերեն և արաբերեն «Առան» անվանումով: Այս երկիրը հիշատակվում է բոլոր իսլամական քարտեզներում, քանի որ տեղի բնակչությունն այդ ժամանակներից սկսած մասամբ կրոնափոխ էր եղել և ընդունել իսլամը, հետևաբար այս երկիրն արդեն սկսել էր համարվել իսլամական: Իսլամական քարտեզագրության մեջ այս երեք երկրների տեղադրումը այսպես է ներկայացվում.

- Աղվանքը՝ տարածված Կուր գետի երկու ափերին՝ Թիֆլիսից մինչև Կասպից ծով
- Ատրպատականը՝ Արաքսի հարավային ափերին՝ Ուրմիա լճից արևելք
- Հայաստանը՝ Արաքսի հյուսիսում և հարավում՝ Ուրմիա լճից արևմուտք

Հայաստանի, Ադրբեջանի ու Աղվանքի մասին վերոհիշյալ նկատառումը հաստատում է արաբ աշխարհագրագետ Ա'բուլֆեղան՝ իր «Թա'ղվիմ ուլ-Բուլղան» գրքում անելով հետևյալ դիտողությունը. «Քանի որ այս

²²⁰ Այս անվանումը արաբները տալիս էին սլավոններին, խազարներին և Արևելյան ու Կենտրոնական Եվրոպայում բնակվող ցեղերին, որոնք հաստատված էին Բյուզանդական կայսրությունից հյուսիս: Տե՛ս *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Volume 8 (Leiden & London. 1995), էջ 872-881:

երկրներն իրար հետ շատ մոտ հարաբերություններ ունեն, մասնագետները նրանց տեղադրում են նույն քարտեզում և շարադրանքներում նրանց միատեղ են ներկայացնում»:²²¹

3.3.4. Պարսիկ պատմիչ և աշխարհագրագետ Իբն ալ-Ֆաղիհ Համադանին (10-րդ դարի սկիզբ), որի «Մուխթա'սա'ր ալ-Բուլդանը (Երկրների համառոտ գիրք)» աշխատությունն աշխարհագրական կարևոր երկերից է, ծնվել է Իրանի Համադան քաղաքում, որը, ըստ Ֆ. Մամեդովայի տեսությունն ու Իդրար Ալիևի քարտեզների, հնագույն Ադրբեջանի քաղաքներից է:²²²

Այս աշխատության մեջ Ադրբեջանին հատկացված է 3 էջ, Հայաստանին՝ 17 էջ, իսկ Առանը նշված է միայն երկու տեղ: Ադրբեջանին վերաբերող գլխում հեղինակը նրա սահմանները նշում է Պարտավից մինչև Զանջան, որը գրեթե համապատասխանում է Իրանի Ատրպատական նահանգի տարածքին: Այստեղ նշվող քաղաքներից են Սալմաստը, Մողանը, Խոյը, Վարսականը, Բայլականը, Մարաղան, Նեյրիզը և Թավրիզը:²²³ Հայաստանի քաղաքների շարքում նշվում են Պարտավը, Շաքին, Կապաղակը, Դվինը, Բագրևանդը, Նախիջևանը, Խլաթը, Արճեշն ու Կալիկլան (Էրզրումը):²²⁴ Իբն Ֆաղիհը Առանի անունը նշում է միայն հպանցիկ, իբրև մի փոքրիկ երկիր, որի միջով անցնում են Արաքսը և Կուրը, և որը գտնվում է այն շրջանում, որտեղ Բայլական քաղաքն է:²²⁵

3.3.5. Բաղդադում ծնված Աբու ալ-Հասան Ալի Իբն Հուսեյն Ալի ալ-Մասուդի (չուրջ 896-956) արաբ պատմաբանը, աշխարհագրագետն ու ճանապարհորդը պարզապես ճանաչված է Մասուդի անունով: Երիտասարդ տարիքից նա սկսել է ճանապարհորդել Ադրբեջանի, Հայաստանի ու Կովկասի տարածքում, հասել է արևելքում մինչև Հնդկաստան ու հարավում՝ աֆրիկյան տարբեր երկրներ: Կովկասի և հարակից շրջանների մասին նա գրում է.

Կասպից և Սև ծովերի միջև բնակվել էին օղուկ կոչվող թյուրքական ցեղերը, որոնք այս ծովերը միացնող գետերը սառչելիս ձիով անցնում էին սառած գետերով ու հարձակվում

²²¹ Աբուլ Ֆիդա, *Թաղիմ նու-Լուդան*, թարգ. Աբդուլլահ Այաթի (Թեհրան, 1970), էջ 442, պարսկերեն:

²²² *Özeti Tarih Atlası* (Baki: 1986): Sî' u հավելվածի պատ. 1-ը:

²²³ Իբն ալ-Ֆաղիհ, *Մույթասար նու-Լուդան*, թարգ. Վ. Մասուդի (Թեհրան, 1970), էջ129, պարսկերեն:

²²⁴ Անդ, էջ 129-130:

²²⁵ Անդ, էջ 139:

խաղարները վրա... Պարսից թագավոր Խոսրով Անուշիրվանը Դերբենդում կառուցեց Կասպից դարպասները [Ճորա պահակը], որպեսզի իր երկիրը պահպանի խաղարների, պանների, ավարների ու թյուրքական ցեղերի ներխուժումից: Կասկած չկա, որ հակառակ դեպքում պանները, ավարները և թյուրքերը կգրավեին Բարդա'ան [Պարտավը], Աղվանքը, Բայլականը, Ադրբեջանը, Զանջանը, Աբհարը, Ղազվինը, Համադանը, Դինավարը, Նիհավանդն ու մինչև Քուֆայի ու Բասրայի սահմանները:²²⁶

Թեև իններորդ դարում այս ցեղերին չհաջողվեց գրավել Կովկասյան լեռներից հարավ գտնվող տարածքները, սակայն շատ ժամանակ չանցած՝ թյուրքական ցեղերը հասան մինչև Մա'սուդիի վերը նշած աղվանական ու ադրբեջանական, ինչպես նաև հայկական քաղաքներն ու շրջանները: Սկզբնական շրջանում նրանք հիմնականում զբաղվում էին տեղաբնակներին կողոպտելով ու շահագործելով, ապա աստիճանաբար հաստատվեցին ու այսօր դարձել են տեղաբնակներ, որոնք տարածաշրջանի իրական բնիկներից մեկին, հայերին այժմ կոչում են օտարներ և նորեկներ:

3.3.6. *Իսլամական աշխարհագրագետների մեջ ամենակարևոր ու կարկառուն դեմքերից մեկը պարսիկ աշխարհագրագետ Աբու Իսհաղ Իբրահիմ բին Մուհամմադ ա'լ-Ֆարսի ա'լ-Իսթա'խրին է (մահ. 957 թ.), որի ստեղծագործություններից գլուխգործոցն ու հիմնական աշխատանքը «Քիթաբ ուլ Մա'սալիք ուա ա'լ-Մա'մալիք (Գիրք ճանապարհների և երկրների)» հատորն է: Չեռագրի մեզ հասած պատճենները պարունակում են 19-21 քարտեզ: Ամեն քարտեզ ունի իրեն վերաբերող տեքստ, որտեղ տրված է քարտեզում պատկերված տարածքի աշխարհագրության ու ժողովրդի վերաբերյալ մանրակրկիտ տեղեկություններ:²²⁷ Կովկասյան լեռներից հարավ գտնվող տարածաշրջանին վերաբերող գլուխը կոչվում է «Հայաստանի, Առանի և Ադրբեջանի մասին», որտեղ բացատրված ու նշված են այս երեք երկրներն ու նրանց քաղաքները, գետերը, լճերն ու*

²²⁶ Mas'udi, *From The Meadows of Gold*, translated by Paul Lunde & Caroline Stone (London: Penguin, 2007), էջ 17-18, 27, 28: Si'u uwal' Al-Mas'udi, *Meadows of Gold and Mines of Gems*. Translated by Aloys Sprenger (London: 1841), էջ 401, 416 և 459:

²²⁷ Ալ-Իսթա'խրիի ձևապատկեր մեզ է հասել 34 օրինակ, որոնց մեծ մասն ունեն քարտեզներ, բայց դրանցից ամենաինը 1173 թվականին պատկանող ընդօրինակումն է: Si'u uwal' Harley, J. B. & Woodward, David, *The History of Cartography* (Chicago: 1992/1 & 1992/2), էջ 130-136:

լեռները: Տարածաշրջանի երկրներին պատկանող քաղաքների վերաբերյալ Իսթախրին գրում է.²²⁸

Ադրբեջան Ամենամեծ քաղաքը Արդաբիլն է: Քաղաքներն են Մարաղան, Ուրմիան, Միանեն, Դեհխարզանը, Սալմաստը, Նաչուլին, Մարանդը, Թավրիզը, Բարզանդը, Մողանը, Ջաբերվանը, Ուշնեն [Օշնավիյե] և այլ փոքր քաղաքներ:

Առան Պարտավը, որը մեծ քաղաք է: Քաղաքներն են Բաբ-ու-Աբուլաբը [Դերբենդ], Թիֆլիսը, Բայլականը, Վարթանը, Շիրվանը, Շամախին [Շամախա], Աբխազը, Շաբերանը, Ղաբլան [Կապադակ], Շաքին, Գյանջան, Շամխորը և այլ փոքր քաղաքներ:

Հայաստան Դվին, որն Արդաբիլից ավելի մեծ քաղաք է, ապա Նախիջևան, Բերկրի, Խլաթ, Մանազկերտ, Վարզան, Բիթլիս, Կալիկլա [Կարին կամ Էրզրում], Արզան, Միաֆարկին²²⁹ և Սարաջ, որոնք բոլորը շեն են:

Գլխի վերջում տրված է շրջանի քաղաքների ու ճանապարհների մղոնաչափը, որը նմանվում է Շիրակացու և այլ հայկական ու այլ աղբյուրներում գտնվող մղոնաչափերին:²³⁰ Իսթախրի ձեռագրի քարտեզներն ընդհանրապես գեղեցիկ գծված ու վառ գույներով ներկված արվեստի աշխատանքներ են (օրինակի համար տե՛ս հավելվածի պատ. 26):

Այս բոլորը գալիս են փաստելու Աղվանքի ու Ադրբեջանի տարբեր երկրներ լինելու պարագան, "

3.3.7. Մեզ հասած իսլամական հնագույն աշխարհագրական աշխատանքներից մեկն էլ Աբուլղասիմ Մուհամմադ Իբն Հա'ուլ-Քալի (ճանապարհորդել է 943-978 թթ.) «Սուրա'թ ուլ-Ա'րդ (Երկրի պատկերը)» աշխատությունն է, որը պարունակում է շուրջ 21 քարտեզ ու զբաղեցրած վերաբերյալ մանրակրկիտ բացատրություններ:

Իբն Հաուլ-Քալը իսլամական քարտեզագրություն «Բա'լխի» դպրոցին պատկանող իր աշխատությունն է ներկայացնում է ժամանակի ճանաչված աշխարհը, որն իր համար հիմնականում իսլամական երկրներն

²²⁸ Ալ-Իսթախրի, *Քիթաբ ուլ Մասալիք ուա ալ-Մամալիք*, թարգմ. Իրաջ Աֆշարի (Թեհրան, 1961), էջ 155-159:

²²⁹ Տիգրանակերտ, հին Հայաստանի մայրաքաղաքը, այժմ գտնվում է Թուրքիայի Սիլվան քաղաքի մոտակայքում: Տես Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան* (Երևան, 1991) հատոր 3, էջ 678, 818, նաև (Երևան, 2001), հատոր 5, էջ 92:

²³⁰ Ալ-Իսթախրի, նշվ. աշխ., էջ 160-161:

ու նահանգներն էին: Իբն Հաուքալը տալիս է գլխավոր քաղաքների, գետերի ու լեռների անվանումներն ու դրանց վերաբերյալ մանրամասն բացատրություններ: Նրա գրքի վեցերորդ գլուխը նվիրված է Կովկասյան լեռներից հարավ գտնվող երեք երկրներին: Այդ գլուխը կոչվում է «Արմանիյյա, Ազերբայիջան վա Առուան (Հայաստան, Ադրբեջան ու Աղվանք)», որի տեքստում գտնում ենք այս երկրներին պատկանող քաղաքների անվանացանկը: Գլխի սկզբում նա գրում է.

Այս գլխում կխոսենք Բյուզանդիոնի հարևանությունը և նրա արևելքում գտնվող այլ իսլամական երկրների մասին: Շարադրությունը կսկսենք Հայաստանով, Աղվանքով և Ադրբեջանով, որոնց ես համարում եմ մեկ տարածաշրջան, և որոնց տիրակալը մեկ հոգի էր:²³¹

Այս գլխում ներկայացված երեք հարևան երկրների քաղաքներից են հետևյալները.²³²

Առան Բաբ-ուլ-Աբուաբ [Դերբենդ], Շիրվան, Շամախի [Շամախա], Շաքի, Թիֆլիս, Ջենգե [Գյանջա], Բարդազե [Պարտավ]:

Ադրբեջան Մարանդ, Խունջ, Թավրիզ, Արդաբիլ, Ջանջան, Մարաղա, Դաջերման, Ուշնե [Օշնավիյե], Խոյ, Ուրմիա, Բուհայրե Քաբուլթան [Ուրմիո կամ Կապուտան լիճ]:

Հայաստան Խլաթ, Դվին, Վարզան, Կալիկլա [Կարին կամ էրզրում], Արզան, Բիթլիս, Միաֆարկին, Բուհայրե Խլաթ [Վանա լիճ] և Ջաբալ Հարիս [Արարատ լեռ]:

Թե՛ քարտեզից (տե՛ս հավելվածի պատ. 27) և թե՛ շարադրված աշխատությունների վերոբերյալ տողերից պարզ է, որ Ադրբեջանն ու Աղվանքը երկու տարբեր երկրներ են՝ տեղադրված Արաքսի հարավային և հյուսիսային ափերին:

3.3.8. Անհայտ հեղինակի կողմից 982 թ. պարսկերենով շարադրված աշխարհագրական Հոդուդ ուլ-Ալամ (Աշխարհի սահմանները) ձեռագիրը եզակի մի աշխատություն է: Այն թարգմանել և իր բացատրական

²³¹ Իբն Հաուքալ, *Սուրաթ ու-Արզ*, թարգ. Դր. Ա. Շուարի (Թեհրան, 1966), էջ 81, պարսկերեն:

²³² Իբն Հաուքալ, նշվ. աշխ., էջ 83-91:

տեղեկություններն է կցել հանրահայտ ուսու արևելագետ Վլադիմիր Մինորսկին:²³³

«Հոգուդ ուլ-Ալա'մ» աշխատությունն ընթերցողին է ներկայացնում ճանաչված աշխարհի երկրներն ու ժողովուրդները: Այստեղ տարբեր գլուխներ են հատկացված Հայաստանին, Ադրբեջանին ու Աղվանքին: Վերոհիշյալ երեք երկրներին պատկանող քաղաքները ձեռագիրը ներկայացնում է հետևյալ կերպով:²³⁴

Ադրբեջան Մայրաքաղաքն է Արդաբիլը, կարևոր քաղաքներից են Ասնան, Ուշնեն, Սարաբը, Միանեն, Խունջը, Զաբերվանը, Թավրիզը, Մարաղան, Բար-զանդը, Մողանն ու Վարթանը:

Հայաստան Մայրաքաղաքն է Դվինը, կարևոր քաղաքներից են Դեհխարգանը, Ուրմիան, Սալմաստը, Խոյը, Բերկրին, Արճեչը, Խլաթը, Նախիջևանը, Բիթլիսը, Մալազկերտը, Կալիկլան [Էրզրում], Միաֆարկինը, Մարանդը, Ահարը, Սունգանն ու Կաբան:

Աղվանք Մայրաքաղաքն է Բարդա'ան [Պարտավը], կարևոր քաղաքներից են Բայլականը, Գանձակը, Շամխորը, Խունանը, Բարդուկիեն, Ղա'լան, Թիֆլիսը, Շաքին, Մուբարաքին, Սունբաթմանը, Սարարը, Կաբալան [Կապաղակ], Բարդիջը, Շիրվանը, Խուրսանը, Խուղբվանը, Դերբենդը և Բաբուն:

Մի փաստ ևս այն մասին, որ այստեղ առկա են երեք տարբեր երկրներ՝ ամեն մեկն իր տարածքով ու ժողովուրդով:

3.3.9. Մուհամմեդ Բին-Ա'հմեդ Շա'մսուդդին ա'լ-Մուղա'դդա'սին (945-1000) 10-րդ դարի հայտնի արաբ/պարսիկ աշխարհագրագետներից էր, որի քարտեզները պարզ են, ցուցադրում են բազմաթիվ կարևոր

²³³ Ձեռագրի պատճենը, նրա պարսկերեն տեքստը և Մինորսկու ծանոթագրությունները հրատարակվել են Թեհրանում, տե՛ս *Հոդուդ ուլ-Ալամ* (Թեհրան, 2004): 1904-1908թ թ. Մինորսկին աշխատել է Թավրիզի ու Թեհրանի ժամանակյա հյուպատոսություններում և առիթն օգտագործելով, ուսումնասիրել է տեղի հին գրականությունն ու գիտական աշխատությունները: Տե՛ս նաև՝ Ն. Փափազյան, «Անանուն տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Ադրբեջանի և արևելյան Վրաստանի աշխարհագրության և տնտեսական հարաբերությունների մասին (10-րդ դար)», *Տեղեկագիր հայկական ՍՍՏԳ հիտությունների ակադեմիայի* (Երևան, 1952.), No.5, էջ 73-86: Փափազյանը հավանաբար կուսակցության թվադրանքով ձեռագրին տալիս տաջիկական ծագում:

²³⁴ *Hodud ul-Alam*, Vladimir Minorsky Translator and Commentary (Cambridge: 1982) for Gibbs memorial, էջ 142-145, բնագրի էջ 32ա-32բ: Տե՛ս նաև Մինորսկու *Հոդուդ ուլ-Ալամ* աշխատությունի պարսկերեն թարգ. Դր. Զահրա Միր-Մեյմանդի և Ղուլամ-Ռեզա Վարահրամի (Թեհրան, 2004), էջ 415-433:

ճանապարհներ և քաղաքներ: Նրա «Ա՛հսա՛ն ա՛լ-Թա՛ղասիմ ֆի Մա՛րա՛ֆա՛թ ու-Ա՛ղալիմ (Երկրների վերաբերյալ տեղեկությունների լավագույն բաժանումները)» աշխարհագրական երկը պարունակում է տեղեկություններ բազմաթիվ երկրների, գավառների ու դրանց տարածքում բնակվող ժողովուրդների մասին: Գիրքը պարունակում է նաև 20 քարտեզ: Նրա աշխատության բնագիրն արաբերեն է, բայց նաև առկա է դրա պարսկերեն թարգմանությունը, որն ալ-Մուղա՛ղգա՛սիի մայրենի լեզուն էր:²³⁵

Ա՛լ-Ռուհաբ՝ հավանաբար Զ. Բունիաթովի նշած «Կովկասյան Կուստ» (տե՛ս Գլուխ 2.2) տարածաշրջանի մասին նա գրում է.

Այս շրջանը բաղկացած է երեք մասից, սրանք են Առանը, Ադրբեջանն ու Հայաստանը:²³⁶

Աղվանքը կամ Առանը սկսվում է Արաքսի հյուսիսային ափերից: Այս շրջանի վերաբերյալ հեղինակը նշում է.

Ալ-Ռանի [Առան կամ Աղվանք] շրջանը զբաղեցնում է երկրամասի մեկ երրորդը և նրա մայրաքաղաքն է Պարտավը: Նրա քաղաքներից են Թիֆլիսը, Ղալ՛ան, Խունանը, Շամգուը, Ջանգան [Գանձակը], Բարդիջը, Շամախին, Շիրվանը, Բաքուն, Շաբարանը, Բաբ-ուլ-Աբուլաբը [Դերբենդ], ալ-Աբխանը [Աբխազը], Ղաբլան [Կապադակ], Մանազկերտը և Թաբլան:²³⁷

Մինչդեռ Հայաստանի վերաբերյալ ալ-Մուղաղգասին հետևյալն է գրում.

Հայաստանը մի կարևոր շրջան է: Այստեղից են գալիս վարագույրներ, գեղեցիկ ժանյակավոր հագուստներ և ուրիշ հատուկ իրեր: Մայրաքաղաքը Դվինն է, և կարևոր քաղաքներից են Բիթլիսը, Խլաթը, Արճեչը, Բերկրին, Խոյը, Սալմաստը, Ուրմիան, Դախեսրդանը, Մարաղան, Ահաբը, Մարանդը, Սանջանը, Կալիկլան և Նուրինը (հավանաբար Նուրիկ):²³⁸

Իսկ Ադրբեջանի, այսինքն՝ Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգի վերաբերյալ, ալ-Մուղաղգասին նշում է.

²³⁵ Այս աշխատության մանրամասների համար տե՛ս Ռուբեն Գալյան, *Կովկասից հարավ նրկրները միջնադարյան քարտեզներում*. Հայաստան, Վրաստան և Ադրբեջան (Լոնդոն և Երևան, 2007), էջ 52-53:

²³⁶ Al-Muqaddasi, նշվ. աշխ., էջ 303, բնագրի էջ 374-375:

²³⁷ Անդ, էջ 303-306, բնագրի էջ 373-377:

²³⁸ Անդ:

Ազերբայջանը [Ատրպատականը] մի նահանգ է, որի մայրաքաղաքն Արդաբեյլն է... Նրա քաղաքներից են Ռասբան, Թավրիզը, Ջաբերվանը, Խուսնջը, Միանեն, Սարաբը, Բերուան, Վարզականը, Մողանը, Մեյմանդը և Բարզանդը:²³⁹

Ա՛լ-Մուղադդասիի քարտեզը ներկայացված է հավելվածի պատ. 28-ում:

3.3.10. Արաբ աշխարհագրագետ և գիտնական **Ա՛բու ա՛լ-Ֆիդա** կամ **Ա՛բուլֆեդայի (1273-1331)** կարևորագույն աշխատություններից մեկն է «Թա՛ղվիմ ուլ-Բուլդան (Երկրների նկարագրություն)» հատորը, որտեղ նախնական բացատրություններ կան երկրագնդի աշխարհագրության մասին, ապա աղյուսակներով տրված են տարբեր երկրների ու շրջանների, քաղաքների ու նրանց պատկանելության, գետերի ու լեռների անվանումները, մարդկանց ապրելակերպն ու առևտուրը: Գրքի գլուխներից մեկը կոչվում է «Հայաստանի, Առանի և Ադրբեջանի մասին», որտեղ Ադրբեջանի սահմանների մասին նա գրում է. «Այս երկրի արևելքում է Դեյլամը [Գիլանը], հարավում են Իրաքն ու ալ-Ջազիրան»: Մրան հաջորդում է այս շրջանի քաղաքների աղյուսակը, որի սյունակներում նշված են քաղաքները, դրանց որ երկրին պատկանելը և քաղաքի մասին որոշակի տնտեսագիտական և ժողովրդագրական տեղեկություններ: Այս գլխի նյութ երկրների ցուցակը կարելի է համառոտել հետևյալ կերպ.

Ադրբեջան Սալմաստ, Ուրմիա, Մարաղա, Արդաբեյլ, Միանե, Մարանդ, Թավրիզ [Առանի սահմանի վրա], Բարզանդ և Սուլթանիե:

Հայաստան Երզնկա, Մուշ, Արզան, Մալազկերտ, Խլաթ, Ոստան, Դվին:

Աղվանք Շիրվան, Նախիջևան, Ուջան, Մողան Բարդա՛ա [Պարտավ], Շամխոր, Շամշատ, Բաբ-ուլ-Աբուլբաբ:²⁴⁰

Ահավաստիկ մեկ այլ արաբ ճանապարհորդի ներկայացրած պատկերը, որտեղ Աղվանքն ու Ադրբեջանը Արաքսի հակառակ ափերին տեղադրված երկու տարբեր երկրներ են:

²³⁹ Անդ, էջ 307, բնագրի էջ 377-378:

²⁴⁰ Աբուլ Ֆիդա, *Թաղվիմ ուլ-Բուլդան*, թարգ. Աբդուլլահ Այաթի (Թնիրան, 1970), էջ 450-469, պարսկերեն:

3.3.11. Պարսիկ աշխարհագրագետ Համդուլլահ Մոսթոուֆի ա՛լ-Ղա՛զվիհի (1281-1349) «Նուզհա՛թ ուլ-Ղուլուբ» աշխարհագրական հետազոտությունը նվիրված է իսլամական երկրների աշխարհագրությունն ու պարունակում է նրանց քաղաքներին ու ժողովուրդներին վերաբերող բացատրական գլուխներ: Գրքի երրորդ գլխի վերնագիրն է՝ «Աղբբջան նահանգի մասին»: Այստեղ նա նշում է.

Աղբբջանը Իրանի մեծագույն և կարևորագույն նահանգն է:²⁴¹

Այսպիսով, Մոսթոուֆին էլ իր հերթին, ինչպես բոլոր այլ իսլամական աշխարհագրագետները, Աղբբջանը համարում է Արաքսից հարավ գտնվող Իրանի Ատրպատական նահանգը, որը պետք է չփոթել գետի հյուսիսում գտնվող Աղվանքի հետ: Ինչպես նշվեց, այս նույնը կարելի է տեսնել բոլոր իսլամական քարտեզների ու աշխարհագրական գրականության մեջ (տե՛ս հավելվածի պատ. 25-30 քարտեզները):

3.3.12. Աղբբջանական հակահայ «գիտական» քարոզչության հիմնադիրներից Զիա Բունիաթովը 1971 թ. թարգմանել և խմբագրել է Բաքվում ծնված աշխարհագրագետ ա՛լ-Ռա՛շիդ ա՛լ-Բաքույի (14-15-րդ դարեր) արաբերենով շարադրված «Քիթաբի թա՛խլիս ա՛լ-Ասար վա՛ Ա՛ջաիբ ուլ-Մոլուբ ա՛լ-Ղա՛հհար (Ամենակարող թագավորների և նրանց զարմանալի ձեռքբերումների գիրքը)» աշխատությունը, որի մեջ ա՛լ-Բաքույին Աղբբջանի վերաբերյալ գրում է.

Այս երկիրը գտնվում է Քուհիստանի [Պարսկաստանի] Գիլանի և Դեյլամի շրջանի, Աղվանքի և Հայաստանի միջև: Այնտեղ՝ Թավրիզ և Արդաբիլ քաղաքների միջև է գտնվում Սավլան լեռը:²⁴²

Այս բացատրությունն ամբողջովին Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգին է համապատասխանում՝ այդպիսով մեկ անգամ ևս փաստելով Աղվանքի և Աղբբջանի տարբեր երկրներ լինելու հանգամանքը: Հայաստանի վերաբերյալ ա՛լ-Բաքույի շարադրածը գալիս է փաստելու նույնը, ինչ որ վերը նշվեց: Նա գրում է.

²⁴¹ Համդուլլահ Մոսթոուֆի Ղազվիհի, *Նուզհաթ ուլ-Ղուլուբ*, թարգ. Դ. Դաբիր Սիադի (Թեհրան, 2002), էջ 121, պարսկերեն:
²⁴² *Āāā ād-Īāōēā āē-Āāōāē. Ēēōāā Ōāēōēñ āē-Āñāđ āā āē-Āāēāēā āē-Ī āēēē āē-Ēāōōāđ (Ī īñēāā: 1971.)*, էջ 61-62: Տե՛ս նաև՝ Արդաբիլի ալ-Բաքույի, Փարսիի ազգային գրադարանի ձեռագիր համար f.AR-585, էջ 34բ:

Երկիր Ադրբեջանի և Բյուզանդիոնի միջև, որտեղ կան բազմաթիվ քաղաքներ, ամրոցներ ու գյուղեր: Բնակիչները քրիստոնյա են: Այնտեղ են Մեծ և Փոքր Մասիսները, որոնց գագաթը ոչ ոք չի կարող բարձրանալ:²⁴³

Թավրիզի մասին նա գրում է որպես Ատրպատականի (պարսկական Ադրբեջանի) ամենամեծ քաղաքը: Նրա ուղեգրություններում Աղվանքի (կամ Առանի) մասին որևէ ակնարկ չկա, քանի որ այդ ժամանակաշրջանում Աղվանքը որպես երկիր այլևս գոյություն չուներ:

3.3.13 *Բաքվեցի պատմաբան, փիլիսոփա և բանաստեղծ Ա՛բբաս Ղուլի Աղա Բաքիխանովը (1794–1847) համարվում է Ադրբեջանի պատմագիտության հիմնադիրը: Նրա կարևոր պատմական աշխատությունը՝ «Գյուլիստան-է Էրա՛մ. Շիրվանի և Դաղստանի պատմությունը» գիրքը, ըստ ժամանակի սովորությունների շարադրված է պարսկերենով և թարգմանվել է ադրբեջաներեն:²⁴⁴ Ըստ ներկա ադրբեջանական հրատարակությունների.*

Նա [Բաքիխանովը] ներկայացնում է մի շարք փաստեր, ներառյալ աշխարհագրական տեղեկություններ Ղարաբաղի, Ղուբայի և նրանց շրջապատի և այլ վայրերի մասին:²⁴⁵

Նվ ահա ինչ է գրում Բաքիխանովը Շիրվանի սահմանների մասին.

Շիրվան երկրի սահմաններն են արևելքում Կասպից ծովը, հարավում Կուր գետը, որը նրան բաժանում է Մոզանի շրջանից և Հայաստանից: Հյուսիս-արևմուտքից Գանեղ [Հավանաբար Գանիջ] գետը, որն Իլիսուլից հասնում է մինչև Կովկասյան լեռները... Այսպես, ներկա Շիրվանը, Սալյանը, Շաքին, Բաքուն, Ղոբբեն [Ղուբա], Դերբենդը, Թաբասարանը, Կուրը և Սամուրիեն կազմում են այս երկրի մեծագույն և կարևոր մասը:²⁴⁶

²⁴³ Անդ, էջ 86 (ռուսերեն թարգմ.) և 52բ:

²⁴⁴ Victor Shnirelman, *The Value of the Past*, նշվ. աշխ., էջ 80:

²⁴⁵ Tale Heydarov, Taleh Baghirov, ed., *Azerbaijan, 100 Questions Answered* (Baku: 2008), էջ 95:

²⁴⁶ Abbas Qoli Aqa Bakikhanov, *The Heavenly Rose Garden. A History of Shirvan and Daghestan*, transl. Willem Floor and Hasan Javadi (Washington: 2009), էջ 5: Տե՛ս նաև՝ Աբբասովուլու Աղա Բաքիխանով, *Գյուլիստան-է Էրամ. Շիրվանի և Դաղստանի պատմությունը* (Թեհրան, 2004), էջ 23, պարսկերեն:

Սակայն սկադեմիկոս Ջիա Բունիաթովն իր խմբագրութեամբ լույս տեսած բնագրում վերը նշված աշխարհագրական սահմանների մեջ Շիրվանին կից «Հայաստան» անունը չի հանդուրժել ու ամբողջովին հանել է՝ թողնելով միայն «Մողան»-ը:

Շիրվանի շրջանը արևելքից սահմանակից է Կասպից ծովին, հարավ-արևմուտքից Կուր գետին, որն այն բաժանում է Մուղանից...²⁴⁷

Բունիաթովի խեղաթյուրումները սկսվել են գրքի վերնագրից: Այստեղ բացատրվող երկրամասը և ներկա Ադրբեջանի Հանրապետության տարածքը որոշ չնչին սահմանային փոփոխություններով միևնույնն են, սակայն քանի որ այս անվանումը չէր համընկնում ադրբեջանական արդի պատմաբանների նպատակներին, ուստի գրքի թարգմանության մեջ վերնագրի երկրորդ մասը՝ «Շիրվանի և Դաղստանի պատմությունը», հանվել է, ու գիրքը թարգմանվել է կրճատված՝ միայն «Գյուլիստան-է էրամ» խորագրով: Թարգմանության մեջ Ջ. Բունիաթովի խեղաթյուրումներն ու փոփոխությունները բազմաթիվ են ու տարբեր և վերոբերյալով չեն ավարտվում: Օրինակ, ձեռագրի էջ 22-ից նա հանել է մի ամբողջ պարբերություն, որի մեջ շեշտվում է հայերի անունը, իսկ այլ տեղերում «հայեր»-ին կից ավելացրել է «թաթեր»-ը անվանումը:²⁴⁸ Բաքիխանովը Ղարաբաղի մասին նշում է հետևյալը.

Աբդուլ Ռահմանը Մողանի կողմից և Բաքրը Հայաստանի կողմից գրավեցին Շիրվանի տարածքի մեծ մասը մասամբ ուժով, մասամբ էլ խաղաղ միջոցներով, բայց հայերը [ընդգծումն իմն է - Ռ. Գ.] մեծամասնությունը, որոնք դեռևս բնակվում էին դժվար հասանելի շրջաններում, արաբական բանակից հեռացան ու չցանկացան նրանց դիմադրել:²⁴⁹

Ջ. Բունիաթովն իր թարգմանության մեջ «հայեր» բառը փոխել է «բնակչության» բառով և այսպիսով վերջին նախադասությունը դարձրել.

... բայց բնակչության [ընդգծումն իմն է - Ռ.Գ.] մեծամասնությունը, որոնք դեռևս ապրում էին դժվար հասանելի շրջաններում, արաբական բանակից հեռացան ու

²⁴⁷ Ἀάααῖ-Ἐόεε-Ἀά Ἀάεεὸαῖῖά, Ἀբέεῖῖαῖ-ε Ἐδαῖ, δαάάεὸεῖ Ὀ. Ἀόῖεαὸῖῖά (Ἀάεὸ: 1991), էջ 11: Տե՛ս նաև Bakikhanov, նշվ. աշխ. էջ 5, տողատակի ծանոթագրություն 1:

²⁴⁸ Ἀάεεὸαῖῖά, (Ἀάեὸ: 1991), նշվ. աշխ., էջ 21 և 26:

²⁴⁹ Bakikhanov, նշվ. աշխ., էջ 41: Տե՛ս նաև՝ Բաքիխանով, նշվ. աշխ., էջ 61: Ընդգծումը հնդկական է:

չցանկացան նրանց դիմադրել:²⁵⁰

Նույն երևույթը կարելի է տեսնել վերջին տարիների ադրբեջանական հակահայ գրականութայն էջերում: Անդրադառնալով Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) քրիստոնյա բնակչությանը՝ «Պատերազմ ընդդեմ Ադրբեջանի» գիրքը Ջ. Բունիաթովից մեկ քայլ ավել է առաջանում՝ էլ ավելի աղավաղելով բնագիրը, աշխատելով ընդհանրապես չեղյալ համարել այս շրջանի բնիկ հայերին և նրանց բոլորին դարձնել աղվաններ: Այս երկրորդ թարգմանության մեջ տեսնում ենք Բաքիխանովի գրածին նման, բայց իրականում նենգափոխված հետևյալ տեքստը, որտեղ «հայեր» բառը այս անգամ փոխվել է «աղվաններ»-ի.

..Աղվան քրիստոնյաների մեծամասնությունն ընդունեց իսլամն ու դարձավ մահմեդական, բայց լեռնաբնակ աղվանները [ընդգծումն իմն է - Խ. Գ.] մնացին քրիստոնյա:²⁵¹

Իր աշխատության մեկ այլ հատվածում Բաքիխանովը պատմում է՝ ասելով.

Ջինգիզ Խանը Դերբենդի վրայով անցնելով դեպի Շիրվան ու Ադրբեջան բերեց 90,000 զինվոր:²⁵²

Մի ուրիշ տեղ նա նշում է.

Այս ժամանակ Բեյսոնգորը՝ Շիրվանի բանակով եկավ ու հասավ Ադրբեջան...²⁵³

Այս երկու նախադասություններով Բաքիխանովը հաստատում է, որ Շիրվանը (հնագույն Աղվանքը) ու Ադրբեջանը ժամանակին տարբեր ժողովուրդներ ունեցող երկու առանձին երկրներ էին:

Բաքիխանովն իր գրքում համեմատաբար հաճախ չի նշում «Ադրբեջան» անվանումը, այն էլ, որպես կանոն, «Հայաստան» անվան ընկերակցությամբ (այսինքն՝ «Հայաստանն ու Ադրբեջանը»), բայց տեքստը ուշադրությամբ ընթերցողը անմիջապես կհասկանա, որ բոլոր այս նշումները ոչ թե Շիրվանին ու Դաղատանին են վերաբերում, այլ մի երրորդ երկրի, այսինքն՝ Արաքսից հարավ գտնվող Պարսկաստանի Ադրբեջան (Ատրպատական) նահանգին:

Ադրբեջանի պատմագրության հիմնադիր Բաքիխանովը, իր պատմական կարևորագույն աշխատության մեջ Աղվանքը և

²⁵⁰ Աáááñ-Éóèè-Ááá Ááèèóáíí á, նշվ. աշխ., էջ 48: Ընդգծումը հեղինակինն է:

²⁵¹ Imranli, նշվ. աշխ., էջ 12: Ընդգծումը հեղինակինն է:

²⁵² Bakikhanov, նշվ. աշխ., էջ 69:

²⁵³ Անդ, էջ 77:

Ատրպատականն իրարից առանձնացնելով, Արաքսից հյուսիս ընկած երկրամասին մերժում է տալ «Ադրբեջան» կամ «Հյուսիսային Ադրբեջան» անվանումը, այն ներկայացնելով որպես Շիրվան և Դաղստան:

3.3.14 Միրզա Ջա'մալ Ջա'վանշիր Ղա'րաբաղին (1773-1853)
Արցախում ծնված պատմաբան էր, որն իր 1840-1844 թթ. շարադրած «Թարիխ-է Ղա'րաբաղ (Ղարաբաղի պատմությունը)» երկը գրի է առել ժամանակի գործածական և պաշտոնական գրավոր լեզվով, այսինքն՝ պարսկերենով: Այս աշխատությունը երկու ձեռագիր օրինակները պահվում են Ադրբեջանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի գրադարանում: Իր աշխատություն մեջ Ղարաբաղին գրում է.

Հնագույն ժամանակներում Բարդա'ա [Պարտավ] քաղաքը բնակեցված էր հայերով և այլ ժողովուրդներով:²⁵⁴

Ղարաբաղիի ձեռագրի վերոնշյալ հատվածի բնօրինակի պատճենը կարելի է տեսնել հավելվածի պատ. 47ա-ում: Նույն նախադասությունը ղեռնաամբողջությամբ առկա է ձեռագրի 1959 թվականի ադրբեջաներեն թարգմանության մեջ (պատ. 47բ): Սակայն, քանի որ ձեռագրում հայերի մասին եղած տողերն Ադրբեջանի իշխանությունների այսօրվա քարոզչությունը հակասում էին, ուստի այս «սխալը ճշտելու» նպատակով ինչ-որ քայլեր պետք է ձեռնարկվեին: Եվ դրանք շատ չուշացան. Նազիմ Ախունդովն իր 1989 թ. վերախմբագրած տեքստի մեջ առանց վարանելու ձեռագրի թարգմանությունից հանել է հայերին վերաբերող այս նախադասությունը (տե'ս պատ. 47գ), ինչպես նաև ուրիշ հիշատակումներ, ուստի, երբ նյութը հայերին է վերաբերում, նույն գրքի երկու թարգմանությունները շատ տեղերում բավականին տարբերվում են:²⁵⁵

Ղարաբաղցի պատմաբանն իր աշխատության երկրորդ գլուխն անվանել է «Ղարաբաղի վիլայեթի հին սովորությունների և պարտավորությունների վերաբերյալ», որն այսպես է սկսվում.

Իրանում Սեֆյան սուլթանների իշխանության օրոք, որոնք այժմ դրախտում են, Ղարաբաղի վիլայեթն իր ցեղերով,

²⁵⁴ ԱծձԱԱԳԷ, Ի ԵԾՇ յ յԱՒ Ե ԿԱԱԻ ՕԵԾ. *ԱծձԱԱՅ ՕձԵԾԵ*. Ի ԺԱԱԻ Ե Ի ԿՇԷՒ Ե ԸՕՐԻ ԲԻ ԸԱ. (ԱԶԷՍ: 1959), էջ 11-12: Տե'ս նաև՝ Mirza Jamal Javanshir Qarabaghi, *Tarikh-e Qarabakh*, (Baku: Academy of Sciences of Azerbaijan), Manuscript B712/11603, 4. English translation entitled *A History of Qarabagh* by George Bournoutian (Costa Mesa CA: 1994), էջ 15, 16 և 37:

²⁵⁵ ԱծձԱԱԳԷ, Ի ԵԾՇ յ յԱՒ Ե ԿԱԱԻ ՕԵԾ. “*ԱծձԱԱՅ ՕձԵԾԵ*”. *ԱծձԱԱՅ Ի ԱԻ Ե ԵԾԺ*. Ի ԺԱԱԻ Ե Ի ԿՇԷՒ Ե ԸՕՐԻ ԲԻ ԸԱ (ԱԶԷՍ: 1989), էջ 108: Տե'ս նաև՝ George A. Bournoutian, “Rewriting History. Recent Alterations of Primary Sources Dealing with Karabakh”, *Journal of the Society for Armenian Studies* (Fresno: 1992-1993), համար 6, էջ 185-191:

Խամսայի Դիզակ, Վարանդա, Խաչեն, Զրաբերդ և Թալիշ
Հայկական մահալներով ենթակա էին Գյանջայի
բեգլարբեգությունը:²⁵⁶

Այսպիսով, Միրզա Ղարաբաղին հաստատում է, որ վերոհիշյալ հինգ
հայկական մահալները (մելիքությունները), գոյություն են ունեցել
նույնիսկ ավելի վաղ ժամանակներում, քան գրքում նշվող պատմական
ժամանակաշրջանը, այսինքն՝ 18-րդ դարի առաջին քառորդը:²⁵⁷

3.3.15 – Շուշիում կրթություն ստացած պատմաբան **Միրզա
Ադիգոյզալ Բեգն** (1778-1840) իր Ղարաբաղնամե աշխատության մեջ, որը
պարունակում է 1736-1828 թթ. Արցախի պատմությունը, մանրակրկիտ
նշում է հայկական խամսայի մելիքություններն ու նրանց մելիքների
անուններն ու արմատները:²⁵⁸ Մինչդեռ Ադրբեջանի ներկա պատմաբան-
ների մեծամասնությունը հերքում է տեղում հայերի գոյությունը
նախքան 1828 թ.

* * * * *

Եվ վերջապես, Ադրբեջանի պատմաբանները պնդում են, որ Սեֆյան
Պարսկաստանի Շահ Աբբաս Մեծն իրականում Ադրբեջանի թագավորն էր:
Հայտնի է, որ Շահ Աբբասն Օսմանյան կայսրության դեմ մղած իր
պատերազմների ընթացքում որոշեց նահանջելիս ռազմական շրջանից
(հիմնականում Արարատյան դաշտից, Նախիջևանից, Սյունիքից ու Արտազ
գավառից) տեղահան անել հայ բնիկներին և լքված տարածքներում
ոչնչացնել ամեն ինչ՝ այդպիսով սահմանամերձ շրջանը օսմանցիների
համար դարձնելով անհրապույր և ոչ պիտանի: Այդ շրջաններից 1603-1605
թթ. նա տեղահան արեց ու բռնազաղթեցրեց ավելի քան 300,000 հայերի:
Նրանց մի մասին շահը բնակեցրեց Սպահան քաղաքի մոտ՝ նորակառույց
Նոր Ջուղա քաղաքում, որտեղ նրանց սերունդներն առ այսօր բնակվում են

²⁵⁶ Ղարաբաղի, նշվ. աշխ., ձեռագրի էջ 6, պարսկերեն:

²⁵⁷ Ներկա օրերում պարսիկ մեծամուն պատմաբան Ֆիրուզ Բազեմզադեն, որը Բիլլ Բլինթոնի
նախազահույթյան ժամանակաշրջանում ԱՄՆ Միջազգային կրոնական ազատության
հանձնախմբի նախագահն էր, հայերի մասին հետևյալն է գրում. «Հայերը միշտ ապրել են
Անդրկովկասում և դրանից դուրս: Անդրկովկասում նրանք բնակվում են Վրաստանից
հարավ գտնվող լեռնային շրջանում: Նրանց հողը քարքարոտ է ու ո՛չ շատ բերրի, բայց
գտնվելով նվաճողների ճանապարհի վրա, նրանց երկիրը ուրիշների համար մշտապես
պատերազմի դաշտ է հանդիսացել»: Տե՛ս նաև՝ Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for
Transcaucasia, (1917-1921)* (New York and Oxford: 1951), էջ 3-4:

²⁵⁸ *Ī ʿedçā Āäüāī çäʿ Āäé, “Āäðāāār ĭāī ä ʿēð. Ī äðāāī ä Ī ʿçèl ä
Āðóī äī äā (Āäēü: 1989), էջ 36-37:*

և ունեն գործող եկեղեցիներ ու դպրոցներ:²⁵⁹ Շահ Աբբասի նպատակներից էր օգտագործել նաև հայ առևտրականներին, վարպետներին և արհեստավորներին Իրանի տնտեսական զարգացման խթանման համար ունեցած իր ծրագրերում: Հատկապես Նախիջևանի հայ առևտրականներն արդեն իսկ դարեր շարունակ առևտուր էին անում Եվրոպայի տարբեր երկրների հետ և ունեին այդ փորձը, հետևաբար կարող էին այս ծրագրերի մեջ շատ օգտակար լինել: Այդպիսով Շահ Աբբասը հայ առևտրականների միջոցով Պարսկաստանի և Եվրոպայի միջև դրեց ուղղակի առևտրական կապերի հիմքը:²⁶⁰ Այստեղ առաջանում է հետևյալ կարևոր հարցը: Եթե, ըստ ադրբեջանցի պատմաբանների, նախքան 19-րդ դարը Կովկասյան լեռներից հարավ ընկած տարածաշրջանում հայեր չկային, ապա 1603-1605 թվականներին Շահ Աբբասն ինչպե՞ս կարողացավ նույն այդ շրջանից տեղահան անել ավելի քան 300,000 հայ և քեչ դեպի Պարսկաստան:

* * * * *

Այստեղ մի փոքր շեղում կատարելով՝ կարիք կա զգուշացնելու, որ Շահ Աբբասին ադրբեջանցի թագավոր համարելով՝ միայն նրա գրաված Հայաստանի տարածքը չէ, որ Ադրբեջանի իշխանութիւնները ցանկանում են յուրացնել, այդ վերանվանելով «Արևմտյան Ադրբեջան»: Ելնելով նույն կարգախոսից՝ Ադրբեջանի հաջորդ քայլը հավանաբար կլինի այն, որ Շահ Աբբասի և Սեֆյանների տերութիւնը, այսինքն՝ ամբողջ Իրանի տարածքն իրականում պետք է անվանել Ադրբեջան և ընդհանրապես մոռանալ Իրանի գոյութիւնը որպես անկախ մի երկիր: Ահա թե որտեղ կտանի մեզ պատմութիւնն նման աղավաղումը: Այս գործընթացում Ադրբեջանն արդեն որոշ քայլեր կատարել է՝ Իրանի Հյուսիսարևմտյան մասը՝ մինչև Համադան, համարելով Ադրբեջան (տե՛ս հավելվածի պատ. 1-ը):

Բավական է աչքի անցկացնել ադրբեջանցի պատմաբաններ Միրզա Ջա՛մալ Ջա՛վանշիր Ղա՛րաբաղիի և Աբբաս Ղուլի Աղա Բաքիխանովի վերը նշված տեքստերը՝ հասկանալու համար, որ հայերն այս տարածաշրջանում ապրել են շատ ավելի վաղ ժամանակներից, քան ներկա Ադրբեջանի իշխանութիւններն ու հետազոտողներն են պնդում: Նույնը վկայում են հնագույն հույն պատմիչները, միջնադարյան ուղեգիրները: Արդյո՞ք պատմութիւնը հորինողներն ու կեղծողները հնարավորութիւն կունենան ոչնչացնելու գոյութիւնն ունեցող ամբողջ գրականութիւնն ու փաստաթղթերը: Կարելի է վստահաբար ասել «ո՛չ»․ միջազգային մակարդակով նման բան անելը հնարավոր չէ: Սակայն քանի որ Ադրբեջանն

²⁵⁹ Sir William Ouseley, *Travels in various Countries of the East, More Particularly Persia* (London: 1819-23), հտտոյր 3, էջ 47:

²⁶⁰ Susan Babaic, Kathryn Babayan, Ina Baghdiantz-McCabe and Massumah Farhad, *Slaves of the Shah* (London: 2004). Տն՛ս ֆաւս՛ Օուսելի, նշվ. աշխ:

ունի նոր այբուբեն, ուստի ներքին գործածությունների համար ներկայում կատարվող ու կատարվելիք տառադարձությունների ընթացքում այս գեները լայնորեն հնարավոր է կիրառել և ամեն ինչ գրել այնպես, ինչպես որ կարիք կա այսօրվա քարոզչության համար, ինչ որ արդեն արվել և դեռ շարունակում է իրագործվել: Աղբբեջանի գիտաշխատողներն ու դիվանագետներն իրենց նոր գիրը ծառայեցնում են զեղծարարությունները զանգվածային տեղեկատվության միջոցներով ցրելու և դրանց իրական լինելը հաստատելու նպատակներին, ինչն Աղբբեջանի ժողովրդի մեջ զարգացնում է հակահայ տրամադրություններ և մտայնություն:

3.4. Հայերի առկայությունը Կովկասում՝ ըստ միջնադարյան քրիստոնյա ճանապարհորդների և պատմիչների

Այս ենթագլխում կվերլուծվեն 12-ից մինչև 19-րդ դարի առաջին տասնամյակի քրիստոնյա օտար պատմիչների ու պատմաբանների աշխատանքներից և ճանապարհորդների ուղեգրություններից այն հատվածները, որոնք վերաբերում են Հայաստանին, Աղվանքին ու Աղբբեջանին: Ինչպես արդեն նշվեց, այդ աշխատությունների որոշ մասն արդեն իսկ թարգմանվել է հայերեն, ծանոթագրվել ու հրատարակվել. մենք այստեղ դրանց համապատասխան հատվածներն օգտագործում ենք աշխատության համատեքստում:²⁶¹

Անգլիացի պատմաբան Քրիստոֆեր Ուաքերն ընտրել է այս ճանապարհորդներից մի քանիսի հուշերից հատվածներ և ներկայացրել իր «Արարատի տեսիլքը» գրքում:²⁶²

3.4.1. Տասներեքերորդ դարի անգլիացի պատմաբան և ժամանակագիր Ջերվազ Թիլբուրեյին (չուրջ 1150-1228) մի որոշ շրջան աշխատում էր Գերմանիայում և Իտալիայում: Նրա կարևորագույն աշխատանքներից է «Զբաղմունք կայսեր համար» գիրքը՝ շարադրված հռոմեական Սրբազան կայսր Օտտո IV-ի համար: Հավանաբար այս գրքին էլ նա կցել է «Էբթորֆի աշխարհացույց» մեծածավալ քարտեզը: Ջերվազի աշխատությունը պարունակում է զանազան տեղեկություններ աշխարհի երկրների վերաբերյալ. մասնավորապես Կովկասյան Ալբանիայի՝ Աղվանքի մասին նա գրում է հետևյալը.

²⁶¹ Այս բաժնում դիտարկվող քարտեզները մանրամասնորեն կքննարկվեն աշխատության հինգերորդ գլխում: Իսկ քարտեզները կարելի է տեսնել աշխատության հավելվածում:

²⁶² Christopher Walker, *Visions of Ararat. Writings on Armenia* (London: 1997).

Կովկասի Հարավում ապրում են 34 ցեղախմբեր: Սրանց ամենամոտ վայրի անվանումն է Ալբանիա, մինչ դրանից այն կողմ՝ դեպի ծովն ապրում են ամազոնները:²⁶³

Հավելվածի պատ. 21-ի դետալում վերատպված է Ջերվազին վերագրվող «Էբսթորֆ» կոչված աշխարհացույց քարտեզի պատկերից Հայաստանի և հարակից շրջանների հատվածը: Այս քարտեզն էլ, ինչպես մյուս միջնադարյան՝ կրոնական ազդեցութուն կրողները, ուղղորդված են վերն արևելքով: Քարտեզն ունի բազմաթիվ բացատրութուններ և պատմական տեղեկութուններ, որոնց մի քանիսի թարգմանութունները տրված են քարտեզի պատկերին կից: Քարտեզի վրայի բացատրութուններում Ադվանքի մասին հեղինակը գրում է.

Այս երկիրը, որը կոչվում է Ալբանիա [Ադվանք], բնակեցված է 26 ցեղերով.... Երկիրը սկիզբ է առնում Կասպից ծովի արևմտյան մասից, նրա ափերից և անմշակ տարածքներով ձգվում է մինչև Հյուսիսային օվկիանոս, նաև հասնում է մինչև Մեոթիդիա [Ագովի] ճահճուտները:²⁶⁴

Հայաստանի անունը գրքում և քարտեզում մի քանի անգամ չեչտվում է: Այդ մասին գրքում առկա է նաև հետևյալ բացատրութունը.

Հայաստանի շրջանը գտնվում է Տավրոսի և Կովկասի լեռների միջև և տարածվում է մինչև Կապադովկիա՝ հարավ-արևելքում հասնելով մինչև Ակրոկերավնյան լեռները, որից ակունք է առնում Տիգրիսը: Ասում են, որ այս լեռների դազաթներից ամենաբարձրի՝ Արարատի վրա ջրհեղեղից հետո նստեց Նոյյան տապանը: Արարատը նույնպես մի դաշտավայր է Հայաստանում:²⁶⁵

Ջերվազն էլ իր հերթին ցույց է տալիս, որ Հայաստանն ու Ալբանիան միջին դարերում գոյութուն են ունեցել, սակայն Ադրբեջանի մասին խոսք անգամ չկա ո՛չ գրքում և ո՛չ էլ քարտեզի վրա:

3.4.2. Ըստ Գանձակի գավառում ծնված Կիրակոս Գանձակեցու (չուրջ 1201-1271)՝ 12-13 դդ. Գանձակ քաղաքի բնակչութւյան մեծ մասը

²⁶³ Gervase of Tilbury, *Otia Imperialia. Recreation for an Emperor*, translated by S. E. Banks and J. W. Binns (Oxford: 2002), գիրք 2, գլուխ 3, 230-231:

²⁶⁴ Gervase of Tilbury, *The Ebstorf Map*.

²⁶⁵ Gervase of Tilbury, նշվ. աշխ., գիրք 2, գլուխ 3, էջ 226-229:

պարսիկ էր, և մի մասն էլ՝ քրիստոնյա: Քաղաքի բնակչության վերաբերյալ իր «Պատմության» ԻԱ գլխում նա նշում է հետևյալը. «Այս քաղաքս բազմաբոխ լցեալ պարսկոք, այլ սակաւ եւ քրիստոնէիւք»:²⁶⁶

3.4.3. Ուելյամ դե Ռուբրուկը (1220-1293) Ֆլամանդացի միսիոներ քարոզիչ էր, որը 1253-1255 թթ. Կոստանդնուպոլսից ճանապարհով հասավ մինչև Կարակորում՝ մոնղոլների տերության կենտրոնը: Նրա վերադարձի ճանապարհն անցնում էր Կովկասի և Հայաստանի վրայով, որոնց մասին նա գրի է առել հետաքրքրական նյութեր: Իր ուղեգրությունների մեջ Ռուբրուկը նշում է ալաններին, Կովկասի թաթարներին, վրացիներին, պարսիկներին և հայերին, ինչպես և նրանց երկրների անունները, բայց Ադրբեջանի և ադրբեջանցիների մասին ոչ մի նշում չկա:²⁶⁷

3.4.4. Պոլո ընտանիքի անդամները երկու անգամ ճանապարհորդել են մինչև Չինաստան՝ Իտալիայից բացակայելով շուրջ 24 տարի՝ 1271-1295 թթ.: Մարկո Պոլոյի (1254-1324) շարադրած ուղեգրության մեջ կան Կովկասի, Հայաստանի և նրան հարակից շրջանների մասին բավականին մանրակրկիտ տեղեկություններ: Նա մանրամասն բացատրություններ է տալիս Մեծ և Փոքր Հայքերի տարածքի, քաղաքների և նրանց առևտրական կապերի ու կրոնի վերաբերյալ:²⁶⁸ Վրաստանի և մասնավորապես Թիֆլիսի մասին գրելիս նա նշում է.

Այս երկրում կա մի գեղեցիկ քաղաք՝ Թիֆլիս անունով, շրջապատված արվարձաններով և ամրոցներով: Քաղաքը բնակեցված է հայ և վրացի քրիստոնյաներով, ինչպես նաև մահմեդականներով և հրեաներով, բայց վերջինները ոչ մեծ քանակությամբ:²⁶⁹

²⁶⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմություն հայոց*, աշխատասիրությամբ Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի: (Երևան, 1961), էջ 235: Քրիստոնյաները հավանաբար հայեր էին և ոչ թե վրացիներ, քանի որ քաղաքը հաճախ ասպատակում և կողոպտում էր վրաց թագավորը: Ըստ Գանձակեցու աշխատության ԺԲ գլխի՝ հայերն օգնում էին վրացի զորիներին, նրանց տալով ուտելիք, հագուստ, նրբեմն էլ պարսիկներից գնելով նրանց ազատությունը:

²⁶⁷ Richard Hakluyt, ed., *The Principal Navigation Voyages of the English Nation* (Glasgow: 1903) հատոր 1. Տե՛ս նաև William de Rubruck, “The Journals of Friar William de Rubruck”, *Contemporaries of Marco Polo.*, ed. Komroff (London: 1928), էջ 75-217: Ինչպես նաև Ն. Հակոբյան, *Աղբյուրներ Հայաստանի յնվ Անդրկովկասի պատմության, Ուղեգրություններ: հատոր Ա, ԺԳ-ԺԶ դար* (Յերեվան, 1932), հատոր Ա, էջ 44-45 և 48-49:

²⁶⁸ Marco Polo, *The Travels of Marco Polo*, translated by William Marsden (New York: Doubleday & Co., 1948), էջ 20-22:

²⁶⁹ Անդ, էջ 25: Տե՛ս նաև՝ Ն. Հակոբյան, նշվ. աշխ. էջ 55:

Մարկո Պոլոն նույնպես իր ուղեգրության մեջ Աղվանքի, Ադրբեջանի և ադրբեջանցիների անունները չի նշում:

3.4.5. Ռանուլֆ Հիգդեն (չուրջ 1282-1363) անգլիացի պատմիչ և ժամանակագիր էր, որը 1299 թ. մինչև իր մահն աշխատում էր Անգլիայի Չեսթեր քաղաքի Ուարբուրգի արքայությունում: Նրա պատմական աշխատությունը՝ «Պոլիքրոնիկոնը», ունի երեք տարբերակ, գրված 1327, 1340, իսկ վերջինը՝ 1360 թվականին:²⁷⁰ Աշխատության առաջին գրքում հեղինակը տալիս է գերազանցապես աշխարհագրական բնույթի տեղեկություններ Հայաստանի, Վիրքի, Աղվանքի, Կովկասյան լեռնաշղթայի ու Կասպից ծովի վերաբերյալ: Հայաստանի հարակից շրջանների մասին նա տալիս է համառոտ աշխարհագրական տեղեկություններ: Մասնավորապես Պարթևաստանի և Մարաստանի վերաբերյալ նա գրում է.

Պարթևաստանի թագավորության ժողովուրդն անհաղթելի է, որը նաև վերաբերում է Ասորեստանի, Մարաստանի, Պարսկաստանի ու Քարմանիայի [այժմ՝ Իրանի Քիրման նահանգի] ժողովուրդներին, որոնց իշխում է Պարթևաստանը: Սրանց տարածքը հասնում է Կասպից ծովից մինչև Կարմիր ծով և Հնդկաստանի դաշտերից մինչև Տիգրիսի ափերը, մինչև Միջագետք:²⁷¹

Աղվանքի վերաբերյալ Հիգդեն գրում է.

Աղվանքի արևելքում է Կասպից ծովը, և այն հասնում է մինչև Ազովի ճահիճները:²⁷²

²⁷⁰ Ձեռագիրը բազմաթիվ անգամներ ընդօրինակվել է և բաժանվել Անգլիայի տարբեր վայրերում, ինչպես նաև Օքսֆորդի և Քեմբրիջի համալսարաններում: Այդ ընդօրինակություններից մեկ է հասել ավելի քան 100 օրինակ: Ռանուլֆն անհագորդ կարդացող էր և նրա *Պոլիքրոնիկոնը* հիմնված է Սալուստիոսի, Սոլինոսի, Պլինիոս Ավագի, Իգիդորի և իրեն նախորդող այլ պատմաբանների աշխատությունների վրա: Գրքի բնագիրը լատիներեն է, և այն ավելի հանրամատչելի դարձնելու համար 1380 թվականին Ջոն Տրեվիզան կատարեց դրա անգլերեն թարգմանությունը, որը հրատարակվեց 1480 և 1482 թվականներին:²⁷⁰ Հետագայում գիրքը ևս մեկ անգամ՝ 1527 թվականին, վերահրատարակել է Փիլթր Տրեվիսը: Հիգդենի աշխատանքի վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Ռուբեն Գալյան, *Կովկասից հարավ նրկրները միջնադարյան քարտեզներում. հայաստան, վրաստան և Ադրբեջան* (Լոնդոն և Երևան, 2007), էջ 84-85:

²⁷¹ Ranulf Higden, *Polychronicon*, translated by John Trevisa in 1387. Facsimile reproduction of the book printed in 1527. Edited by Churchill Babington (London, 1865), հատոր I, էջ 85, 87:

²⁷² Անդ, էջ 143:

Հայաստանի մասին նա գրում է.

Հայաստանն այլ կերպ նաև անվանվում է Արարատի երկիր: Անունը վերցված է Յասոնի ասպետ Արմենիոսից, որը գրավելով Հայաստանի տարածքը՝ Տավրոսից մինչև Կովկաս և Կասպից ծովից մինչև Կապադոկիա, հաստատվեց այնտեղ: Այստեղ է կանգնած Արարատ լեռը, որի վրա Ջրհեղեղից հետո նստեց Նոյյան տապանը: Կան երկու Հայաստաններ՝ Մեծ և Փոքր:²⁷³

«Պոլիքրոնիկոնի» մեջ առկա է նաև աշխարհացույց քարտեզ, որի օրինակներից մեկը ցույց է տրված և քննարկված հավելվածի պատ. 24-ում:

3.4.6. Յոհան Շիլտերգերը (չուրջ 1381-1440) գերմանացի զինվոր, որ գերվել էր 1396 թ. սուլթան Բայազեդ Առաջինի կողմից: Նա սուլթանին ծառայել է մինչև 1402 թ. նրա կրած պարտությունը, այս անգամ գերվելով Լենկթեմուրի կողմից և ծառայելով նրա պահակազորում: Լենկթեմուրի մահից հետո (1405 թ.) Շիլտերգերի գերությունը շարունակվել է նրա որդու՝ Շահրոխի, ապա թոռան՝ Աբու-Բաքրի օրոք, որոնք այդ ընթացքում ասպատակում էին Հայաստանը, իրենց հետ տանելով նաև գերի Շիլտերգերին: 1396-1422 թթ. Յ. Շիլտերգերը գտնվել է Հայաստանի և Արցախի տարածքներում: Հետագայում լույս տեսած իր աշխատության մեջ Շիլտերգերը հետևյալ դիտողություններն է գրանցել տեղացի հայերի մասին. ասելով

Ես Հայաստանում հաճախ եմ եղել: Լենկթեմուրի մահվանից հետո ես հանդիպեցի նրա որդուն, որը Հայաստանում ուներ երկու թագավորություն: Նրա անունն էր Շահրոխ: Նա սիրում էր ապրել Հայաստանում, քանի որ այնտեղ կար մի գեղեցիկ դաշտավայր: Նա իր ցեղախմբի հետ այդտեղ էր ձմեռում, որովհետև այդտեղ կային լավ արտավայրեր: Զրառատ մի գետ՝ Չուրը [Կուր], որը նաև կոչում են Տիգրիս[?], անցնում է այս հարթավայրով, և այս երկրում նույն գետի մոտ արտադրվում է լավագույն մետաքսը: Անհավատներն [մահմեդականները] իրենց լեզվով այն անվանում են Կարավաք [Ղարաբաղ]: Սա գտնվում է Հայաստանում, բայց այնտեղ անհավատներն են իշխում:

²⁷³ Անդ, էջ 145-147:

Հայերն ապրում են նաև շրջակա գյուղերում, բայց հարկ են տալիս անհավատներին:²⁷⁴

Շիլտբերգերի այս բացատրություններն ադրբեջանցի ակադեմիկոս Զիա Բունիաթովի համար անընդունելի էին, և 1984 թ. նույն գրքի թարգմանությունը խմբագրելիս Բունիաթովը հանել է հայերին վերաբերող տողերը և որպես վերջնական հարված՝ ամբողջովին անտեսել գրքի վերջին վեց գլուխները, որոնց նյութը հիմնականում հայերն են: Այդպիսով, գրքի բնագիրն ադրբեջաներեն թարգմանությունից բավականին տարբեր է ու «մաքրված» հայ և Հայաստան անուններից:²⁷⁵

Նկատենք, որ աշխատությունը որևէ տեղեկություն Աղվանքի կամ Ադրբեջանի մասին չի պարունակում:

3.4.7. Իսպանացի պալատական դեսպան և ճանապարհորդ Ռույ Գոնզալես դե Կլավիխոն (մահ. 1412) 1403-05 թթ. եղել է Կաստիլիայի Հենրի Երրորդ թագավորի դեսպանը Լենկթեմուրի մոտ: Ճանապարհին նա անցել է Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանով ու իր ուղեգրությունների չորրորդ գլուխն անվանել «Տրապիզոնը և ճամփորդություն Հայաստանով»: Երզնկայից անցնելիս նա գրի է առել հետևյալը.

Քաղաքը [Երզնկան] կառուցել են հայերը և պատերի վրա հաճախ նկատելի են փորագրված խաչեր: Քաղաքի բնակչությունը կազմված է բազմաթիվ քրիստոնյա հայերից ու հույներից:²⁷⁶

Մեկ այլ տեղ նա գրում է.

Հասանք Լենկթեմուրի քաղաքներից մեկը՝ Էրզրում: Այստեղ կա հայերին պատկանող գեղեցիկ մի եկեղեցի: Դրանք այստեղ բազմաթիվ էին, և քաղաքն էլ երկրի ամենահարուստ և ամենամեծն էր համարվում:²⁷⁷

²⁷⁴ Johann Schiltberger, *Bondage and Travels – 1396 to 1427* (London: 1879), էջ 86 և գլուխ 61-66:

²⁷⁵ Բունիաթովի թարգմանությանը, դրա ընթացքում իրականացրած փոփոխություններին և կեղծիքներին անդրադարձել է Պարույր Մուրադյանն իր “*Êâê èçääââèèñü “Í óóáóáñóâèÿ”* հոդվածում: Տե՛ս *Êîî î óíèñö* (Երևան, 25.06.1988), համար 149: Տե՛ս նաև `George A. Bournoutian, “Rewriting History”, *Journal of the Society for Armenian Studies* (Fresno: 1992-1993), հատոր 6, էջ 185-6:

²⁷⁶ Ruy Gonzales de Clavijo, *Narrative of the Embassy of the Ruy Gonzales de Clavijo to the Court of Teimour at Samarkand*, transl. Clemens R. Markham FRGS (London: 1854), էջ 72-73:

²⁷⁷ Անդ, էջ 79:

Ապա Կլավիխոն շարունակում է.

Երեքշաբթի Հասանք Նաուխուա [Նախիջևան, պարսկերենով՝ Նախուի կամ Նաշուի], ուր բնակվում էր մի Քաշի [քեշիչ – տերտեր], որն այստեղի կառավարիչն էր և մեր դեսպաններին ընդունեց շատ սիրալիր: Այստեղ ապրում են բազմաթիվ Հայեր:²⁷⁸

Էջմիածնի վերաբերյալ նա նշում է.

Հինգշաբթի մայիսի 29-ին Հասանք Carmarin [Էջմիածին], որից վեց լիգա հեռավորության վրա տեսանք մեծ լեռը [Արարատը], որի վրա ջրհեղեղից հետո նստեց Նոյյան տապանը: ...Բնակչության մեծամասնությունը Հայեր են, բայց Հայաստանն այժմ գրավել են մավրերը [Լենկթեմուրը] ...²⁷⁹

Կլավիխոն անցել է Ատրպատականով և այդտեղի ներկայում թրքաբնակ ինոյ քաղաքով և իր ուղեգրությունների մեջ Աղբբեջանի մասին գրելիս նշում է ինոյն ու Թավրիզը, այսինքն՝ նրա տեսակետից Աղբբեջանը Իրանի Հյուսիսարևմտյան նահանգն է: Իսկ Աղվանքի վերաբերյալ նա որևէ գրառում չունի:

3.4.8. *Վենետիկցի դիվանագետ, առևտրական և ճանապարհորդ Զոզաֆաթ կամ Զոզաֆա Բարբարոն (1413-1494) 1471-ից մինչև 1478 թվականները մի քանի անգամ Հայաստանից անցնելով ուղևորվել է դեպի Պարսկաստան: Մինչև Թավրիզ հասնելը Բարբարոն մանրամասնորեն գրի է առել Պատմական Հայաստանի տարբեր քաղաքներում, այդ թվում՝ Տարսոնում, Աղանայում, Մարդինում, Բիթլիսում, Ոստանում և ինոյում բնակվող Հայերի մասին:²⁸⁰ Նա բացատրություններ է տալիս նաև Բայբուրթի, Երզնկայի, Ախլաթի, ինուսի և Արճեչի մասին:²⁸¹ Լոռիից Շամախի անցնելիս նա իր ուղեգրություններում հետևյալն է գրում.*

...քաղաքը [Շամախին] գտնվում է Բաքվի ծովից վեց օրվա ճանապարհ հեռավորության վրա, և ծովը գտնվում է նրա աջ կողմը, իսկ ձախ կողմում Մինգրելիան է՝ դեպի Մեծ ծով [Սև ծով] և Քուսթայիսը, որը տեղադրված է Կասպյան լեռների

²⁷⁸ Անդ, էջ 80:

²⁷⁹ Անդ, էջ 80-81:

²⁸⁰ Հովհաննես Հակոբյան, *Աղբբուրներ Հայաստանի յնվ Անդրկովկասի պատմության, Ուղեգրություններ, հատոր Ա, ԺԳ-ԺԶ դար* (Երևան, 1932), էջ 178-179:

²⁸¹ Անդ, էջ 196-198:

չըջանում: Այս [Շամախին] շատ լավ քաղաք է, ունի 4,000-5,000 տուն, որտեղ հատուկ եղանակով պատրաստում են մետաքս և կտավ: Քաղաքը գտնվում է Հայաստանում, և բնակչության մեծամասնությունը հայեր են:²⁸²

Բարբարոյի հուշերը հաստատում են, որ 15-րդ դարում Գանձակում եղել է մեծ թվով հայություն, ոն այսօր հերքում են աղբբեջանցիները:

3.4.9. Մեծբրիտանացի առևտրական Անթոնի Զենկինսոնը (1529-1610)՝ որպես բրիտանական արքունիքի և «Մոսկովյան ընկերություն» ներկայացուցիչ, 1557 թ. սկսած չորս անգամ ճանապարհորդել է Պարսկաստան և իր ուղեգրություններում Շամախի քաղաքի մասին նշում է հետևյալը.

Այս քաղաքը [Շամախի] ծովից հեռու է ուղտով յոթ օրվա ճանապարհով, բայց այժմ շատ ավերված վիճակում է և հիմնականում բնակեցված է հայերով:²⁸³

Անդրադառնաով Աղբբեջանին, նա գրում է.

Լայնություն 38-րդ աստիճանի վրա գտնվող Օրդովիլը,[Արդաբիլ] հնագույն մի քաղաք է, որը գտնվում է Աղբբառուզանում [Աղբբեջանում], որտեղ ընդհանրապես Պարսկաստանի արքունականներն են թաղված:²⁸⁴

Այսինքն՝ Զենկինսոնը հաստատում է, որ Աղբբեջանը Պարսկաստանի հյուսիսարևմտյան նահանգն էր: Զենկինսոնի գրքի 1886 թ. հրատարակության խմբագիր Դեյմարթ-Մորգանն իր տողատակի բացատրություններում Աղբբեջանի մասին հետևյալն է նշում.

Արբելայի ճակատամարտում պատերազմող մարերի զորավար Ատրոպատի Մարաստանն ընդգրկում է Արաքսը, Սեֆիդ Ռուդը [Պարսկաստանի Ռեշտ քաղաքի մոտ], Թալիշը, Գիլանը մինչև Կասպից ծովի ափերը:²⁸⁵

²⁸² Josafa [Giosafat] Barbaro and Ambrogio Contarini, *Travels to Tana and Persia*, William Thomas Translator (London: 1873), էջ 86. Տե՛ս նաև՝ Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 199:

²⁸³ Anthony Jenkinson, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia* (London: 1886), հատոր 1, էջ 136:

²⁸⁴ Անդ, էջ 140: Տե՛ս նաև՝ Վ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 378:

²⁸⁵ A. Jenkinson, նշվ. աշխ., էջ 98:

Սրանք քաղաքներ են, որոնք գտնվում են Պարսկաստանի ներկա Ատրպատական նահանգում:

3.4.10. Մեկ այլ անգլիացի ճանապարհորդ՝ **Ջոն Քարթրայթը** (Օքսֆորդի Մագդալեն քոլեջից) 1603 թ., նախքան Շահ Աբբասի կարգադրած տեղահանումների իրագործվելը, անցել է Նախիջևանի և Հյուսիսային Պարսկաստանի շրջանով և իր ուղեգրությունների մեջ գրանցել հետևյալը.

...հասանք Հայաստանի և Ատրպատականի սահմանին, որտեղ Հայաստանի տարածքում է գտնվում Ջուլֆա քաղաքը, որի բնակչությունը քրիստոնյա է՝ հայ և վրացի: Նրանք զբաղվում են մետաքսի և այլ առևտրով, և այդ իսկ պատճառով քաղաքը հարուստ է ու լի դրամով: Նրանք զենք չեն կրում ու չեն պատերազմում: Քաղաքն ունի երկու հազար տուն և տաս հազար բնակիչ, կառուցված է մեծ լեռան ստորոտում՝ ոչ բերրի հողի վրա, այնպես որ իրենց մթերքը, բացի գինուց, բնակչությունը ստիպված է բերել Նախիջևան քաղաքից:²⁸⁶

Այսինքն՝ մենք գործ ունենք մեկ այլ սկզբնաղբյուրի հետ, որը վկայում է Նախիջևանում բնակվող հայերի մասին:

3.4.11. Ֆրանսիացի քարոզիչ և ճանապարհորդ **Ալեքսանդր դե Ռոզը** (1591-1660) Շահ Աբբասի ձեռքով տեղի հայկական համայնքը բռնագաղթեցնելուց հետո՝ 1648 թ., այցելելով Ջուղայի հայկական գերեզմանոցը, գրել է այդտեղի դեռևս կանգուն մնացած բազմաթիվ խաչքարերի մասին.

Այս լքված ու անմարդաբնակ քաղաքի [Ջուղայի] պարիսպներից դուրս է գտնվում հնագույն հայերի բարեպաշտությունը փաստող մի հուշարձան: Դաշտի մեջ գեղեցիկ կերպով տեղադրված են ավելի քան տաս հազար մարմարյա գերեզմանաքարեր՝ զարդարված հրաշակերտ քանդակներով: Ամեն մի մեծ պատվանդանի վրա կանգնած է 12 ոտք բարձրություն և 8 ոտք լայնություն ունեցող մի ճերմակ մարմարե սալաքար՝ զարդաքանդակված բազմաթիվ գեղեցիկ պատկերներով, որոնց վրա նաև առկա է մեծ խաչը:

²⁸⁶ John Cartwright, *The Preachers Travel wherein is set downe a true journal, to the confines of East Indies, through the great countreyes of Syria, Mesopotamia, Armenia, Media, Hircania and Parthia* (London: 1611), էջ 35:

Այս բազմաթիվ մարմարյա գերեզմանները շատ գեղեցիկ տեսարան են ներկայացնում:²⁸⁷

Նա նաև այցելել է Էրզրում, Նախիջևան, Երևան ու Էջմիածին և գրել տեղի հայ բնակչության մասին: Ռոզը մահացել է Սպահանում և թաղված է քաղաքի Նոր Զուղայի հայկական գերեզմանոցում:

Ռոզն իր աշխատություն մեջ բացատրություններ է տալիս Թավրիզի մասին՝ որպես Մարաստանի կամ Արտպատականի քաղաքներից մեկի, և նշում, որ Փոքր Մարաստանի մայրաքաղաքն էր Էքբաթանան՝ Համադանը: Այստեղ Աղվանքի և Արաքսից հյուսիս գտնվող Ադրբեջանի մասին ոչ մի անդրադարձ չկա:

3.4.12. Գերմանացի մաթեմատիկոս **Ադամ Օլեարիոսը** (1603-1671) 1635-ից մինչև 1639 թ. Հոլշտայնի դքսության դեսպան Բրյուզեմանի հետ երկու անգամ ճանապարհորդել է Մոսկվա, այնտեղից էլ որպես դեսպանի քարտուղար՝ Պարսկաստան: Նա իր ուղեգրություններում մանրակրկիտ բացատրություններ է տվել Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի քաղաքների, ժողովրդի կենցաղի ու սովորությունների մասին:

Արխանգելսկից Պարսկաստան ճամփորդելիս դեսպանների շքախումբը մի քանի ամիս մնացել է Շամախիում՝ որպես տեղի պարսիկ տիրակալի հյուր: Սա Օլեարիոսին առիթ է տվել մանրակրկիտ ուսումնասիրելու տեղի կյանքն ու սովորությունները, մասնավորապես նա մոտիկից շփվել է տեղի հայերի հետ և իր երկրորդ ուղեգրության հինգ-երորդ գլխում նշում է, որ Շամախին Պարսկաստանի լավագույն քաղաքներից է, որի հյուսիսային մասը համարյա առանձին քաղաք էր:²⁸⁸ Այստեղի փողոցները նեղ են, տները՝ մեծ մասամբ կառուցված ցեխից և կավից, կան նաև քիչ թվով աղյուսաշեն ու քարաշեն տներ: Քաղաքի այս հատվածի բնակչությունը կազմված է մեկ մասը հայերից և մյուս մասն էլ՝ վրացիներից:²⁸⁹

1637 թ. հունվարի 5-ին այստեղ նա մասնակցել է հայերի՝ Քրիստոսի Ծննդյան տոների առթիվ կատարվող Զրորհնեքի արարողությունն ու դրանից հետո կատարվող տոնակատարություններին, որոնց մասին մանրամասն գրել է իր ուղեգրություններում:²⁹⁰ Ըստ իսլամական շարիա

²⁸⁷ Alexandre de Rhodes, *Divers Voyages et Missions du P. A. de Rhodes en la Chine, & Autres Royaumes avec son Retour en Europe par la Perse et l'Armenie* (Paris: 1653), մաս 3, էջ 62-74:

²⁸⁸ Այդ ժամանակ Պարսկաստանը գրավել էր Կովկասի հարավային շրջանը, ներառյալ Շամախին:

²⁸⁹ Adam Olearius, *Voyages and Travels of the Ambassadors sent by Frederick Duke of Holstein to the Great Duke of Muscovy and the King of Persia. History of Muscovy, Tartary and Persia*, translated to English by John Davies (London: 1669), էջ 165:

²⁹⁰ Անդ, էջ 157-158:

օրենքի՝ Շիրվանի պարսիկ կուսակալը Հայերին արտոնություն չէր տալիս քաղաքում նոր եկեղեցի կառուցել, սակայն որպես բարի հյուրընկալ և ի պատիվ իր հյուր դեսպանների 1637 թ. հունվարի 18-ին նա Հայերին նոր եկեղեցի կառուցելու իրավունք է տալիս, որը մեծ խանդավառություն է առաջացնում:²⁹¹

3.4.13. *Ճրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Բատիստ Թավերնիյեն (1605-1689) դեպի Իրան կատարած իր առաջին ճանապարհորդության ընթացքում (1631-1633) Կոստանդնուպոլսի վրայով այցելել է Թոքաթ, Հրզրում, Երևան, Նախիջևան, Թավրիզ և ապա հասել մինչև Իրանի մայրաքաղաք Սպահան:*

Երևանի և Նախիջևանի մասին գրելիս նա նշում է տեղում բազմաթիվ Հայերի ներկայությունը, որոնք հատկապես Նախիջևանում մեծահարուստներ և առևտրականներ էին: Հասնելով Սպահան՝ նա նշում է արդեն այնտեղ բնակվող, Շահ Աբբասի տարագրած հայությանը, որոնք Նոր Զուղայում կառուցել էին եկեղեցիներ և վերսկսել էին իրենց բոլոր ծեսերն ու վերականգնել ազգային ավանդությունները:²⁹²

3.4.14. *Մեկ ուրիշ ճանապարհորդ՝ հանրահայտ Սըր Զոն Շարդանը (1643-1713), 1671 և 1675 թթ. այցելել է Վրաստան, Հայաստան, Պարսկաստան (ներառյալ Նոր Զուղան) և մանրամասնորեն անդրադարձել Հայերին՝ գրելով նրանց կենցաղի, սովորությունների և ավանդու-թյունների մասին: Հայաստանի մասին նա գրում է.*

Փոքր Հայքի սահմաններն են արևելքում՝ Մեծ Հայքը, հարավում՝ Սիրիան, արևմուտքում՝ Սև ծովը և հյուսիսում՝ Կապադովկիան, իսկ Մեծ Հայքը տեղադրված է Միջագետքի, Վրաստանի, Մարաստանի և Փոքր Հայքի միջև:²⁹³

Երևանի և նրա բնակչության մասին նա գրում է.

Էրիվանը, ըստ հայերի, աշխարհի հնագույն բնակավայրն է: Նրանք հաստատում են, որ Նոյ նահապետը և նրա ընտանիքը, նախքան ջրհեղեղն ու դրանից հետո, Արարատից իջնելով, այնտեղ են բնակվել:²⁹⁴

²⁹¹ Ասդ, էջ 158-159:

²⁹² Jean-Baptiste Tavernier, *The Six Voyages*, english translation (London: 1677), 16-21.

²⁹³ Sir John Chardin, *Travels to Persia and ye East Indies through the Black Sea and the country of Colchis* (London: 1686), էջ 242-243:

²⁹⁴ Ասդ, էջ 248:

Շարդանի ուղեգրուած յունները փաստում են տարածաշրջանում վաղուց հաստատված հայ բնակչութան առկայութիւնը, ներառյալ նրանց ավանդութիւնները, մշակույթն ու սովորութիւնները: Այս բոլորը իրողութիւններ են, որոնք աշխատում է հերքել այսօրվա Ազրբեջանի Հանրապետութեան պատմագիտութիւնը:

3.4.15. Բաքվում 1989 թվականին հրատարակվել է Բունիաթովի խմբագրած **Եսայի Հասան-Ջալալյանցի** (մ. 1728 թ.) «Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի» գրքի ուսուցիչական թարգմանութիւնը, որի մեջ Աղվանքի տարածքում բնակվող հայութեանը նա կերպ է ներկայացնում:²⁹⁵

1. Թագավորական հրովարտակով հայկական և ոչ հայկական բոլոր գյուղերի կալվածքներն ու անասունները ցուցակագրվեցին (էջ 20):
2. Բունութեան ենթարկված հայ բնակչութիւնը, հատկապես Կուտկաշենի Փողար գյուղի հայերը Շամախիի Մալեք Մահմուդի դեմ բողոքեցին (էջ 25):
3. Շամախիի շրջանի քաղաքներում ու գյուղերում բնակվող հայերն ու քրիստոնյաները շատ չտուժեցին (էջ 60):
4. Տեղի վրացի բնակչութեան շարժական գույքը, թանկարժեք իրերն ու անասունները գրավեցին և այսպես վարվեցին ոչ միայն մահմեդականների թաղամասերում, այլև գավառի հայկական թաղերում ևս (էջ 66):

Բաքվում հրատարակված այս գրքից պարզ է դառնում որ Ազրբեջանի պատմաբանների շրջանում որոշ ժամանակ դեռևս ընդունված էր հայերի առկայութիւնը պատմական Աղվանքի տարածաշրջանում, որը սակայն աստիճանաբար վերացավ, ու ներկա պատմաբաններն այս իրողութիւնը հերքում են հիմնովին:

3.4.16. Անգլիացի վաճառական **Ջոնաս Հանուելը** (1712-1786) առևտրական նպատակներով մի քանի անգամ Մոսկվայով անցնելով հասել է Իրան և գրառել իր ճամփորդական բոլոր հուշերը: Սրանք 1753

²⁹⁵ *Անաե Օանաի-Աբաեայի, Էժաթայ Էնօիժայ Խոժաի Աբաաիթե, Իաժաաի Թաժ-Աժեաի ժյի, Իիաիժիաե Է Էժաիթ Ը. Աոյոիա (Աաե: 1989):* Էջերը նշվ. են յուրաքանչյուր պարբերության վերջում:

Թվականին հրատարակվել են չորս հատորով՝ վերահրատարակվելով 1754 թվականին:

Գրքի երրորդ հատորում առկա են նրա շարադրությունները Հայաստանի և հայերի մասին: Նա գրում է Նախիջևանի հայության մասին թե ինչպես են նրանց հետ վարվում պարսիկ խաները: Այս գրում է պարսից Շահ Թահմասբի և նրա դեմ հայերի ապստամբություն մասին:²⁹⁶ Շամախիի հայության մասին նա հետևյալն է պատմում.

Սավի Մուսթաֆան հայերին ցրեց Շամախիի շրջանում: Այս մարդիկ կազմակերպվելով դրությանը հարմարվեցին ու հիմնեցին ինչ-որ հանրապետական կառույց, որն իրեն դրսևորեց՝ պարտության մատնելով ամռանը Աբդուլլահ փաշայի ուղարկած 6,000-հոգանոց բանակին:²⁹⁷

Ինչպես տեսնում ենք, 18-րդ դարում Շամախիում հայերը ոչ թե գոյություն չունեին, այլ ունեին կազմակերպված ղեկավարություն ու բանակ:

3.4.17. Ցարական Ռուսաստանի արխիվներում Բաքվից, Շիրվանից ու Դաղստանից ստացված զեկույցներում (1728-1796) կան բազմաթիվ նյութեր տեղաբնակ հայերի մասին: Այս զեկույցները պատկանում են տարբեր պաշտոնյաների գրչին, այդ թվում և ստորև նշվածները: Այսպես, **Ի. Գ. Գերբերը** Կասպից ծովի արևմտյան ափին գտնվող երկրների և ժողովուրդների նկարագրի մասին 1728 թ. զեկույցում մասնավորապես նշում է.

Շամախիում... հայերը բնակվում էին Մուշկուրի, Ռուստթավի և հատկապես Ղաբալայի [Կապաղակի] շրջանների բազմաթիվ գյուղերում. շատերն էլ բնակվում են Շամախիում, Բաքվում և Դերբենդում: Շամախիի մոտակայքում նրանք ունեն վանքեր, որտեղ բնակվում է նրանց եպիսկոպոսը:²⁹⁸

Ի. Կ. Դերյակիրը Շիրվանի իր նկարագրությունների մեջ նշում է. «Շամախիում բնակվում են պարսիկներն ու հայերը»:²⁹⁹... Ապշերոնյան

²⁹⁶ Jonas Hanway, *Account of the British Trade over the Caspian Sea*, Volume 3 (London: 1753), 110, 116, 189, 207. Տի'ս ֆալս' C. Walker, նշվ. աշխ., էջ 22-27:

²⁹⁷ Անդ, էջ 252:

²⁹⁸ M. I. Ēiñāái, Ō. Ī . Ōāōāā, ḏāāāēōīḏū, Ēñōīḏēy, āāīāḏāōēy è yōīīāḏāōēy Āāāñōāīa (Ī īñēāā: Ēçāāōāēūñōāī Āīñōī +īī è èōōāāōōḏū, 1958), էջ 116:

²⁹⁹ Անդ, էջ 164.

*Թերակղզի և Բաքու: Այստեղ բնակվում են 540 ընտանիք պարսիկ և 40 ընտանիք հայ»:*³⁰⁰

3.4.18. Անգլիացի դիվանագետ ու Պարսկաստանի շահի հատուկ պատվիրակ **Ջեյմզ Ջ. Մորիեն** (1780-1849) 1808 թ. Կոստանդնուպոլսից, Փոքր Ասիայով և Հայաստանով անցնելիս ներկայացել է Շահին՝ որպես Բրիտանիայի հատուկ պատվիրակ: Իր ուղեգրություններում նա անդրադառնում է Հայաստանին ու հայերին և մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանի մասին ներկայացնում որոշ տեղեկություններ, այդ թվում.

Այնտեղ [Խոյ քաղաքում] բնակվում է շուրջ 10,000 չունչ, որոնց մեծ մասը հայեր են: Մահմեդականներն ապրում են առանձին թաղամասում:³⁰¹

Իսկ Բայազեդ քաղաքի մասին նա գրում է.

Ինչպես իմացա, Բայազետը գտնվում է Արարատ լեռան հարևանությամբ, և նրա բնակիչները հիմնականում հայեր են:³⁰²

Մորիեն Աղվանքի մասին որևէ նշումներ չի անում, քանի որ այդ ժամանակներում նման երկիր գոյություն չունեց, իսկ Թավրիզը ներկայացնում է որպես Պարսկաստանի քաղաքներից մեկը:

3.4.19. Անգլիացի արևելագետ **Սրբ Ուիլյամ Օուսլին** (1769-1842) 1810-1812 թթ. իր եղբորն ուղեկցել է Պարսկաստան, որտեղ նա նշանակվել էր Բրիտանիայի դեսպան: Ուիլյամը, Պարսկաստանից դուրս գալով, ցամաքային ճանապարհով հասնում է Ջմյուռնիա և այնտեղից վերադառնում Անգլիա: Լինելով խիստ հետաքրքրասեր և բծախնդիր անձնավորություն՝ իր ուղեգրություններում նա տալիս է մանրակրկիտ տեղեկություններ տեղի բնակիչների, նրանց ապրելակերպի, ավանդու-թյունների, կրոնի և մշակույթի վերաբերյալ, որոնք համարվում են հույժ կարևոր ազգագրական սկզբնաղբյուրներ:

1812 թ. Թավրիզը ներկայացնում է որպես Պարսկաստանի մեծ քաղաքներից մեկը, և մանրամասնորեն քննարկում է Աղբբեջան անվան

³⁰⁰ Անդ, էջ 167-168:

³⁰¹ James Morier, *A Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor* (London: 1812), էջ 299:

³⁰² Անդ, էջ 307:

աղբյուրները:³⁰³ Ապա վերլուծում և քննարկում Արաքս գետի անվանումը: Նա նշում է, որ գետը սկիզբ է առնում Կալի-Կլայից ու Արգեռումից (էրզրում), ապա անցնում Հայաստանի, Վրաստանի և Ադվանքի միջով ու հասնում Կուր գետին:³⁰⁴

Շուրջ 3 մղոն մենք անցանք չոր և ոչ բերրի շրջաններով և ապա լեռնային ու թեք ճանապարհով անցանք, ու մեր առջև բացվեց Ջուղա քաղաքից մնացած փլատակները, մի քաղաք, որն այժմ ամբողջապես ավերված է...³⁰⁵

Ապա շարունակում է.

Հինգ-վեց մղոն քչելուց հետո Հասան Խանը մեզ մատնանշեց հեռվում, Հայաստանի տարածքում գտնվող Քուհե-մարը [Նախիջևանի Օձասարը կամ Թրքերենով՝ Իլան-դաղը], որն այսպես է կոչվում բազմաթիվ օձերի պատճառով, որոնք տարվա հատուկ եղանակներին այնտեղ են հավաքվում... Իմ գիշերելու վայրը՝ մի չքավոր հայի անշուք տուն, Ջուղայում լավագույնն էր: Նա մեզ լավ հյուրընկալեց և շուտով մեզ մատուցեց մի հիանալի ընթրիք:

Հաջորդ առավոտյան կանուխ ես գննեցի Ջուղա քաղաքի աչքի ընկնող ավերակները, որտեղ այժմ 45 ընտանիք, ըստ երևույթի ցածր դասի, հայեր են ապրում, որոնցից և բաղկացած է քաղաքի ամբողջ բնակչությունը: Բայց տեղի նախկին բնակչության բազմամարդուկությունը հնարավոր է պատկերացնել դեպի գետը տարածված թեք ափի վրա գտնվող ծավալուն և խճուղված գերեզմանոցից, որտեղ կանգուն են հեռվից մարդկային բազմուկության կամ ավելի ճիշտ՝ խիտ շարված գորագնդի տպավորություն թողնող բազմաթիվ գերեզմանաքարերը: Սրանք անցյալ դարերի ընթացքում ապրած սերունդներին պատկանող գերեզմանաքարեր են:³⁰⁶

Ու. Օուսլին Սպահանի և Նոր Ջուղայի հայուկության մասին կատարել է հետևյալ նշումները.

³⁰³ Sir William Ouseley, *Travels in various Countries of the east, more particularly Persia*, 3 volumes (London: 1819-23), հատոր 3, էջ 399 և 412:

³⁰⁴ Անդ, էջ 426:

³⁰⁵ Անդ, էջ 428:

³⁰⁶ Անդ, էջ 429: St'i'u նախ՝ Patrick Donabedian, Lucy Der-Manuelian, Steven Sim and Argam Aivazyian, *The Destruction of Jugha and the Entire Armenian Cultural Heritage in Nakhijevan*. (Bern: 2006).

Այստեղի [Նոր Զուղայի] բնակիչները քրիստոնյա են, որոնց նախահայրերին իրենց հիմնական բնակավայրից՝ Հայաստանի Զուղայից, բռնությամբ գաղթեցրեց միապետը և որպես իր բռնության հատուցում՝ իրավունք տվեց նրանց ծննդավայրի անունը տալ իրենց հատկացված նոր բնակավայրին:³⁰⁷

Նա ապա շարունակում է իր շարադրանքը Նախիջևանի, Երևանի, Աշտարակի, Էջմիածնի և Հայաստանի այլ քաղաքների վերաբերյալ՝ դրանց մասին տալով տարբեր և մանրամասն տեղեկություններ՝ այդ կերպ մեկ անգամ ևս փաստելով հայերի առկայությունն այս շրջաններում:

3.4.20. Մեծանուն անգլո-ֆրանսիացի պատմաբան և արևելագետ Գի Լը Սթրենջը (1854-1933) սահուն կարգում և խոսում էր արաբերեն ու պարսկերեն: Հետազոտելով պարսիկ և արաբ պատմաբանների ու աշխարհագրագետների ձեռագրերը՝ նա շարադրել է իր «Արևելյան խալիֆայությունների երկրները» աշխատությունը: Գրքի XI գլուխը նվիրված է Իրանի Ադրբեջան (Ատրպատական) նահանգին, որտեղ նա բացատրում է այս նահանգի տարբեր քաղաքների հարաբերություններն արաբ խալիֆաների հետ:³⁰⁸

Ադրբեջանի վերաբերյալ գլխում Լը Ստրենջը ներկայացնում է հետևյալ քաղաքները, որոնք բոլորն էլ Ատրպատականում, այսինքն՝ ներկա Պարսկաստանի հյուսիս-արևմտյան նահանգում են գտնվում. «Թավրիզ, Սարավ, Մարաղա, Մարանդ, Պասավի, Ուշնե, Ուրմիա, Սալմաստ, Խոյ, Նախջևան, Արդաբիլ, Ահար, Միանը [Միանե], Խալխալ, Ֆիրուզաբադ և Շահրուդի շրջանը»:³⁰⁹

XII գլուխը Լը Սթրենջն անվանել է «Գիլանը և Հյուսիս-արևմտյան գավառները», որտեղ նա շարադրում է հետևյալը.

Աղվանքի, Շիրվանի, Վրաստանի և Հայաստանի գավառները, որոնք գտնվում են Արաքսից հյուսիս, իսլամական աշխարհին չէին պատկանում, հետևաբար արաբ աշխարհագրագետները սրանք նշում են միայն անցողակի կերպով: Հնագույն ժամանակներից այս գավառներում ապրել են մահադեականներ և շրջանի կառավարողները հաճախ

³⁰⁷ Անդ, 47: Նրա նշածը Սպահանի Նոր Զուղա թաղամասն է, որտեղ միայն հայեր էին բնակվում:

³⁰⁸ Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur* (New York 1905), գլուխ XI, էջ 159-171:

³⁰⁹ Անդ, էջ 159:

նշանակվում էին խալիֆի կողմից, բայց մինչև միջին դարերը այս գավառների բնակչության մեծամասնությունը մնում էր քրիստոնյա: Միայն մոնղոլների և հատկապես 14-րդ դարում Լենկթեմուրի Վրաստանի սապատակումներին հաջորդող վերաբնակեցումների շնորհիվ էր, որ այս հողերի վրա մշտականորեն բնակեցվեցին թուրքերը, և իսլամը դարձավ շրջանի իշխող կրոնը:³¹⁰

Հայաստանի մասին Լը Սթրենջը մասնավորապես գրում է.

Իսլամական տիրապետության ներքո գտնվող Հայաստանի մայրաքաղաքը Դվինն էր... որն այժմ փոքր գյուղ է: Տասներորդ դարում Դվինը Արդաբեյլից [Ադրբեջանի մայրաքաղաք] ավելի մեծ քաղաք էր և Հայաստանի ու Ներքին Հայքի ամենակարևոր կենտրոնն էր համարվում:³¹¹

Լը Սթրենջն իր աշխատության մեջ Ադրբեջանը համարում է Իրանի Ատրպատական նահանգը, մինչդեռ Աղվանքը, Մողանն ու Շիրվանը միասնաբար նա ներկայացնում է այն տարածքում, որն Ադրբեջանի Հանրապետության հիմնական մասն է կազմումը, վերջիններիս մշակույթն ու էթնոսը համարելով ամբողջովին տարբեր Ադրբեջանից:

3.4.21. Ռուս պատմաբան Իլյա Պավլովիչ Պետրուշևսկին (1898-1977) ճանաչված էր որպես հայամետ պատմաբան, բայց նա իր աշխատություններին մեկուսում նշում է հետևյալը.

Ղարաբաղի հինգ հայկական մելիքություններն էին Գյուլիստանը, Ջրաբերդը, Խաչենը, Վարանդան ու Դիգակը, որոնք մինչև Նադիր շահի օրերը Ղարաբաղի և Գանձակի բեգլարբեգության մեջ էին գտնվում, բայց 1747-49 թթ. դարձան Ավանշիրի ցեղախմբի Ղարաբաղի խաների վասալները:

17-րդ դ. սկզբին Քաշաթաղի շրջանը, որը գտնվում էր Ղարաբաղի հարավ-արևմուտքում և Հայկական ու Ադրբեջանական ՍՍՀ-ների հարավային սահմաններում, դեկավարվում էր հայկական ավանդական Մելիք Հայկազի կողմից, որը հայտնի էր Անդրկովկասի համար մղված թուրք-իրանական պատերազմի ընթացքում ունեցած իրանամետ

³¹⁰ Անդ, էջ 176-177:

³¹¹ Անդ, էջ 182:

գիրքորոշմամբ: Մեզ է հասել Շահ Աբբասի Քիրմանը
[հրովարտակը], որտեղ նա ներկայացնում է Մելիք Հայկազի՝
չահին մատուցած ծառայությունները:³¹²

Վերոնշյալ գրականությունից և վկայություններից պարզ է, որ Կովկասի
հարավային շրջանում հայերը, սկսած վաղ միջնադարից, ունեցել են
ծաղկուն համայնքներ: Իսկ ավելի հարավ գտնվող տարածքներում,
ինչպիսին են Արցախն ու Գանձակը, հայերի ներկայությունը կարելի է
հաստատել նվազագույնը երկու և կես հազարամյակ շարունակ: Սրա
խոսուն փաստերից է հյուսիսարևելյան Արցախում Տիգրան Մեծի
կառուցած Տիգրանակերտ քաղաք-ամրոցը (տե՛ս ենթագլուխ 3.1):

³¹² Ի addoθaanēēē, Èeüy İ aaeıæ±. İ ±adēē īī epōıdēē θaı āaeüı üō īōııθaı ēē ā Açadaāēēæāıā
ē Adı āıēē ā XVI İā-āēā XIX āā. (Èaı ēı ādaā: 1949), էջ 136-137:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆ ԳՈՒԹՅԱՆ
ՅՈՒՐԱՅՄԱՆ ՈՒ
ՈՉՆՉԱՅՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ընդունված օրինաչափությունն է, որ որևէ երկրի տարածքում գտնվող մշակութային և պատմական կոթողների գոնե էական մասը պետք է պատկանելիս լինի տեղի ժողովրդի նախահայրերին: Իսկ ի՞նչ է լինում այն պարագայում, երբ երկրի տարածքում գտնվող պատմական և մշակութային կոթոթյուններն ընդհանրապես այդ երկրի ժողովրդին չեն պատկանում, այլ ուրիշին են, և որպես կանոն՝ դրանք հարևան երկրների պատմամշակութային ժառանգության մասն են կազմում:

Եթե տվյալ երկրի մտավորականությունը հրահանգ է ստանում ունենալ հնագույն մշակույթ, ապա միակ ելքը եղածը ուրիշինը, յուրացնելն է: Դրան հետևում է որոշակի քաղաքականություն. եթե հնարավոր չէ որևէ պատմամշակութային հուշարձան յուրացնել, ապա անհրաժեշտություն է առաջանում այն վերացնելու և ոչնչացնելու՝ այդ կերպ տարածքը դատարկելով ուղղակի օտար մշակույթին պատկանող հետքերից: Այս դեպքում գործի է դրվում նաև մեկ այլ՝ հոգեբանական դրույթ, այն է՝ այսպես կոչված «պրոյեկցիան», երբ մեղադրում ես ուրիշին այն մեղքի համար, որը դու ես գործել:

Վանկուվեր քաղաքի Իրիտանական Կոլումբիայի Համալսարանի պատմության ամբիոնի վարիչ, ծագումով պարսիկ Դր. Քավե Ֆառոքը փաստում է, որ Շիրվանի և Բաքվի թուրք մտավորականները դեռ 1828 թվականից սկսել էին պարսկական բուն մշակույթը պախարակել ու արժեզրկել՝ գովաբանելով իրենց ունեցած թրքական մշակույթը, ընթացքում յուրացնելով պարսկական մշակույթի կարևորագույն նմուշները և դրսևավորումները:³¹³

Ազրբեջանի Հանրապետության հակահայ ու հակաիրանական քաղաքականությունն ու քարոզչությունը, ինչպես նաև ձեռնարկած կոնկրետ քայլերը լիովին համապատասխանում են վերոհիշյալ գործելակերպին, այն է՝ պատմամշակութային հուշարձանների, մշակույթի գործիչների և այդպիսով, ամբողջական մշակույթների և դրանց միջոցով տարածաշրջանների յուրացումը, իսկ որպես ծայրահեղ քայլ՝ օտար ներկայացվող մշակույթի ոչնչացումը, ապա և դրանում հենց այդ նույն

³¹³ Kaveh Farrokh, *The Process of de-Iranization of Caucasian Azerbaijan (1828 to present)*, ներկայացված թալիշներն նվիրված երկրորդ միջազգային համագումարում, 12 նոյեմբեր 2011 թ., Երևանում: Հրատարակվելու է Իրանը և Կովկասը անգլերեն հանդեսում (Leiden: 2012):

մշակույթի իրական կերտողներին՝ այս պարագայում հայերին, մեղադրելը:

4.1. Պատմամշակութային կոթողների յուրացումը և/կամ ոչնչացումը

Պատմամշակութային կոթողների յուրացման ասպարեզում մեծ փորձ ունի Ադրբեջանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիան, որի հրատարակությունները լի են աշխատությունների նախորդ բաժիններում բերված աղավաղումներով ու հորինվածքներով:

Կովկասյան Ալբանիայի՝ ներկա Ադրբեջանի Հանրապետության և Արցախի զբաղեցրած տարածքներում գտնվող հնադարյան ու միջնադարյան հուշարձանները կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի: Առաջինը բազմաթիվ և բազմազան քրիստոնեական հուշարձաններն են, այդ թվում՝ վանքերը, եկեղեցիները, խաչքարերը, որոնք կառուցել են տեղացի հայերը և փոքր մասն էլ աղվանական ցեղերից քրիստոնյա մնացած փոքրամասնությունները (օրինակ՝ ուղիների Նիժ գյուղի եկեղեցին): Երկրորդ խմբի հուշարձաններն են դամբարանները, պալատները և մզկիթները, որոնք կառուցվել են տարածք ներխուժած արաբների, ապա և մոնղոլ-թաթարների, տարբեր թյուրքական ցեղերի դարավոր տիրապետության ընթացքում, բայց հիմնականում՝ 15-19-րդ դարերի ընթացքում տարածաշրջանում իշխող պարսիկները: Սակայն այս խմբի հուշարձանները առաջիններից շատ ավելի սակավաթիվ են, հատկապես Արցախում:

Ինչպես նախապես նշվեց, Ադրբեջանի իշխանությունները և նրանց կարգադրությամբ գործող պատմագիտությունը ամեն ջանք գործադրում են՝ տիրանալու իրենց և հարակից տարածաշրջաններում պահպանված մշակութային կոթողներին ու շինություններին: Եթե այս ասպարեզում նրանք հաջողություն հասնեն, ապա տեր կդառնան հնամյա մի մշակույթի, որն այդ շրջանում գոյություն է ունեցել ավելի քան 2000 տարի, չնայած այն իրողությունը, որ դրանք գերազանցապես պատկանում են այլ քաղաքակրթության ու այլ ժողովրդի:

Ադրբեջանում հուշարձաններն ու հնությունները յուրացնելու ծրագիրն սկսել է լրջորեն գործադրվել դեռևս 1960-ական թվականներից: Այս ժամանակաշրջանում հրատարակված աղավաղումներով լի գրքերից մեկը Դ. Ա. Ախունդովի «Ադրբեջանի հնագույն և վաղ միջնադարյան ճարտարապետություն» է, որի կեղծիքն սկսում է հենց գրքի խորագրից: Այստեղ նշված Արաքսից հյուսիս գտնվող Ադրբեջանը գրքում հիշված ժամանակաշրջանում՝ այսինքն՝ միջնադարում, ընդհուպ մինչև նույնիսկ 1918 թ., գոյություն չի ունեցել, հետևաբար այդ տարածաշրջանը չէր կարող ունենալ այսպիսի անվանում: Ինչպես բազմիցս նշվել է, այդ անունը պատկանում է Իրանի նահանգներից մեկին, որը ժամանակին կոչվել է Փոքր Մարաստան, ապա՝ Ատրպատական: Մինչդեռ գրքի բովանդակությունը հուշում է, որ Ադրբեջան ասելով հեղինակը նկատի ունի Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի տարածքը: Գրքում լայնորեն կիրառված մեկ

այլ անվանափոխում է հայկական «խաչքարի» փոխարեն «խաչդաշ» եզրի օգտագործումը, որտեղ բառի առաջին վանկը պահպանվել է, իսկ երկրորդը փոխվել է թրքերենի («դաշ» թրքերեն նշանակում է «քար») այդ կերպ ցանկանալով «փաստել», որ դրանք ադրբեջանական մշակույթին են պատկանում:³¹⁴

Յուրացման այլ օրինակներ են Գանձակի Ս. Հովհաննես և Նիժ գյուղի Ս. Եղիշե եկեղեցիները: Առաջինի դեպքում եկեղեցու ներսից և դրսից մաքրվել են բոլոր հայերեն գրություններն ու խաչերը, շենքը ձևափոխվել է և դարձել համերգասրահ, իսկ երկրորդ դեպքում եկեղեցու մուտքի վրայի և ներսի հայերեն արձանագրությունները պարզապես ոչնչացվել են եկեղեցին «վերանորոգելու» ընթացքում:³¹⁵

Հայկական մշակութային հուշարձաններին տիրանալու նպատակով Ադրբեջանի իշխանությունների վերջին ձեռնարկումներից է Ադրբեջանի մշակույթի ու զբոսաշրջության նախարարության՝ «Ալիև հիմնադրամի» օժանդակությամբ 2007 թ. Բաքվում հրատարակված Ազիզ Ալեքբարլիի խմբագրած «Արևմտյան Ադրբեջանի հուշարձանները» խորագրով աշխատությունը: Այս երևակայական հատորի հեղինակներն են Ադրբեջանի գիտությունների ակադեմիայի անդամ Բուդաղ Բուդաղովը և թղթակից անդամներ Վալի Ալիևը, Ջաֆար Ղիյասին ու Մաշադիխանում Նեմաթը, որոնք, հակառակ իրենց ակադեմիական կոչմանը, սուտն ու կեղծիքը հասցրել են կատարելության: Այսպես, գրքի յոթերորդ էջում պատկերված է Հայաստանի Հանրապետության քարտեզը, որի տակ նշված է. «Արևմտյան Ադրբեջանի քարտեզը (այսօրվա Հայաստանի Հանրապետությունը), օղուզ թուրքերի պատմական հայրենիքը ...»:³¹⁶ Ըստ հեղինակների՝ ներկա ՀՀ-ի տարածքը հնագույն ժամանակներում եղել է Ադրբեջանինը, այսինքն՝ այդ հողերը մինչև վերջերս պատկանել են մի երկրի, որն ինքը ծնունդ է առել միայն 1918 թվականին: Հեղինակները կամ չգիտեն, կամ էլ մոռացության են տվել այն պարագան, որ օղուզ թյուրքական ցեղերը եկել են Կենտրոնական Ասիայի և Ալթայի շրջանից, և որ նրանք իրանի և Կասպից ծովի հյուսիսով Փոքր Ասիա են հասել միջին դարերում: Այս մասին գրում է նույնիսկ հեղինակավոր Իսլամական Հանրագիտարանը:³¹⁷ Մինչդեռ եթե հավատալու լինենք վերոհիշյալ աշխատության հեղինակներին, ապա Կենտրոնական Ասիայի այս ցեղերը հանկարծակի կդառնան Կովկասի բնիկներ, իսկ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գտնվող բոլոր նախաքրիստոնեական

³¹⁴ Ἀἰῶνά Ἀἰῶ-ἰ ἄεε Ἀδοί ἄἰ ἄ, Ἀδοεῶεῶδοῶ ἄδοῶἰ ἄἰ ἔ δἰἰ ἰ ἄ-ἰδοῶἰ ἄἄἔἰ ἄ Ἀῶῶἄἄἔἄἔἰ ἄ (Ἀἄεῶ: 1986).

³¹⁵ Հարցի շուրջ մանրամասն տե՛ս Ռ-ուրն Գալյան, *Հորինված պատմություն* (Երևան, 2010), էջ 79, 80, 85-87 և 190-192:

³¹⁶ Aziz Alakbarli, *Les Monuments d’Azerbaijan Ouest* (Baku: 2007), էջ 7:

³¹⁷ *The Encyclopaedia of Islam, Volume 2*, B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht, ed. (Leiden and London: 1965), էջ 1106-7:

տաճարները, ուրարտական ամրոցները, պատմամշակութային հուշարձանները կպատկանեն միջին դարերում տարածաշրջան ներխուժած թյուրքական քոչվոր ցեղախմբերին:

Գրքում առկա են Հայաստանում գտնվող կարևոր հնագույն հուշարձանների, եկեղեցիների ու վանքերի լուսանկարները՝ կից բացատրություններով, որտեղ սրանք բոլորը վերագրվում են ադրբեջանական մշակույթին: Դրանց շարքին են նաև նախապատմական «Զորաց քարերը», Էրեբունի ուրարտական ամրոցը, Սիսիանի Ուխտասարի ժայռաքանդակներն ու համարյա բոլոր հայկական վանքերն ու եկեղեցիները, ներառյալ Տաթևի, Սանահինի, Սևանի վանքերը, Երերույքի, Թալինի, Քասախի, Թալիշի, Օձունի, Ավանի եկեղեցիները և բազմաթիվ այլ հուշարձաններ: Ստորև մեջբերում ենք վերոհիշյալ գրքից մեկ տասնյակ նմուշներ:

- Էջ 28-29-ի պատկերը ուրարտական Թեյշեբախնի ամրոցն է (մ.թ.ա. 8-րդ դար): Խորագիրն է՝ «Հնագույն թյուրքական ամրոց»:
- Էջ 30-31-ի պատկերում Գառնիի հելլենիստական տաճարն է: Խորագիրն է՝ «Գառնի թյուրքական տաճար և ամրոց»:
- Էջ 50-51-ի պատկերում Խոր Վիրապի վանքն է, սակայն խորագրում նշված է՝ «Հնագույն թյուրքական տաճար»:
- Էջ 60-61-ի պատկերը 4-րդ դարում հիմնադրված Էջմիածնի Մայր տաճարն է, սակայն վերնագրված է՝ «Ուլքիլիսա, հայ-թյուրքական տաճար, 7-րդ դար»:
- Էջ 90-91-ի պատկերը Գոշավանքն է, 12-րդ դարի հայկական համալսարանը: Խորագիրն է՝ «Գոշավանգ հայ-թյուրքական տաճար»:
- Էջ 98-99-ի պատկերը ցույց է տալիս Տաթևի վանական համալիրը, որը վերնագրված է՝ «Աղվանա-թյուրքական քրիստոնեական տաճար»:
- Էջ 106-107-ի պատկերում 10-11-րդ դարերի Հաղպատի վանքն է, սակայն վերնագրված է՝ «Աղբաթ թյուրքական տաճար»:
- Էջ 126-127-ի պատկերը ցույց է տալիս 10-15-րդ դարերի Հաղարծինի վանքը: Խորագիրն է՝ «Աղարծին ալբանա-թյուրքական հուշարձան»:
- Էջ 148-149-ի պատկերը Օրբելյան իշխանների կառուցած Նորավանքն է: Խորագիրն է՝ «Ամաղու օղուգ-թյուրքական հուշարձան»:
- Էջ 154-155-ի պատկերը ցույց է տալիս Սաղմոսավանքը, 13-րդ դար, սակայն վերնագրված է՝ «Թուրք-քրիստոնյա տաճար Սաղմոսավանգ»:

Այս գրքում նշված որակումներն ու անվանումները աշխարհի պատմաբանների համար լուրջ մարտահրավեր են: Նրանք պետք է բացահայտեն, թե ովքե՞ր են այն միջնադարյան թուրք-քրիստոնյաները, որոնք Հայաստանի և Արցախի տարածքներում կառուցեցին բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր և հարյուրավոր այլ մշակութային կոթողներ:

Նպատակասլացությամբ աչքի ընկնող հրատարակություններից է Ադրբեջանի ԳԱԱ-ի ակադեմիկոսներ Իղրար Ալիևի և Քամիլ Մամեդզադեի ռուսաց և ադրբեջանական լեզուներով հրատարակված «Ղարաբաղի աղվանական հուշարձանները» պատկերազարդ աշխատությունը:³¹⁸ Այս գրքի տեքստերում Ղարաբաղը նշված է որպես Ադրբեջանի գողտրիկ անկյուններից մեկը: Գրքում հատկապես առանձնացված են մի քանի կարևոր «աղվանական» կոթողներ, որոնք են Աղօղյան վանքը (Ծիծեռնավանքը, 6-7-րդ դդ.), Խուտավանքը (Գաբիվանք, 9-13-րդ դդ.), Ամարասը (5-րդ դդ.), Ս. Ելիսայի տաճարը (Եղիշե առաքյալի վանքը, 4-14-րդ դդ.) և Գանձասարը (9-13-րդ դդ.): Սրանք ներկայացվում են որպես աղվանական հնագույն ճարտարապետության նմուշներ՝ կառուցված աղվանների ձեռքով, մինչդեռ այս վանքերի և նրանց շրջակայքի հավելյալ կառույցների շինարարության ընթացքում աղվանական ցեղերից միայն մի աննշան մասն էր քրիստոնյա մնացել: Հեղինակները նաև հանգիստ խղճով աչքաթող են անում վանքերի վրայի հայերեն վիմագիր արձանագրություններն ու բազմաթիվ խաչքարերը, որոնք փաստեր են թողած դրանց կառուցողների կողմից:

* * * * *

Ինչպես վերը նկատվեց, Ադրբեջանի իշխանությունների համար առկա է մեկ ուրիշ ճանապարհ ևս՝ հուշարձանների իսպառ բնաջնջումն ու ոչնչացումը: Նման քաղաքականության կարգախոսն է. «Եթե հնարավոր է՝ տեր դարձիր եղած պատմամշակութային կոթողներին, իսկ եթե հնարավոր չէ, ապա դրանք պետք է ոչնչացնել»: Զեղծարարի համար նման աշխատածը շատ ավելի հարմար է և ձեռնտու: Ոչնչացման փաստը ապագայում կարելի է վերագրել պատերազմներին ու երկրաշարժներին, պնդելով, որ դրանք աղվանական հուշարձաններ էին, իսկ մյուս տարբերակն ընդհանրապես դրանց երբեմնի գոյությունն ու բնանալն ու ժխտելն է: Այս բոլորը լիարժեք օգտագործում են ներկա Ադրբեջանի Հանրապետության իշխանություններն ու պատմագիտական միտքը՝

³¹⁸ Eḡadā Aēēāā ē Êāī eēū Ī āi āāçāā, Aēāīī nēēā īāī yōī ēēē Eḡadāāāōā (Aāēō: 1997).

Հորինելով նորանոր տեսություններ փաստելու իրենց կողմից առաջ քաշված կեղծիքները:³¹⁹

Հիմնահատակ ոչնչացման վառ օրինակներ են Զուղայի միջնադարյան հայկական գերեզմանոցի հազարավոր խաչքարերը, որոնց Դավուդ Աղա-օղլի Ախունդովն իր աշխատության մեջ անվանում է «աղվանական»:³²⁰ Բայց այս կեղծ պատկանելությունն անգամ անկարող եղավ փրկել խաչքարերը բացարձակ ոչնչացումից: Այս քարե կոթողների միակ մեղքն այն էր, որ իրենց վրա կրում էին հայերեն վիմագիր արձանագրություններ և հայերի անուններ: Դեռ 1960-ական թթ. ադրբեջանցիները հայտարարում էին, որ դրանք աղվանական ու ադրբեջանական մշակույթին պատկանող գերեզմանաքարեր են: Բայց 1996-2005 թթ. ընթացքում այս գերեզմանոցը տարբեր փուլերով ու աստիճանաբար վերացվեց, իսկ վերջին փուլում Ադրբեջանի բանակային ստորաբաժանումների մասնակցությամբ այս ավերումն ավարտին հասցվեց, և միջնադարյան գերեզմանոցի տեղում կառուցվեց զինվորական վարժությունների դաշտ: Այս բոլորը նկարահանված և փաստագրված Իրանի սահմանից դիտող անհատների կողմից:³²¹

Երբ դեռ չէր սկսել ավերման վերջին փուլը, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Տ. Տ. Գարեգին Բ-ն 2003 թ. հունվարի 16-ին նամակ էր հղել Ադրբեջանի հոգևոր առաջնորդ Շեյխ-ուլ-Իսլամ Ալլահշուբուր Փաշա-Ջադեին՝ հայտնելով իր երկմտությունը Նախիջևանում Զուղայի գերեզմանոցի վիճակի մասին և խնդրելով նրա օժանդակությունը՝ պահպանելու միջազգային կարևորություն ունեցող այս միջնադարյան հուշարձանը (նամակ համար 176, 16.01.2003): Շեյխ-ուլ-Իսլամը նամակին պատասխանել էր համար 194, 27.02.2003 թվակիր նամակով՝ հայտարարելով, որ կաթողիկոսին հասած տեղեկությունները Նախիջևանի

³¹⁹ Հարցի մասին մանրամասն տե՛ս նաև՝ Սամվել Կարապետյան, «Հայկական հուշարձանների եղևոնն Ադրբեջանում», *Հայոց Յնդասպանություն. պատճառներ և դասեր*, մասն 2 (Երևան, 1995), էջ 30, 31 և այլն: Սամվել Կարապետյան, *Բուն Աղվանքի հայկական վիսազրիրը*, մատենաշարի Գիրք 1 (Երևան, 1997), էջ 48-49: Հարություն Մարության, *Հայ ինքնության պատկերագրությունը* (Երևան, 2009), էջ 295: Ռուբեն Գալչյան, *Հորինված պատմություն* (2010), էջ 189-198: Սամվել Կարապետյան, «Հայկական հուշարձանների վիճակը Ադրբեջանում», *Վարձք*, համար 3 (Երևան, 2010-2011):

³²⁰ *Āāāōā Āāā-īāēū Āōōī āīā, Āđōēāēōōđā āđāāī āāī ē đāī íā-ñđāāī āāāēī āī Āčāđāāēāēāī ā* (Āāēō: 1986).

³²¹ Armen Haghazarian, *Julfā. The Annihilation of the Armenian Cemetery by Nakhijevan's Azerbaijani Authorities*. (Yerevan: 2006). Տե՛ս նաև՝ Patrick Donabedian, Lucy Der-Manuelian, Steven Sim and Argam Aivazyan. *The Destruction of Jugha and the Entire Armenian Cultural Heritage in Nakhijevan* (Bern: 2006). Ռուբեն Գալչյան, *Հորինված պատմություն* (2010), էջ 197-198: Haik Demoyan, *Azerbaijan. Vandalism as Usual* (Yerevan: 2010). Rouben Galichian, *The Invention of History; Azerbaijan, Armenia and the Showcasing of Imagination* (London and Yerevan: 2007), pp. 73-88: Սամվել Կարապետյան, «Հայկական հուշարձանների վիճակը Ադրբեջանում», *Վարձք*, համար 3 (Երևան, 2010-2011), էջ 10-11:

տարածքում գտնվող նշված հուշարձանների մասին, որոնք, ի դեպ, նրա բնութագրմամբ աղվանական են, ճշգրիտ չեն, և երկմտության կարիքը չկա: Մինչդեռ նույն ընթացքում ադրբեջանական իշխանությունները 2005 թվականին խաչքարերի ոչնչացման ծրագիրը հավանաբար արդեն մշակել էին:

2003 թվականի փետրվարի 13-ին Գերմանիայի Խորհրդարանի (Deutsche Bundestag) փոխնախագահ Դր. Անյե Ֆոլմերը, զանգահարելով Գերմանիայում Ադրբեջանի լիազոր դեսպան Հուսեյնադա Սադիգովին, հարցում է արել Ջուղայի գերեզմանոցի ավերման և այս մասին իրեն հասած տեղեկությունների վերաբերյալ: Դեսպան Սադիգովը երկար ընդմիջումից հետո գրավոր պատասխանել է, թե.

Ներողամիտ եղեք պատասխանի ուշացման համար, քանի որ այս խրթին պատմաքաղաքական հարցը հետազոտելու և պատասխանը տալու համար ժամանակի կարիք կար: Նշված տարածքում եղել է և այժմ էլ առկա է մի գերեզմանոց, որի պատմությունը սկսել է չորրորդ դարից: Հայկական աղբյուրներում այս գերեզմանոցը կոչվում է «Նաչքար» [հայերաբար՝ խաչքար], որը սակայն պատկանում է նախախլամական Ադրբեջանին, որը ժամանակին կոչվում էր Կովկասյան Ալբանիա [Աղվանք]: Բարեբախտաբար Ձեր լսած լուրերն անհիմն են և ոչ իրական: Գերեզմանոցը պարզապես կառուցված է երկրաչարժային գործուն գոտու վրա, հետևաբար դարերի ընթացքում նրա կանգուն քարերն աստիճանաբար տապալվել են:³²²

Գերմանիայում Ադրբեջանի Հանրապետության դեսպանի այս նամակը մի քանի կեղծիք է պարունակում. նախ՝ այն, որ խաչքարերը իբր պատկանում են մինչև 7-րդ դարի ժամանակաշրջան և երկրորդ՝ դրանք տապալվել են միայն երկրաչարժերի պատճառով, և վերջապես այն, որ դրանք աղվանական հուշարձաններ են, կամ, ավելի ստույգ, աղվանական են «եղել», քանի որ այլևս գոյություն չունեն: Իսկ եթե դրանք իրականում աղվանական էին, ապա ինչու՞ Ադրբեջանի իշխանությունները դրանք ոչնչացնելը կազմակերպեց՝ չէ, որ դրանք իբր իրենց նախնիներին էին:

Վերոբերյալ ադրբեջանական աղբյուրները (Ախունդովի աշխատությունը, Շեյխ-ուլ-Իսլամի և Գերմանիայում Ադրբեջանի դեսպանի նամակները) հաստատում են Ջուղայում գերեզմանոցի

³²² Ներկայացվածը Ադրբեջանի դեսպան Սադիգովի՝ հունիսի 24-ի, 2003 թվակիր, Գերմանիայի Բունդեսպագի փոխնախագահ Դր. Անյե Ֆոլմերին հղված նամակի երկու պարբերությունների թարգմանությունն է: Մանրամասն բացատրությունների համար տե՛ս Ռուբեն Գալյան, *Նորինված պատմություն* (Երևան, 2010), էջ 195-197:

առկայությունը, այն անվանելով «աղվանական», սակայն գերեզմանոցը ոչնչացնելուց հետո Ադրբեջանի դիրքորոշումը փոխվել է, և Ադրբեջանի իշխանությունները հայտարարում են, որ նման գերեզմանոց գոյություն չի էլ ունեցել: Այս հայտարարությունը ամբողջովին հակասում է թե՛ Շեյխ-ուլ-Իսլամից և թե՛ դեսպանից ստացած պատասխան նամակներում նշված գերեզմանոցի իրավիճակին ու եղելությունը:

Այս մոտեցումը, սակայն, պարզում է ադրբեջանական իշխանությունների վերը մատնանշած գործելակերպը, որն է՝ տեր դառնալ եղած մշակույթին կամ՝ եթե դա հնարավոր չէ, ոչնչացնել այնպես, որ նրանցրչից հետք էլ չմնա: Նույն մոտեցումը նրանք օգտագործել են Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության տարածքում մինչև 1980 թ. գոյություն ունեցած հայկական եկեղեցիների ու վանքերի նկատմամբ,³²³ քանի որ սրանց գոյությունը փաստում էր այդտեղ հայերի դարավոր ներկայությունը, իսկ քրիստոնեական հուշարձանների քանակը տասնյակ անգամներ գերազանցում էր մզկիթների քանակը: Ադրբեջանի Հանրապետության մնացյալ տարածքում նույնպես ոչնչացվել են հայկական եկեղեցիները, իսկ այն հազվագյուտ հուշարձանները, որոնք դեռ կանգուն են, «մաքրվել» են իրենց հիմնադրման օրվանից առկա հայերեն արձանագրություններից ու այլ հայկական հետքերից:³²⁴

Պետք է նաև նշել, որ սկսած 1926 թվականից՝ Նախիջևանի ԻՍՍՀ-ի ադրբեջանական իշխանություններն ամեն կերպ խոչընդոտում են և արգելել են բնիկ հայերի վերադարձը Նախիջևան, որոնք 1910-1922 թվականներին պատերազմից ու կոտորածներից ճողոպրելու նպատակով ստիպողաբար հեռացել էին իրենց գյուղերից ու քաղաքներից:³²⁵

4.2. Գրավոր մշակույթի և մշակութային գործիչների յուրացումը

Ադրբեջանական կեղծիքների գինանոցում կա մեկ ուրիշ գենք ևս, այն է՝ աշխատել հնարավորության սահմաններում «յուրացնել», «սեփականացնել» Ադրբեջանի տարածքում ծնված, գործող կամ այդ տարածքի մասին գրած պատմիչներին, գիտնականներին, գրողներին և այլ մտավորականների և, անկախ էթնիկ ծագումից, նրանց հայտարարել «ադրբեջանցի»: Այս գործընթացի մի փոքրիկ մասն են կազմում հետևյալ մշակութային գործիչներն ու գիտնականները:

³²³ Նախիջևանում եղած պատմական հուշարձանների վերաբերյալ տե՛ս Արգամ Այվազյան, *Նախիջևան. Գիրք հուշարձանաց* (Երևան, 1990), *Նախիջևանի ԻՍՍՀ հայկական հուշարձանները* (Երևան, 1986), և այլն:

³²⁴ Տե՛ս Ռուբեն Գալյան, *Նորինված պատմություն* (Երևան, 2010), էջ 189-193:

³²⁵ Վլադիմիր Խոջաբեկյան և Բագրատ Ասատրյան, «Նախիջևանի հայության պատմությունից», *Սովետական մանկավարժ* (Երևան, 1988), համար 10, էջ 37-45:

³²⁶ Victor Shnirelman, նշվ. աշխ., էջ 154:

4.2.1 Ադրբեջանական աղբյուրները պնդում են, որ **Մովսես Կաղանկատվացին** (կամ **Դասխուրանցին**) ադրբեջանցի պատմիչ է:³²⁶ Ըստ երևույթին, ադրբեջանական կեղծ աղբյուրներն այնքան են առաջ գնացել, հավաստի ու համոզիչ դարձել, որ նույնիսկ ամբրիկացի պատմաբան Օդրի Ալթշտատն իր հետազոտությունների մեջ, օգտվելով ադրբեջանական աղբյուրներից, նշում է «աղվան պատմիչ Մոյսեյ Կաղանկատլին...»:³²⁷ Արդեն իսկ նկատելի է, թե ինչ արդյունք են տալիս ադրբեջանական նենգափոխումները. նույնիսկ մասնագետ պատմաբաններն արդեն սկսել են հավատալ նրանց հորինվածքներին:³²⁸

4.2.2. Հանրահայտ պարսիկ գրող ու բանաստեղծ **Նիզամի Գյանջավու** (1141-1209) ծննդավայր Գյանջա քաղաքը գտնվում էր Պարսկաստանի տարածքում: Սակայն քանի որ Գյանջան ներկայումս Ադրբեջան տարածքում է գտնվում, ադրբեջանցիները նրան համարում են «ադրբեջանցի» բանաստեղծ:³²⁹

Ադրբեջանի կենտրոնական բանկի՝ 1993-ից մինչև 2006 թվականը թողարկված 500-մանաթանոց թղթադրամի վրա երևում է Նիզամիի պատկերը, իսկ 2008 թվականին՝ նրա մահվան 800-ամյակի առթիվ բանկը թողարկեց 100-մանաթանոց հիշատակի ոսկեդրամ:

4.2.3. **Նասիր-ուդ-դին Թուսին** (1201-1274) ծնվել է Պարսկաստանի արևելյան ինորսան նահանգի Թուս քաղաքում, այդ պատճառով էլ կոչվում է Թուսի: Նա հանրահայտ պարսիկ մաթեմատիկոս, գիտնական ու աստղագետ էր ու իր տարաբնույթ գործունեության ընթացքում սելջուկ Հոլաքու խանի համար Ադրբեջանի այն ժամանակվա մայրաքաղաք Մարաղայում 1259 թ. կառուցել էր մի աստղադիտարան, որի հիմքերը դեռ կանգուն են: Հիմք ընդունելով այն փաստը, որ Թուսին եղել է Մարաղայում, որը գտնվում է Ատրպատականում կամ, ըստ Ադրբեջանի

³²⁷ Altstadt, նշվ. աշխ., էջ 6 և 12:

³²⁸ Կաղանկատվացու աշխատանքի շուրջ Ֆարիդա Մամեդովայի շարադրած և Զիա Բունիաթովի խմբագրած Աղվանքի պատմության մասին քննադատական հոդվածով հանդես է եկել Բագրատ Ուլուբաբյանը :Տե՛ս՝ Օթմեա İ ài aâiââ, “*Ēñōi ðey Āēāai ” Ī ī ēēñāy Ēāēāi ēāōōēñēi āi ēāē ēñōi ÷ī ēēī ī ī āi āñōāāi ī ī ī ō ñōōī þ ðāī ī āñōāāi āāāēī ē Āēāāi ēē* (Λαέο: 1977) ինչպես նաև՝ Баграт Улубабян, “*Āiā ī āī ā ī ðī ēçāī ēūī āy ēī ōāōī ðāōāōēy āōī yī ñēī ē “Ēñōi ðēē ñōōāi ū Āāāi ”*”, *Բանբեր հայաստանի արխիվների* (Երևան, 1979), հատոր 2, էջ 219-232:

³²⁹ Heydarov and Bagiyev , ed., նշվ. աշխ., էջ 105:

իշխանությունները՝ Հարավային Ադրբեջանում, նրանք որոշել են թուսիին համարել «ադրբեջանցի»:³³⁰

4.2.4. 2. Բունիաթովը Եսայի Հասան-Ջալալեանցի (մ. 1728 թ.)
«Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի» գրքի թարգմանության նախաբանում նրան ներկայացնում է որպես աղվան պատմիչ, առանց հաշվի առնելու, որ Եսային սերված էր Խաչենի Հասան-Ջալալյան հայ մելիքական հայտնի տոհմից: Այս տոհմի անդամներից մի քանիսը ծառայել էին որպես Գանձասարի կաթողիկոսներ, և Եսային էլ լինելով նույն տեղի կաթողիկոս, գրքում իրեն հայ դասելով գրում է, «Իսկ ի մէջ և յազգէս Հայոց...»՝ տեքստում հատուկ ուշադրութուն դարձնելով հայերին ու նրանց ճակատագրին:³³¹

4.2.5. Ատրպատականցի բանաստեղծ Հուսեյն Բեհշաթ-Թաբրիզին (1906-1988) ճանաչված է իր «Շահրիար» գրական մականունով: Նա ծնվել է Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգի Թավրիզ քաղաքում (ապացույցը ազգանվան մեջ առկա է «Թաբրիզի» բառն է), և բարձրագույն կրթություն ստացել Թեհրանի համալսարանում: Քանի որ նա էլ ատրպատականցի էր, այդ երկրամասը կոչելով «Հարավային Ադրբեջան»՝ ներկա Ադրբեջանի Հանրապետության պատմաբանները Շահրիարին էլ ադրբեջանցի են հայտարարում:³³²

4.3. Ոչնչացման համար կիրառվող ազրեսիան և պրոյեկտումը

Անձի հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների մեջ առկա են «ազրեսիայի փոխանցում» և «պրոյեկցիա» կամ «պրոյեկտում» կոչված երևույթները: Այս հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմներն ազդեցիկ են՝ նվազեցնելու և դուրս բերելու անհատին տհաճ, մեղավոր զգացումներից և անընդունելի իրավիճակներից: Սրանցից առաջինի դեպքում անձը ենթագիտակցաբար ինքնապաշտպանման համար սկսում է հավատալ իրականությունն անհամապատասխան տեղեկություններին և ապրել պատրանքների աշխարհում՝ իր ֆրոստրացիան փոխադրելով և արտահայտելով երրորդ անձի հանդեպ հաճախակի ծայրահեղ ազրեսիայով: Մյուսը՝ պրոյեկտումը, կարելի է թարգմանել որպես «անդրադարձ» և բացատրել իբրև սեփական տհաճ և զգացումների ակամա և անգիտակցական փոխանցումը երրորդ, կողմնակի անձի:

Անհատի դեպքում սրանք անձի ինքնապաշտպանական միջոցներ և գործընթաց են, որի ընթացքում անհատն իր իսկ ունեցած, բայց անձի

³³⁰ Tale Haydarov, նշվ. աշխ., էջ 94:

³³¹ Եսայի Աղուանից կաթողիկոս Հասան Ջալալեանց, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի (Երուսաղեմ, 1868), էջ 9:

³³² Tale Heydarov, նշվ. աշխ., էջ 106:

Համար անընդունելի, տհաճ ու խանգարող զգացումներն ու ձգտումները ենթագիտակցաբար վերագրում է ուրիշներին, որոնք դառնում են նրա ազդեցության փոխանցման կամ պրոյեկտման առարկան: Փաստորեն «եսը» պաշտպանվում է՝ մեկ այլ անձի վրա դնելով իր հոգեբանական, ֆիզիկական դժվարություններն ու խնդիրները: Ազդեցության փոխանցման դրսևորումը կարող է լինել ինչպես ուղղակիորեն մեկ անհատի նկատմամբ, նրա բացակայություն դեպքում ազդեցության կարող է արտահայտվել անուղղակի կերպով՝ անդրադառնալով երրորդ անձի վրա, որով անհատի ֆրոստրացիաները փոխանցվում են և դառնում հարձակողական վերաբերմունք՝ ուղղորդվելով երրորդ անձին: Պրոյեկտման պարագայում հաճախ ծնողներն իրենց դժվարություններն ու վախի զգացումը դրսևորում են որպես երեխայի ունեցած զգացում: Հոգեբանին դիմող մայրը հաճախ փորձում է նրան համոզել, որ երեխան վախենում է մթուժյունից կամ փակ դռներից: Նման դեպքերում հետազոտությունները հաճախ փաստում են, որ այդ բոլոր վախերն առկա են մոր մեջ, որն անգիտակցաբար դրանք պրոյեկտում է երեխայի վրա:³³³

Ազդեցության փոխանցման և պրոյեկտման երևույթների հետազոտությունները հիմնականում վերաբերել են անհատին և նրա շրջապատին, սակայն հարցին կարելի է նայել նաև այլ տեսանկյունից՝ դրանք փոխադրելով ավելի լայն շրջանակ, առաջին հերթին գերդաստանի, ապա և ազգային մակարդակների վրա: Օրինակ, ընտանիքների փոխհարաբերությունների պարագայում հաճախ ընտանիքի անդամներն այլ ընտանիքի են վերագրում նրանց հանդեպ իրենց բացասական դիրքորոշումներն ու զգացումները, այսպիսով մեղքն իրենցից թոթափելով՝ անդրադարձնում են մյուսների վրա՝ ենթագիտակցաբար հանգստացնելով իրենց խիղճն ու շղարշելով հավանական մեղսակցություն զգացումը: Խնդիրն ընդլայնելով՝ պրոյեկցիան կարող է նաև փոխանցվել ցեղային և միջազգային հարաբերությունների դաշտ:

Ազդեցմանական ներկա քարոզչության մի մասն ազդված է այս հոգեբանական գործոններից, որոնք անհատականից անցնում են ազգային, այսինքն ավելի ծավալուն դաշտ: Փոխանցման գործընթացը և դրան հետևող ազդեցության, ինչպես նաև պրոյեկտման գործողությունը, փոխանցվելով ժողովրդական զանգվածներին, նրանց մղում է առաջին հերթին ֆրոստրացիայի հետևանքով զարգացած ազդեցության թիրախ դարձնել մեկ ուրիշ ժողովրդի, իսկ իրենց կատարած հանցավոր արարքները գցելով դիմացինի վրա՝ պրոյեկտման միջոցով ձեռքազատվել այդ մեղքերի պատասխանատվությունից:

³³³ Խ. Գասպարյան և Մ. Մելիք-Փաշայան, *Ընկերական հոգևբանություն* (Երևան, 1995), էջ 62-64:

Պատմական ազգային անցյալի ձևավորման ապարդյուն փնտրտուքը Ադրբեջանի մտավորականության մեջ առաջացրել է ֆրոստրացիայի և հուսախաբուության զգացում, որի պաշտպանողական մեխանիզմներից է դրան հետևող ազրեսիան: Սա արտահայտվում է մասնավորապես, սեփական երկրի մեջ գոյություն ունեցող, բայց օտարների կառուցած պաշտամունքային բնույթի հուշարձանները, ընդհանրապես հնություններն ու պատմամշակութային այլ կոթողներ միտումնավոր ոչնչացնելով: Այդպիսով, վերացվում են օտարներին պատկանող պատմամշակութային այն կոթողները և անցյալը, որի պակասը գգում են երկրի տերերը:

Դրան հետևող պրոյեկցիայի պարագայում պատմամշակութային կոթողներն ավերողները սեփական մեղքերից ձերբազատվում են՝ նույն գործողության համար մեղադրելով իրենց երևակայական թշնամուն, որն այս դեպքում հայն է ու հայ ժողովուրդը: Ներքոբերյալ մի քանի օրինակներ նման ազրեսիայից և պրոյեկտումներից են, որոնք շատ մեծ ծավալ են ընդունել վերջին տարիների ընթացքում:

Ծավալուն ազրեսիայի ծայրահեղ արտահայտություններից է հատկապես Նախիջևանում կատարված ավերը, որտեղ հայկական բազմաթիվ եկեղեցիներից համարյա բոլորն այժմ հիմնահատակ ոչնչացված են, և նույնիսկ տեղի բնակչությանն արգելված է դրանց, ինչպես նաև ժամանակին Նախիջևանի գյուղերում ու քաղաքներում ապրած հայերի մասին խոսելը: Նախիջևանի վանքերի և եկեղեցիների «մեղք» այն էր, որ տեղի իսլամական հուշարձանները թվով սակավ էին ու անշուք, իսկ հայկականները կառուցվածքով ավելի շքեղ էին և և թվով՝ գերազանց: Մեկ այլ ցայտուն օրինակ է Ջուղայի միջնադարյան գերեզմանոցի հազարավոր խաչքարերի իսպառ բնաջնջումը Ադրբեջանի ներկա իշխանությունների ձեռքով:

Ադրբեջանում հրատարակված «Պատերազմ ընդդեմ Ադրբեջանի» գրքում³³⁴ խմբագիրն արբանյակային անորակ լուսանկարներ է ներկայացնում և նշում այս կամ այն ադրբեջանական կամ աղվանական (իրականում՝ հայկական) պատմամշակութային հուշարձաններն ու եկեղեցիները, որոնք իբր ոչնչացրել են հայերը: Գրքում առկա ցուցակներում նշվում են շուրջ 1800 շինություններ, որոնք իբր հայերի կողմից ավերված շենքերն են: Սակայն մանրակրկիտ ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ գյուղական բնակելի տների և պետական շինությունների ավերը մեծ մասամբ կատարվել է պատերազմի հետևանքով, իսկ հաճախ և որոշ դեպքերում էլ գալիս են փաստելու դրա հակառակը, այսինքն՝ այն, որ այդ շինությունները ներկայումս կանգուն

³³⁴ Վերոհիշյալ ադրբեջանական գրքի և դրա պարունակած գանազան կեղծիքների բացահայտման համար տե՛ս նաև Ռուբեն Գալյան, *Հորինված պատմություն* (Երևան, 2010) հատորը:

են:³³⁵ Ներկայացրած բոլոր լուսանկարներով ու աղյուսակներով հանդերձ գրքի հեղինակներն ու խմբագիրն անուշադիր են եղել իրենց ներկայացրած փաստերն ընտրելիս և նույնիսկ այս պարզ պրոյեկտումն էլ չեն կարողացել համոզիչ կերպով իրականացնել ու ներկայացնել: Օրինակ, Աղդամի իսլամական գերեզմանոցի և նրա մոտակայքի արբանյակային լուսանկարների բացատրութայան մեջ ասվում է, որ հայերն ամբողջովին ոչնչացրել են իսլամական գերեզմաններն ու դամբարանները՝ որպես փաստ ներկայացնելով երկու կարևոր դամբարան Աղդամում, երկուսն էլ նրա շրջակայքում՝ նշելով սրանցից երեքի անունները՝ Ուղուրլու Բեգի, Միր Ալիի և Քյանգաուլիի դամբարանները: Սակայն նույն արբանյակային լուսանկարներն ուսումնասիրողը կարող է պարզ տեսնել դամբարանների ստվերները, որոնք փաստում են դրանց կանգուն լինելը: 2009 թվականին մենք լուսանկարել ենք այս դամբարանները, որոնց պատկերները տեղադրված են մեր հեղինակած «Հորինված պատմություն» գրքում:³³⁶ Մեկ ուրիշ օրինակ էլ Համզա Սուլթանի (Մելիք Հայկազի) ամառանոցային պալատն է Ծիծեռնավանքից երկու կմ հարավ գտնվող Մելիքաշեն գյուղում, որը ըստ «Պատերազմ ընդդեմ Ադրբեջանի» գրքի, ոչնչացրել են հայերը, բայց որն իրականում վերականգնված է և ծառայում է որպես փոքրիկ հյուրանոց, որտեղ 2007 թվականին գիշերել է աշխատություն հեղինակը:³³⁷

Այս անտեղի մեղադրանքները գալիս են ներկայացնելու ավելի լայն և զանգվածային պրոյեկտման ցայտուն մի երևույթ, իսկ հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմները հաստատում են, որ մեղքի զգացում ունեցողները միշտ փնտրում են մի քավություն նոխազ, որը նրանց գոնե ժամանակավորապես կազատի իրենց համար անհաճո այս զգացումներից ու իրավիճակից:

³³⁵ Imranli, նշվ. աշխ.:

³³⁶ Մանրամասն բացատրությունների համար տե՛ս Ռուբեն Գալյան, *Հորինված պատմություն* (Երևան, 2010), էջ 64-66, 185:

³³⁷ Անդ, էջ 62-64, 185-186:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆ ԳԵՐՈՐԴ
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԸ ԵՎ
ՊԱՏՄԱ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԵՐԸ

Քարտեզը մի փաստաթուղթ է, որը Սուրբ Գրքից ու Ղուրանից հետո հավանաբար ամենալայն տարածումն ունի ամբողջ աշխարհում: Նախապատմական ժամանակներում, երբ դեռ այսօրվա պատկերացմամբ «քարտեզ» կոչվածը գոյություն չուներ, իսկ գիրը դեռ չէր զարգացել, մարդ արարածն իր շրջապատը պատկերացրել է ուրույն կերպով և այդ «պատկերացրածը» կարողացել է փոխանցել ուրիշին ավագի կամ հողի վրա փայտիկի ծայրով արված նշաններով ու գծերով, իսկ երբեմն էլ՝ մտքում եղածը քարի վրա փորագրելով: Հնագույն առարկաները, որոնք մեզ են հասել և որը կարող են քարտեզ կոչվել, հողամասերի կամ բնակավայրերի սահմանները նշող գծագրերն են՝ քանդակների տեսքով: Դրանք հայտնի են Դանիայում (Ֆին նահանգ), Ֆրանսիայում (Մոն Բեգո), Իտալիայում (Բեդոլինա, Պոնտե Սան Ռոկկո և այլն), Ռուսաստանում (Մայկոպ), Հայաստանում (Ուխտասար, Սևան) և այլուր հայտնաբերված ժայռապատկերներում: Կարելի է ասել, որ քարտեզը տարբեր կերպարանքներով, գոյություն է ունեցել մինչև բրոնզե դարը. որոշ կավե սալիկների վրա արված փորագրություններին մասնագետները տալիս են մինչև անգամ 8,000 տարվա պատմություն:³³⁸ Մինչդեռ որևէ քանդակ կամ գրություն, որը կարելի է պայմանականորեն համարել իբրև անցյալը վկայագրող «փաստաթուղթ», երևան է եկել քարտեզների հնագույն նմուշներից մի քանի հազարամյակ ավելի ուշ:

Քարտեզի յուրահատկությունն այն է, որ նրա պարունակած ողջ տեղեկությունը նայողին կամ ընթերցողին մատուցվում է մեկ հայացքով, միանգամից, մինչդեռ նույն տեղեկությունները գրավոր փաստաթղթից ստանալու համար անհրաժեշտ է ընթերցել ողջ տեքստը: Իսկ շատ դեպքերում քարտեզի ներկայացրածն ընդհանրապես հնարավոր չէ ճշգրիտ բացատրել ցանկացած շարադրանքով:

Ինչ վերաբերում է ձեռագիր աշխատությունների մեջ եղած քարտեզներին, նշենք, որ եթե նույնիսկ տվյալ ձեռագրից մեզ հասել է մի քանի օրինակ, ապա դրանց քարտեզները, եթե նույնիսկ առկա են, հաճախ միմյանցից այնքան են տարբերվում, որ երբեմն դրանք կարելի է դասել տարբեր քարտեզախմբերում: Տեքստն արտագրելը դյուրին է, սակայն երբ հերթը գալիս է պատկերն ընդօրինակելուն, ապա այդ

³³⁸ Leo Bagrov, *History of Cartography* (Cambridge: 1964), էջ 31: Սրանցից են Անկարայի մոտ՝ Չաթալ հույուկում գտնված քաղաքի պլանը և Իրաքում՝ Հարրան քաղաքի մոտ գտնված սալիկի վրա գծված կադաստրային պլանը: Տե՛ս նաև կայք <http://www.henry-davis.com/MAPS/AncientWebPages/100B.html>

աշխատանքը կատարողի ճաշակն ու վարպետությունը կարող է հիմնովին փոխել քարտեզի տեսքն ու պարունակությունը: Այդպիսի ծայրահեղ դրսևորումներից են Իզիդորի (տե՛ս հավելվածի պատ. 13 և 14) և Բեատուսի քարտեզները (տե՛ս հավելվածի պատ. 15, 16 և 17):

Ութերորդ դարից մինչև 14-րդ դար քրիստոնեական եվրոպական միտքը և քարտեզագիտությունը գերազանցապես առաջնորդվում էին կրոնական դոգմաներով, մինչդեռ այդ նույն ժամանակահատվածում իսլամական աշխարհում այն զարգանում էր առավելապես ազատ ու անկաշկանդ: Հետևանքն այն եղավ, որ իսլամական աշխարհում մաթեմատիկան, ֆիզիկան, քիմիան, բժշկությունը և մյուս գիտություններն ու արվեստը զարգացան ու առաջ անցան քրիստոնեական աշխարհից: Աշխարհագրությունն ու քարտեզագրությունը նույնպես այն գիտությունների շարքում էին, որ իսլամական աշխարհը, ընդունելով հին հունական տեսությունները, դրանք զարգացրեց ու կատարելագործեց ձեռք բերված նորանոր տեղեկություններով: Այլ կերպ ասած, իսլամական աշխարհագրությունն ու քարտեզագրությունն իրականում ժառանգորդն են հունա-հռոմեական դպրոցի, որի տարբեր տեսությունները որդեգրեցին արաբ և պարսիկ աշխարհագրագետները: Դրանց թվում էին երկրի գնդաձևություն, եղանակային գոտիների բաժանելու, շրջապատող օվկիանոսի և նույնիսկ բնակելի աշխարհի տարածքի վերաբերյալ տարբեր տեսությունները: Իսլամական քարտեզագրության սկիզբն իններորդ դարն է: Այն ծաղկուն շրջան ապրեց շուրջ 400 տարի, որի ընթացքում իսլամական աշխարհագրագետները շատ ավելի առաջատար էին, քան նրանց արևմտյան գործակիցները: Չնայած նրան, որ արաբների ու պարսիկների քարտեզագրական ներդրումները 14-րդ դարից հետո էլ դեռ շարունակվեցին, բայց դրանք աստիճանաբար նվազում էին ու դառնում հազվադեպ:

Երբ թյուրքական ցեղախմբերն սկսեցին իրական վտանգ սպառնալ Բյուզանդական կայսրության և նրա մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսի համար, այնտեղ պահպանված հին հունական մի շարք ձեռագրերի հետ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրությունը», որին մինչ այդ եվրոպացիներն անծանոթ էին, տեղափոխվեց ու հայտնվեց Իտալիայում, որտեղ, առաջին անգամ լինելով, այս կարևորագույն աշխարհագրական երկին ծանոթացան արևմտյան աշխարհագրագետներն ու քարտեզագետները: Բյուզանդացի գիտնական Էմանուել Քրիստլարասը (շուրջ 1355-1415 թթ.) այս աշխատությունն առաջին անգամ հին հունարենից թարգմանեց

լատիներեն, և այդպիսով արևմտյան աշխարհագրագետներն առիթ ունեցան ծանոթանալու այս կարևոր հետազոտությունը:³³⁹

Արևմտյան աշխարհում քարտեզագրությունը՝ հնագանդվելով կաթոլիկ եկեղեցու դոգմաներին, երկար ժամանակ ոչ մի կարևոր առաջադիմություն չարձանագրեց և շուրջ հազար տարի անցկացրեց համեմատաբար ճահճացած վիճակում: Սակայն երբ Պողոմեոսի աշխատությունները հասան արևմտյան քաղաքակրթությանը, դրանց ծանոթանալուց հետո արդեն անհնար դարձավ կասեցնել արևմտյան քարտեզագրության առաջադիմությունն ու արդիականացումը:³⁴⁰ Այսպիսով, երկրորդ դարի աշխարհագրագետ Պողոմեոսը երկրորդ անգամ ևս՝ այս անգամ 15-16-րդ դարերում, մեծ դեր ունեցավ միջնադարյան քարտեզագրության առաջադիմության մեջ:

Ըստ էությունից, քարտեզը չի կարող ներկայացնել սխալ կամ հորինված տեղեկություններ, բայց սա վերաբերում է տեղագրական, ջրագրական կամ ֆիզիկական և նման քարտեզներին, որոնց վրա քարտեզագետն աշխատում է ներկայացնել տեղանքի մասին ունեցած իր ամբողջ և իրական տեղեկությունները: Խնդիրը փոխվում է, երբ անդրադառնում ենք քաղաքական աշխարհը ներկայացնող քարտեզներին, որոնք կրում են երկրների անուններ և սահմաններ: Սրանք երբեմն պատրաստվում են ծառայելու քարոզչական և քաղաքական նպատակների և գծագրվում են քաղաքական իշխանավորների և կուսակցությունների պատվերներով, նրանց հսկողության տակ: Նման դեպքերում է, որ քարտեզը իրականությունը ներկայացնելու փոխարեն ցուցադրում է կեղծված և փոփոխված, ոչ իրական մի աշխարհ:

Քարտեզների մասին խոսելիս պետք է նշել, որ երկրագնդի աշխարհագրության, ֆիզիկական, ջրագրական և տեղագրական տվյալները վերջին մի քանի հազարամյակների ընթացքում համեմատաբար քիչ փոփոխություններ են կրել: Այն, ինչ նկատելիորեն փոխվել, հաճախ արդյունք է առաջին հերթին մարդկության բնակչության զործունեության՝ որոնցից են Սահարայի և Միջին Ասիայի անապատացումը, անտառային մակերեսների զանգվածային ոչնչացումը Լատինական Ամերիկայում և Սիբիրում, Սևանա լճի մակերեսի նվազումը, Արալյան ծովի գրեթե ամբողջական վերացումը և այլն: Քանի որ ֆիզիկական քարտեզագրի աշխատանքի արդյունքը կարելի է ուղղակի համեմատել իրականության հետ, ապա քարտեզագիրը միշտ աշխատել է

³³⁹ A. E. Nordenskiöld, *Facsimile Atlas to the Early History of Cartography, with Reproductions of the Most Important Maps Printed in XV-XVI Centuries*, translated by Adolf Ekelof and Clements Markham (Stockholm: 1884).

³⁴⁰ Բարսեղագրության գաղափարն և հատկապես Պողոմեոսի (90-168 թթ.) և նրա աշխատությունների մասին տե՛ս Ռուբեն Գալչյան, *Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրության մեջ* (Երևան, 2005), էջ 16-21:

իր գիտելիքների և հնարավորությունների սահմաններում ցուցադրել աշխարհի և երկրների իրական վիճակը: Այս նպատակին հասնելու համար նրան օգնում էր նաև այն պարագան, որ վաղ միջնադարից մինչև 14-15-րդ դդ. քարտեզների ճնշող մեծամասնության մեջ երկրների սահմանները չէին նշվում, և առանց սահման նշելու տրվում էին տվյալ շրջանում բնակվող ժողովուրդների ու նրանցով բնակեցված երկրների անվանումները: Միջին դարերում սահմաններն ավելի առաձգական էին, քան այսօր, և քարտեզագետները, այդպիսով կարող էին իրականությունն ավելի ճշգրիտ ներկայացնել՝ նշելով միայն տվյալ տարածաշրջանում բնակվող ժողովուրդների անունները, ներկայացնելով իրականությունն առանց կեղծ ու արհեստական սահմանների, քանի որ սահմաններ գծելու գործընթացի վրա որոշ պայմանների առկայությամբ կարող էին ազդել քաղաքական դրդապատճառներն ու իշխանավորների անհատական ճնշումները, որոնցից խուսափելը քարտեզագրի համար կարող էր անհնար լինել: Բացի այդ, սահմանները համեմատաբար հեղհեղուկ վիճակում էին, քանի որ պարբերաբար ենթարկվում էին փոփոխությունների:

Այստեղ որպես օրինակ կարելի է բերել Հայաստանի ներկայությունը հին և միջնադարյան քարտեզագրության մեջ: Միջին դարերում՝ նույնիսկ իր անկախությունը կորցնելուց հետո, «Հայաստան», «Արմենիա» կամ «Էրմենիյե» անվանումը կարելի է տեսնել համարյա բոլոր եվրոպական ու իսլամական քարտեզներում, քանի որ դրանք պատկերում էին հայ ժողովրդի բնակեցման տարածաշրջանը: Այս անվանումը, որպես կանոն, գրվում էր Վանա լճից մինչև Ուրմիա լիճ և Դիարբեքիրից մինչև Լոռի ընկած տարածաշրջանի վրա (տե՛ս հավելվածի միջնադարյան քարտեզները): Հավելվածի պատ. 41-ում կարելի է տեսնել 1803 թ. օսմանյան մի քարտեզ, որտեղ երկրի սահմանների մեջ Վանի և Էրզրումի վիլայեթների վրա նշված է «Էրմենիստան» (Հայաստան) անունը, իսկ նրանից հարավ նշված է «Բյուրդիստանը»: Արևմտյան քարտեզագրության մեջ «Հայաստան» անունը նշելու ավանդույթը շարունակվեց մինչև 1925-1930 թթ., երբ, հավանաբար, մասամբ Թուրքիայի Հանրապետությանը հաճոյանալու նպատակով, մասամբ էլ Թուրքիայի իրականացրած ցեղասպանության արդյունքում տարածքի հայաթափության պատճառով, արևմտյան քարտեզներից աստիճանաբար վերացվեց Թուրքիայի արևելյան շրջանների վրա մինչ այդ նշվող «Հայաստան» անվանումը: Այս անվանումը դեռևս առկա է հավելվածի պատ. 48-ում, որը 1925 թ. ԱՄՆ-ում հրատարակված «Աշխարհի ատլասից» վերցված՝ «Փոքր Ասիա» անվանված քարտեզն է:³⁴¹

Մեկ անգամ ևս նշենք, որ ճանապարհորդական ուղեգրությունները նույնպես հույժ կարևոր նշանակություն ունեն ոչ միայն պատմաբանների, այլ նաև աշխարհագրագետների համար: Նման

³⁴¹ The Literary Digest 1925 Atlas of the World & Gazetteer (New York: 1925), էջ 46-47:

աշխատությունները չի կարելի համարել պատմական բնույթի, քանի որ գրանցվածը ոչ թե հեռու կամ մոտիկ անցյալում պատահած դեպքերն են, այլ հեղինակի տեսած և ապրած իրականությունը, որին վկա և հաճախ ակտիվ մասնակիցն է եղել ինքը՝ հեղինակը: Այսինքն, դրանց հիմքում ընկած են անհատի ուղղակի տեսած և ընկալած իրականությունը, բացատրությունները, իհարկե գրի առնված նրա անհատական ճաշակի դիտանկյունից և հայեցողությամբ: Հետևաբար, ուղեգրությունները կարելի է համարել քարտեզի գրավոր և լրացուցիչ մի մասնիկը:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ այն դեպքերում, երբ առկա են երրորդ օտարի կողմից պատրաստված քարտեզ ու շարադրված ուղեգրություններ, որոնք նույնպես պարունակում են խնդրո առարկա տարածաշրջանի մասին տվյալներ ու տեղեկություններ, ապա այդ քարտեզները կարելի է համարել իրականությունը համեմատաբար ավելի ճշգրիտ ներկայացնող աղբյուր, քան նույն շրջանի վերաբերյալ զուտ պատմական շարադրանքներից քաղված տեղեկությունները:

* * * * *

Աշխատության հավելվածում տեղադրված են իրականությունը բացահայտմանն թեմային օժանդակող, համաշխարհային քարտեզագրական մշակույթին պատկանող մի շարք կարևոր աշխարհացույց և այլ քարտեզներ՝ պատրաստված սկսած նախքան մեր թվականությունն ընկած ժամանակներից մինչև 19-րդ դարի վերջերը, որոնք ներկայացնում են ժամանակի համաշխարհային քարտեզագրության լավագույն օրինակները: Սրանք կքննարկվեն հաջորդ էջերում:

5.1. Կլավդիոս Պտղոմեոսի (չուրջ 90-168)

«Աշխարհագրություն» գրքից ստորև կքննարկվի մի քանի քարտեզ՝ գծագրված նրա քարտեզագրական և աշխարհագրական շարադրանքների հիման վրա: Սկսած 1470-ական թվականներից՝ իտալացի, հոլանդացի, գերմանացի, շվեյցարացի և այլ քարտեզագետներ աշխատել են վերականգնել այն քարտեզները, որոնք Պտղոմեոսն ինքը կարող էր ժամանակին գծած լինել: Քարտեզների վերականգնման համար որպես աղբյուր են ծառայել «Աշխարհագրություն» մեջ ճանաչված աշխարհի մայրցամաքների, օվկիանոսների, ծովերի ու լճերի, երկրների, լեռների ու գետերի անունները, բացատրությունները և աշխարհագրական տվյալները, ինչպես նաև աշխատանքում տեղ գտած շուրջ 8000 տեղանունների ու նրանց կոորդինատների ցուցակները: Պտղոմեոսն իր աշխատության մեջ օգտագործել է ժամանակի հունական անվանումները, որոնցից շատերն այսօր մեզ անծանոթ են և տարբերվում են այսօր գործածվող տեղանուններից, հաճախ նույնիսկ առանց որևէ նմանության: Համեմատելով տարբեր քարտեզագետների իրականացրած պտղոմեոսյան

քարտեզների վերականգնումները՝ կարելի է նկատել, որ դրանք ունեն միմյանց նման շատ տեսք, այդ թվում և ընդհանուր տեսք ու բովանդակություն, բայց ամեն մեկը պատրաստված է քարտեզը վերականգնող քարտեզագրին յուրահատուկ ոճով:

Աշխատություն մեջ դիտարկված պտղոմեոսյան քարտեզներից առաջինը «Աշխարհացույց» քարտեզն է (տե՛ս հավելվածի պատ. 08): Զեռագիր քարտեզը պատրաստել է գերմանացի քարտեզագետ Մարտին Վալդեմյուլլերը (1470-1520), այն հրատարակվել է Ստրասբուրգում 1513 թվականին: Այստեղ ներկայացված է ամբողջ աշխարհը, Եվրոպան ներկված է վարդագույն, Ասիան՝ դեղին, Աֆրիկան՝ սպիտակ գույներով: Քարտեզի վրա առանց սահմանների բաժանումների նշված են կարևոր երկրները: Նույն քարտեզի պատ. 08ա դետալի մեջ՝ աջ կողմում, կարելի է տեսնել Առաջավոր Ասիայի մասը, վերևը՝ աջում է Կասպից ծովը, ձախում՝ Պոնտոսը կամ Սև ծովը, և ներքևի ձախում՝ Միջերկրական ծովը: Շրջանի կարևոր երկրների շարքին են Մեծ և Փոքր Հայքերը, Ալբանիան (Աղվանքը)՝ Հայաստանի հյուսիսում, Մարաստանը՝ Հայաստանից հարավ-արևելք և Ասորեստանն ու Միջագետքը՝ նրանից հարավ: Ազրբեջան անվանումն այստեղ նշված չէ, քանի որ նման անունով երկիր դեռևս գոյություն չուներ:

Հավելվածի հաջորդ երկու պատկերները ևս Հայաստանի տարածաշրջանին վերաբերող պտղոմեոսյան քարտեզներ են: Հավելվածի պատ. 09-ը «Աշխարհագրություն» մեջ անվանված է «Ասիայի երրորդ քարտեզը. Կոլխիդա, Իվերիա, Ալբանիա և Մեծ Հայաստան»: Առաջին երեք երկրները տեղադրված են Կովկասյան լեռներից անմիջապես հարավ՝ Կասպից և Սև ծովերի միջև ընկած տարածքում, իսկ Հայաստանը՝ այս երեքի հարավում: Հայաստանից հարավ-արևելք նշված է «Մարաստանի մեկ մասը» (*Media Pars*), որի Ատրպատական կամ Ազրբեջան վերանվանումը Պտղոմեոսի ժամանակ դեռ ընդհանրացած չէր: Քարտեզը վերականգնել է Լեոնարդո Հոլմը, որը պտղոմեոսյան ատլասի իր տարբերակը հրատարակել է Գերմանիայի Ուլմ քաղաքում 1482 թ.: Փոքր Հայքի արևելյան ծայրամասը երևում է քարտեզի ձախ վերջավորություն վրա:

Հավելվածի պատ. 10-ի քարտեզը Պտղոմեոսի հազվագյուտ քարտեզներից է, որի վրա Մեծ ու Փոքր Հայքերը ներկայացված են միասնաբար, մեկ էջի վրա: Այս քարտեզը վերցված է Բոնոնիի վերականգնած ատլասից՝ հրատարակված Հոտմում 1482 թ.: Քարտեզի վրա ծովերը ներկված են կանաչ, իսկ լեռները՝ կապույտ: Վերևի աջ անկյունում տեսանելի է Կասպից ծովը, որի արևմտյան ափին է Ալբանիան, ապա նրանից արևմուտք՝ Իբերիան ու Կոլխիդան: Կասպից ծովի հարավում երևում է Մարաստանի մի մասը: Քարտեզի հիմնական մասը հատկացված է Մեծ և Փոքր Հայքերին, որտեղ ցուցադրված են բազմաթիվ քաղաքներ: Հայաստանից արևմուտք է գտնվում Կապադոկիան:

Պաղոմեոսի բոլոր քարտեզներում առկա են Մեծ և Փոքր Հայքերը, ինչպես նաև Ալբանիան ու Մարաստանը, մեկ անգամ ևս փաստելով, որ վերջին երկուսը առանձին երկրներ են եղել և իրար հետ հարևան լինելուց զատ, ուրիշ կապ ու առնչություն չեն ունեցել, իսկ Ադրբեջան անունը, որը, ըստ Բուհիաթովի և ուրիշների, 5,000 տարվա պատմություն ունի, Պաղոմեոսի քարտեզների վրա ընդհանրապես գոյություն չունի:

5.2. Սուրբ Հերոնիմոսը կամ Ջերոմն (340-420) իր կյանքն անց է կացրել Հռոմում, Կոստանդնուպոլսում և Անտիոքում, որտեղ և ձեռնագրվել է քահանա: Նա ճանաչված էր իբրև ամեն ինչը հարցականի տակ դնող, հակաճառող ու վիճաբանող մի անձնավորություն: Բավականին երկարատև ճանապարհորդություններից հետո նա հաստատվեց Բեթղեհեմի վանքերից մեկում և նվիրվեց կրոնական բովանդակություն ունեցող տեքստերի ու Հին Կտակարանի թարգմանությունների:

Ս. Հերոնիմոսը ճանաչված էր նաև որպես Աստվածաշնչի հեղինակավոր մեկնաբան: Նա հունարենից լատիներեն է թարգմանել Կեսարիայի եպիսկոպոս Եվսեբիոսի (չուրջ 260-340) «Քրոնիկոն (ժամանակագրական կանոններ)» աշխատությունը, որը պարունակում է Աստվածաշնչի մեջ նշված վայրերի ու տեղանունների մանրակրկիտ բացատրությունները: Ս. Հերոնիմոսի աշխատությունների այս հավաքածուն վերնագրված է «*Presbiteri liber Hebraicum Quaestionem in Genesim, Ejustem liber de situ nominibus locum Hebraicum. Tabula Geographica ex opusculis S. Hieronimi descripto*» կամ էլ պարզապես «*Liber Locorum* (Գիրք տեղագրության)»:

Չնայած այն բանին, որ Ս. Հերոնիմոսը համարվում է կղերական մտավորական, բայց նրա այս աշխատությունը վաղմիջնադարյան աշխարհագրական կարևոր երկերից մեկն է, որը տեղանունների ու քաղաքների ցուցակներից զատ, պարունակում է նաև հինգերորդ դարում պատրաստված երկու ձեռագիր քարտեզ:

Հավելվածի պատ. 11 և 11ա-ն ներկայացնում են Ս. Հերոնիմոսի աշխարհացույց կամ, ավելի ճիշտ կլինի ասել, Միջին Արևելքի և Հարավարևելյան Եվրոպայի քարտեզի բնօրինակը, որը պատկանում է 420 թվականին, բայց այստեղ արտատպվածը դրա 12-րդ դարի ընդօրինակությունն է: Քարտեզի սահմանն արևելքում Հնդկական օվկիանոսն է, արևմուտքում՝ Եգեյան ծովը, հյուսիսում՝ Սև ծովը և հարավում՝ Կարմիր ծովը:

Ըստ ժամանակի ընդունված սովորության՝ քարտեզն ուղղորդված է վերն արևելքով: Այստեղ լեռնաշղթաները պատկերված են իրար կից կիսաշրջանների շարքով, գետերը՝ զուգահեռ կրկնակի գծերով, իսկ քաղաքները՝ տարբեր շինությունների ու ամրոցների մանրապատկերներով:

Սև ծովը (*Euxinus Pontus*) պատկերված է երկարացված և գտնվում է քարտեզի ներքևի ձախ ծայրամասում: Կասպից ծովից (*Caspiu Mare*) պատկերված է միայն մի մասը՝ Սև ծովից վեր: Պարսից ծոցը և Արաբական ծովը գտնվում են քարտեզի վերին աջ մասում: Սրանք ներկված են կարմիր և նույնպես պատկերված են մասամբ՝ որպես երկու հարևան ծոցեր: Սրանցից վերևինը, որի մեջ է հոսում Ինդոս գետը՝ Արաբական ծովն է, իսկ մյուսը՝ Պարսից ծոցը, որի մեջ են թափվում Եփրատն ու Տիգրիսը:

Պատ. 11ա քարտեզի դետալում նշված համարները Հայաստանի հարակից շրջանների կարևոր տեղանուններն են, որոնք ստորև բերված բացատրություններում նշված են փակագծերի մեջ (տե՛ս նաև քարտեզին կից ցուցակը):³⁴² Հայաստանը տեղադրված է Կասպից և Սև ծովերի միջև, և այստեղ գտնվող լեռնաշղթայի վրա մակագրված է *Armenie pile* (11), որը նշանակում է «Հայաստանի սյուներ [դարպաս]»: Սրա աջում է Մեծ Հայքը (9), իսկ Արաքսի (5), Եփրատի (6) և Տիգրիսի (7) ակունքը միևնույն լեռներն են, ընդ որում՝ գետերից առաջինը սկիզբ է առնում լեռների հյուսիսից, իսկ մյուս երկուսը՝ հարավից: Այս լեռնաշղթան կարող է ներկայացնել հետագայում Հայկական բարձրավանդակ կամ լեռնաշխարհ որակված աշխարհագրական շրջանի մի մասը, քանի որ այս երեք գետերը հենց այդ բարձրավանդակից են ակունք առնում: Այս քարտեզում Մեծ կամ Վերին Հայքը՝ *Armenia Superior* (9), գտնվում է Եփրատի (6) և Տիգրիսի (7) ակունքի մոտ՝ նրանց միջև, այսինքն՝ Վասպուրականում, Այրարատում, Մոկքում և Աղձնիքում: Մեծ Հայքի անվան տակ պատկերված է լեռան վրա նստած մի վրանաձև տուն՝ մակագրված *Arca Noe* (12) «Նոյյան տապան», իսկ լեռն ունի *Armenia* (27) «Հայաստան» մակագրությունը: Այս լեռները գտնվում են մի այլ լեռնաշղթայի հարավային ծայրամասում. լեռնաշղթան կոչվում է Կասպից դարպասներ (22), որը սխալ անվանում է, քանի որ սա դարպաս չէ, այլ լեռնաշղթա, որը կարող է լինել միայն Արարատից սկիզբ առնող և դեպի արևմուտք շարունակվող Հայկական պարը: Հայաստանի սյուներից վերև (արևելք) կա մի երկրորդ՝ ուղղահայաց գրված «Կասպից դարպասներ» (28) մակագրություն, որը թերևս Կովկասյան լեռնաշղթայի արևելյան ծայրամասի և ծովափնյա Դերբենդ քաղաքի միջև ընկած «Ճորա պահակ» անցքն է, սակայն այստեղ սա տեղադրված է մի անանուն լեռնաշղթայի մեջտեղում, որը կարող է միայն լինել Կովկասյան լեռնաշղթան (26), իսկ դարպասը՝ հավանաբար Դարյալի կիրճն է: Սա Կովկասյան լեռների միջով անցնող միակ ճանապարհն է, որ միջնադարյան քարտեզներում հաճախ

³⁴² Այս թվերը հեղինակի կողմից ավելացված են քարտեզի վրա՝ անունները հստակեցնելու և թարգմանությունները պարզաբանելու նպատակով: Ավելի մանրամասն տե՛ս հավելված, պատ. 11ա:

կոչվում է նաև «Կովկասյան դարպասներ»:³⁴³ Դերբենդի մոտով անցնող ճանապարհը երբեմն «Ալեքսանդրի դարպաս» էր կոչվում, քանի որ, ըստ ավանդույթյան, այն կառուցել էր Ալեքսանդր Մակեդոնացին, Հարավային Կովկասը հյուսիսային Գոգ և Մագոգ վայրագ ցեղերից պաշտպանելու մտադրությամբ: Հայկական պարից դեպի արևմուտք գտնվում է «Փոքր կամ Ներքին Հայքը» Armenia Inferior (10), իսկ «Եդեսիան» (Ուրֆան), «Սամոսատան» (Արշամաշատ) և «Նարրանը»՝ գտնվում են Հայաստանի և Միջագետքի հարևանությունում գտնվող տարածքում: «Կովկասյան» (23) և «Տավրոսյան» (24) լեռնաշղթաները սխալմամբ տեղադրված են «Կասպից ծովի» (1) հարավ-արևելքում. դրանք միացած են սուր անկյունով, որոնց միացման կետից դեպի հյուսիս է հոսում մի այլ գետ՝ Արաքսը:

«Աղվանքը» (18) նշված է «Կասպից ծովից» (1) արևմուտք՝ «Վերին Սկյուլթիայի» մոտ և «Արաքսից» (5) հյուսիս, իսկ «Կողքիսը» (Աբխազիան, 19) տեղադրված է «Եվքսիսյան ծովի» (Սև ծով, 2) արևելյան ափին: Վիրքը, որն այստեղ անվանված է «Հիբերիա», տեղ է գտել Արաքսի ափին (11-ի և 16-ի միջև):

Քարտեզում առկա են մի քանի մանր տեղագրական սխալներ, սակայն կարևորն այն է, որ քարտեզում նշված աշխարհագրական տվյալների, քաղաքների, երկրների ու տարածա-շրջանների մեջ Հայաստանը, Աղվանքը, Վիրքը և Կողքիսն ունեն հստակ ներկայություն: Աղվանքը տեղադրված է Կուրից հյուսիս, իսկ Ադրբեջան անվանումն ընդհանրապես գոյություն չունի:

5.3. Պատմաբան և աստվածաբան Պաուլոս Օրոսիորը (354-420)
 ծնվել է Պորտուգալիայում: Նրա առաջին աշխատությունը կրոնական հակասությունների մասին է (ինչը հետագայում դարձավ նրա մասնագիտությունը), բայց նրա ամենակարևոր աշխատության խորագիրն է՝ «Պատմության յոթ գիրք հեթանոսների դեմ», որից մեզ են հասել շուրջ 200 ձեռագիր օրինակներ: Այս երկը, որը նա շարագրել է 416-417 թթ., պարունակում է աշխարհի պատմությունը՝ սկսած արարումից (5618

³⁴³ Պտղոմեոսն այս կիրճը կոչում է Աղվանների դարպաս (տե՛ս, Ptolemy, *The Geograpy*, 1991, գիրք 5, գլուխ 8, և «Ասիայի նրորդ քարտեզը»), հայերենով՝ «Ալանաց դուռ» (տե՛ս ՎՄԿ, Երևան, հատ. 3, 1977, էջ 316), իսկ արաբերենով Բար-ի-Ալան: Դարյալի կիրճը հին քարտեզներում անվանվում էր «Կովկասի դարպաս», երբեմն էլ դրան տալիս են «Կասպից դարպաս» անվանումը, որն ընդհանրապես տրվում է Դերբենդի մոտ գտնվող «Ճորա պահակ» կամ «Դերբենդի անցք»-ին (տե՛ս ՎՄԿ, Երևան, հատ. 7, 178, էջ 104): Նման մի վրիպակ կա նաև *Բառգիրք հայկազնան լեզուի*-ի մեջ, որտեղ Ալանաց դուռը անվանված է նաև Ճորա կամ Կասպից անցք: Տե՛ս *Նոր բառգիրք հայկազնան լեզուի* (Վենետիկ, 1769), հատ. 2, մաս 2, էջ 235, ինչպես նաև (Վենետիկ, 1836), հատ. 1, էջ 640: Մանրամասների համար տե՛ս Ռուբեն Գալյան, *Կովկասից հարավ նրկրները միջնադարյան քարտեզներում* (Երևան, 2007), էջ 16-18:

տարի): Գիրքը սկսվում է աշխարհի մասին ընդհանուր բնույթի բացատրություններով, որտեղ նա խոսում է ցամաքամասերի T-O տեսակի բաժանման մասին մի քարտեզով, որի մեջ նա նշում է շատ քիչ տեղագրական տեղեկություններ: Տեքստի այս գլխում նա տալիս է շուրջ 300 տեղանուններ, որոնք գրքի մյուս էջերում այլևս չեն հիշատակվում: Չնայած նրան, որ ձեռագիրը որևէ քարտեզի առկայության մասին ուղղակի չի խոսում, բայց տեքստի լեզուն այնպիսին է, որ բացատրում է դրան կից ինչ-որ քարտեզի բովանդակությունը:³⁴⁴ Օրոսիոսը ազգությունների և երկրների մասին նշում է. «... Եփրատ գետից սկսած, որից արևմուտք Միջերկրականն է և հյուսիսում լեռները, որը կոչում են Տավրոս, կա մի երկիր, որը կոչում են Հայաստան...», ապա շարունակում. «և այս լեռների հյուսիսում են Կապադովկիան և Հայաստանը: Հայաստանը գտնվում է Կապադովկիայից արևելք»:³⁴⁵

Պ. Օրոսիոսի աշխարհացույց քարտեզը վերականգնել է Կոնրադ Միլլերը, որտեղ Կովկասյան լեռներից հարավ ընկած տարածաշրջանում ցուցադրված են խնդրո առարկա երեք երկրները (տե՛ս հավելվածի պատ. 12): Կովկասյան լեռներից հյուսիս՝ Կասպյան դարպասների մոտ նշված է Ալբանիան: Հայաստանով անցնող և նրանից հարավ գտնվող երկու լեռնաշղթաները կոչվում են «Հայկական» և «Տավրոսյան» լեռներ, որոնց մոտ էլ նշված է «Հայաստանը», իսկ սրանից հարավ «Պարթևաստանն» է, որի մոտ գտնվող լեռնաշղթան կոչվում է «Mons Ariobarzanes» (Արիոբարզանի/Ատրպատականի լեռներ): Բուն Մարաստանը պատկերված է քիչ ավելի հարավ: Այսպիսով, ըստ Օրոսիոսի, այս տարածաշրջանում վաղ միջնադարում ներկա էին Հայաստանը, Ադվանքը և Մարաստանը, որի հյուսիսային մասն ապագայում կոչվելու էր Ատրպատական:

5.4. Սևիլիայի եպիսկոպոս Իգիդորը (560-636) ճանաչված էր նաև որպես Սուրբ Իգիդոր: Նա մեծ ազդեցություն ունեցող միջնադարյան բարձրաստիճան կղերականներից էր: Իգիդորը կազմել է նաև համաշխարհային գիտելիքների մի բազմակողմանի հավաքածու՝ այդպիսով դառնալով արևմտյան քրիստոնեության վերջին դասական փրիլսոփան և Եվրոպայի ամենաազդեցիկ հեղինակություններից մեկը: Այս երկը, որը կոչվում է «Էտիմոլոգիա (Ստուգաբանություն)», բաղկացած է 20 գրքից. 13-րդ հատորը կոչվում է «Աշխարհը և նրա

³⁴⁴ Paulus Orosius, *Seven Books of History Against the Pagans: the Apology of Paulus Orosius*. Translated with introduction and notes by Irving W. Raymond. Records of civilization, sources and studies, no. 26. (New York: 1936), գիրք 1, գլուխ 1, մաս 1:

³⁴⁵ Paulus Orosius, *King Alfred's Anglo-Saxon version of the Compendious History of the World by Orosius*. Containing facsimile specimens of the Lauderdale and Cotton mss., a preface describing these mss., etc., an introduction on Orosius and his work; the Anglo-Saxon text; notes and various readings; a literal English translation, with notes; Mr. Hampson's Essay on King Alfred's geography, and a map of Europe, Asia, and Africa, according to Orosius and Alfred (London: 1859), գիրք 1, գլուխ 1, մաս 8:

չըջանները»։ Այս հատորի մեջ եղած նյութերն ու տեղեկությունները մեծ մասամբ վերցված են Սալինոսի (մ.թ.ա. 3-րդ դար), Պլինիոս Ավագի (23-79) և այլոց աշխատություններից։ «Էտիմոլոգիայի» մեջ առկա է մի աշխարհացույց քարտեզ, որի պատկերները տարբեր ընդօրինակություններում միմյանցից բավական զանազանվում են։ Ընդհանրապես, ձեռագրի հին ընդօրինակումների քարտեզներն ավելի պարզ են ու անպաճույճ, մինչդեռ հետագայում պատրաստվածները տարբեր ոճերի ու դպրոցների խառնուրդներ են ու ավելի զարդարուն (տե՛ս հավելվածի պատ. 13 և 14)։ Ներկա աշխատության հավելվածում վերատպված ու քննարկված են քարտեզներ Իզիդորի ձեռագրի երկու տարբեր ժամանակների ընդօրինակումներից։ Սկզբնական շրջանում կրոնական ազդեցությամբ պատրաստված, այսպես կոչված աշխարհացույց T-O քարտեզները պարզ էին ու նշում էին միայն երկրի սկավառակն ու մայր ցամաքները։ Երբ քարտեզներում սկսում են նշել տարբեր երկրների, ժողովուրդների ու վայրերի անուններ, նրանց մեջ Ասիայի արևմտյան տարածաշրջանում երևում են Հայաստանը՝ Արարատով ու Նոյյան տապանով, ինչպես նաև Կովկասյան լեռները, Արաքսը՝ իրենից հյուսիս տեղադրված Կովկասյան Ալբանիա-Աղվանք երկրով, իսկ դրանից հարավ՝ Մարաստան-Ատրպատականը։³⁴⁶

5.4.1. Իզիդորի քարտեզներից հավելվածի պատ. 13-ը գծված է 12-րդ դարում Ֆրանսիայում և ճանաչված է որպես «Մեծանի» քարտեզ։ Քարտեզն արդեն պարունակում է որոշ թվով հավելյալ տեղեկություններ, հիմնականում երկրների անուններ։ Այստեղ մայր ցամաքների հիմնական բաժանումներից բացի, Ասիայի և Եվրոպայի տարածքում նշված են բազմաթիվ երկրների անուններ՝ առանց որոշակիացնելու նրանց սահմանները։ Սրանց թվում են.

- Հայաստանը (1), որի հարևանությամբ Միջագետքն է
- Մեդիան՝ Միջագետքին հարևան
- Ալբանիան՝ Հայաստանից հյուսիս
- Իբերիան՝ Ալբանիայից արևմուտք
- Երկրորդ Հայաստանը՝ Կիլիկիայի հարևանությամբ [Փոքր Հայք]

Այսպիսով, քարտեզը հաստատում է Մեծ և Փոքր Հայքերի առկայությունը, ինչպես նաև նրանցից հյուսիս գտնվող Աղվանքը, որը Մարաստան-Ազրբեջանից ամբողջովին տարբեր երկիր է։³⁴⁷

³⁴⁶ Տ՛ես Ռ-ուրեն Գալյան, *Կովկասից հարավ նրկրները միջնադարյան քարտեզներում*, հայերեն տնքստը (Լոնդոն և Երևան, 2007), էջ 32-36:

³⁴⁷ Անդ, էջ 33-34:

5.4.2. Այս ճոխ և զարդարուն «Աշխարհացույց» քարտեզը (Հավելվածի պատ. 14) նույնպես պատկանում է Իզիդորի քարտեզների T-O ընտանիքին, բայց պարունակում է շատ ավելի տեղեկություններ, քան մյուսները: Պատկերի դետալում քարտեզի տեղանունների վրա ավելացված են թվանշաններ, որոնք վերաբերում են Կովկասյան լեռներից հարավ ընկած երկրներին և Հայաստանին: «Վերին Աղվանքը» (8) նշված է «Կովկասյան լեռներից» (19) հարավ: Սրա մոտ է երկու գագաթների վրա նստած մի տնակի մանրապատկեր, մակագրված «Նոյյան տապան» (4, Archa Noe), երկգագաթ լեռն էլ «Արարատն» է (3): Արարատի ներքևի մակագրությունն ասում է՝ «Հայաստանի լեռներ» (2, Montes Armenie), որոնք գտնվում են «Տավրոսից» (11, Mons Taurus) սկիզբ առած և դեպի «Սև ծովը» (18) հոսող «Յուքսիս» (հավանաբար Ալիս կամ Կիզիլիրմաք) գետի մոտ: «Մեծ» կամ «Վերին Հայքը» (1, Armenia Superior) տեղադրված է օվկիանոսին միացած կանաչ ծովածոցի տեսք ունեցող Կասպից ծովից արևմուտք: «Կովկասյան լեռները» (10, Mons Caucasus) գտնվում են «Մեծ Հայքից» հյուսիս-արևմուտք, որոնց հարավային վերջամասում են «Կասպյան դարպասները» (5, Porte Caspie):

Այսպիսով, քարտեզը պարզ ցուցադրում է Հայաստանի և Աղվանքի համեմատական տեղադրումը՝ առաջինը երկրորդից հարավ:³⁴⁸

5.5. Իսպանացի կղերական **Լիբենացի Բեատոսը** կամ **Բեատը** (չուրջ 730-798) բենեդիկտյան ուխտի մի կուսակրոն հոգևորական և աստվածաբան էր: Նա աշխատում էր Իսպանիայի Լիբենայի լեռներում գտնվող մի վանքում, և նրա «Commentarium in Apocalipsin (Ապոկալիպսիսի մեկնաբանություն)» աշխատության մեջ առկա է նաև աշխարհացույց մի քարտեզ:³⁴⁹

5.5.1. Հավելվածի պատ. 15-ի քարտեզը պատճենված է Բեատոսի աշխատության 1050 թ. օրինակից, պահպանվում է Ֆրանսիայի ազգային գրադարանում: Քարտեզն ունի մեծ քանակությամբ մանրակրկիտ պատմական ու աշխարհագրական տեղեկություններ և ճանաչված է որպես «Սան Սևերի Բեատոս»: Չնայած քարտեզն ընդօրինակված է 776 թ. բնագրից, բայց ընդօրինակողը գործի է դրել նաև իր ճաշակն ու ունեցած տեղեկությունները՝ քարտեզին տալով յուրահատուկ հանրագիտարանային բնույթ: Պատ. 16-ում վերատպված է Կոնրադ Միլլերի նույն քարտեզի վերագծած օրինակից Կովկասի տարածքը: Քարտեզն ուղղորդված է վերն արևելքով և զարդարված է բազմաթիվ

³⁴⁸ Անդ, էջ 34-35:

³⁴⁹ Բեատոսի Ապոկալիպսիսի մեկնաբանությունից մեզ է հասել 26 օրինակ: Մանրամասն տե՛ս. Ռուբեն Գալյան, Կովկասից հարավ նրկրները միջնադարյան քարտեզներում (Երևան, 2007), էջ 39-43:

մանրապատկերներով: Կասպից ծովը (դետալի քարտեզում՝ համար 12) ցույց է տրված որպես Հյուսիսարևելյան օվկիանոսին միացած մի ծովածոց: Միջին Արևելքը և Կովկասի երկրամասն ավելի պարզ կարելի է տեսնել Կոնրադ Միլլերի նույն քարտեզի վերագծված տարբերակի մեջ՝ պատ. 16-ում: Պարզաբանելու համար քարտեզի վրա ավելացված են թվանշաններ, որոնց բացատրությունները տրված են նրան կից: Ստորև տրված են նույն այդ քարտեզում առկա Հայաստանի և Աղվանքի տեղագրական բացատրությունները:

Հայաստանի շրջանը. գտնվում է Տավրոսյան և Կովկասյան լեռների միջև, տարածվում է մինչև Կասպից ծով: Տավրոսի փեշերից սկիզբ է առնում Տիգրիսը: Հայաստանը երկու մասից է բաղկացած՝ Վերին Հայք և Ներքին Հայք:

Աղվանքը. սրա արևելքում է Կասպից ծովը, որը բարձրանում ու միանում է շրջապատող օվկիանոսին և մյուս կողմից հասնում մինչև Ազովի ճափերը:

5.5.2. Հավելվածի պատ. 17-ում ներկայացված է Իսպանիայի Բուրգո-դի-Օզմա քաղաքի Մայր տաճարի զբաղարանում պահպանվող Բեստուսյան քարտեզի՝ 1203 թ. ընդօրինակված ձեռագիրը: Սա զարդարուն տեսակի T-O քարտեզ է, որի ամենացայտուն զրվագը Միջերկրական ծովն է: Ինչպես բոլոր Բեստուսները, այս օրինակն էլ ուղղորդված է վերին արևելքով և ունի ձվածիր կերպարանք, որի տարածքը լի է քաղաքների ու երկրների մանրապատկերներով: Քարտեզի վրա Հայաստանը ցուցադրված է Կասպից ծովից արևմուտք՝ Կուր գետի երկու ափերին, իսկ Աղվանքը (Alvania)՝ նույնպես Կասպից ծովի արևմուտքում, բայց Կուրից և Հայաստանից Հյուսիս: Տավրոսյան լեռներից հարավ՝ Եփրատի ու Տիգրիսի մոտ են գտնվում Պարթևաստանը և Ասորեստանը (Parthia, Assiria): Հայաստանից արևելք առկա է Ալբանիան, իսկ «Ադրբեջան» անվանումն այստեղ ընդհանրապես բացակայում է:

5.6. Բեդա Երանելին (672-735) անգլիացի պատմաբան էր ու բարձրաստիճան կղերական: Նրա ամենամեծ ճանաչում ունեցող աշխատանքներից է «De Natura Rerum (Գիրք իրերի բնության մասին)», որին կից տրված է մի աշխարհացույց T-O տեսակի քարտեզ: Բեդայի քարտեզների հիմքը նույնպես նախորդներից իրեն հասած քարտեզագրական տեղեկություններն են և քարտեզները: Հավելվածի պատ. 18-ը Բեդայի քարտեզներից է: Այստեղ Ասիայի երկրների ցուցակի մեջ Ասիան նշող առաջին տողի տակ են Պարսկաստանը և Մարաստանը (ապագայի Ատրպատականը), իսկ դրանից 6 տող ներքև նշված են Աղվանքը (Ալբանիա) և Հայաստանը: Այստեղ ևս «Ադրբեջան»

անվանումը բացակայում է, իսկ Աղվանքն ու Մարաստան-Ատրպատականը նշված են որպես առանձին երկրներ:³⁵⁰

5.7. Հավելվածի պատ. 19-ի քարտեզը կոչվում է Անգլո-սաքսոն կամ Քոթթոնյան քարտեզ, քանի որ պատկանում էր 1753 թ. Բրիտանական թանգարանը հիմնող երեք անհատներից մեկին՝ Սըր Ռոբերտ Քոթթոնին: Քարտեզը փոքրածավալ է, պատրաստված Անգլիայում և տեղադրված 1050 թ. ձեռագրի հատորում, որը պարունակում է նաև տոնացույցեր, այլ աղյուսակներ, պատմական իրադարձությունների նկարագրություններ, և նույնիսկ փոքր չափերի Մակրոբրիտայան աշխարհացույց քարտեզ, ուղղորդված վերն արևելքով:³⁵¹ Քոթթոնյան քարտեզը պատրաստվել է Անգլիայում, և նրանում առկա տվյալներն ուղղակի կապ ունեն Մարկոս Վեսպանիանոս Ագրիպայի՝ Հուլիոս Կեսարի կարգադրությունը մ.թ.ա. առաջին դարում պատրաստված քարտեզի հետ:³⁵²

Քարտեզում լեռները նշված են կանաչ գույնով, բայց Պարսից ծոցի ու Կարմիր ծովի, ինչպես նաև մի քանի կարևոր գետերի համար գործածվել է կարմիր գույնը: Քարտեզի վերևի աջ մասում՝ առյուծի ոտքերի տակ նշված են Տավրոսյան լեռները, որտեղից սկիզբ են առնում Եփրատն ու Տիգրիսը (տե՛ս դետալը): Լեռնաշղթայի ներքևում Արարատ լեռն է՝ իր երկու գագաթներով, գծված կողքի վրա և անվանված «Հայկական լեռներ», որի վրա նստած է եռահարկ Նոյյան տապանը: Արարատից ներքև կա «Արմենիա» մակագրությունը, որը սակայն քարտեզի հետևի կողմից թափանցած թանաքի պատճառով դժվար է ընթերցվում: Դեպի արևմուտք (ներքև)՝ Սև ծովից աջ կա մեկ այլ լեռնաշղթա, որը նույնպես «Տավրոս» է կոչված: Սա վերևի (արևելք) նույնանուն լեռնաշղթայի երկրորդ մասն է, որը շարունակվում է ընդհատումով: Հայաստանի հարևան երկրներն են Իբերիան, Վիրքը և Միջագետքը: Տասպանից ձախ երկու կղզիներ ունեցող ծովածոցը Կասպից ծովն է, որի ներքևում՝ Հյուսիսային օվկիանոսի մոտ է գտնվում Գոգ և Մագոգ վայրագ ցեղերի արգելափակված տարածքը:

Կասպից և Սև ծովերի միջև գտնվող տարածքում կան երկու մակագրություններ: Մեկը նշում է «Աղվանքի լեռներ», որոնք հավանաբար կարող են լինել Կասպից կամ Կովկասյան լեռները, մյուսը՝ «Կողքիս շրջան», որը տեղադրված է Սև ծովին կից: Վիրքը, այստեղ՝ Հիբերիա, նշված է Հայկական լեռներից հարավ՝ Հայկական և Տավրոսյան լեռներից սկիզբ առնող երկու գետերի միջև՝ Միջագետքի տարածա-

³⁵⁰ Անդ, էջ 36-38:

³⁵¹ Անդ, էջ 23-25:

³⁵² Անդ, էջ 63-64:

չըջանում: Պարսկաստանը և Մարաստանը նշված են հարավում՝ կարմիր ներկված Պարսից ծոցի մոտակայքում: Ադրբեջան կամ Ատրպատական անունն այս քարտեզում նույնպես գոյություն չունի:

5.8. Այսպես կոչված «Սաուլի աշխարհացույցը» (1180 թ.) (հավելվածի պատ. 20) կամ **Հենրի Մայնցեցու** քարտեզը գտնվում է «Իմագո Մունդի (Աշխարհի պատկերը)» անունով մի ձեռագրի մեջ:³⁵³ Քարտեզը պատկանում է դասական T-O տեսակին, բայց պարունակում է քրիստոնեական գաղափարախոսությունների հետ համընկնող հավելյալ տեղեկություններ: Քարտեզն ուղղորդված է վերն արևելքով, որտեղ, ըստ քրիստոնեական տեսությունների, երկրային դրախտն է, դեպի շրջապատի օվկիանոսը հոսող իր չորս գետերով:³⁵⁴ Քարտեզի ներքևի ձախ մասում գտնվող շրջաններն անվանված են «Հիրկանիա», «Ամագոններ» և «Հայաստան»: Հայաստանի հարավում են Տավրոսյան լեռները, որոնք գծված են կարմիրով՝ ուղղահայաց ձգված համարյա մինչև «Արևելյան օվկիանոս»:³⁵⁵ Այստեղ էլ Գոգ և Մագոգ ցեղերը պարսպով առանձնացած են մարդկություններից, բայց գտնվում են Կասպից ծովից արևելք: Քարտեզում Կողքիսը (9) տեղադրված է Սև ծովի հարավ-արևելքում՝ «Կասպից դարպասներ» անվանված լեռնաշղթայի մոտ, մինչդեռ Աղվանքը (10) փոխադրված է Սև ծովից հյուսիս: Այսպիսով, քարտեզում նշված են Հայաստանն ու Աղվանքը՝ որպես առանձին երկրներ, բայց Ադրբեջան անվանումն այս քարտեզի վրա էլ որևէ տեղ նշված չէ:

5.9. Ասորական գրականության նշանավոր դեմքերից է բանաստեղծ, պատմաբան, բժշկապետ և բանասեր **Գրիգորիս Յուհաննա Բար-Էբրոյոն կամ Բարհեբրեոսը**, որը ճանաչված է նաև «Ա՛բու-Ֆա՛րա՛ջ» մականունով: Նա ծնվել է 1226 թ. Մալաթիայում (Հայաստան) և մահացել 1286 թ. Մարաղայում (Իրանի Ատրպատական նահանգ), որտեղ պաշտոնավարում էր:³⁵⁶ Հավելվածի պատ. 21 քարտեզը արտատպված է Բարհեբրեոսի «Մինարեթ Ղուզե (Սրբավայրի լույսը)» աշխատության մեջ տեղադրված քարտեզից: Աշխատությունը մեզ է հասել երեք օրինակով: Դրանցից

³⁵³ Քարտեզի մանրամասն վերլուծությունը տ'ես Ռուբեն Գալյան, *Կովկասից հարավ նրկրները միջնադարյան քարտեզներում* (Երևան, 2007), էջ 65-66:

³⁵⁴ Այստեղ շատ նմանություններ կան Վերնֆորդի «Մապաա Մունդի» մեծադիր քարտեզի հետ և Մաուլի քարտեզը կարելի է համարել Վերնֆորդի քարտեզի համառոտված տարբերակը (տե՛ս պատ. 23):

³⁵⁵ Ըստ Օրոսիոսի՝ Կովկասյան լեռները սկսելով Սև ծովի արևելքից տարածվում են արևելք, մինչև Հնդկաստան: Տե՛ս Օրոսիոս, *Աշխարհագրություն*, գիրք 6, էջ 35 և 38, և պատկեր 13:

³⁵⁶ Մանրամասն տե՛ս ենթաբաժին 3.4.1.: Տե՛ս նաև Ռուբեն Գալյան, *Կովկասից հարավ նրկրները միջնադարյան քարտեզներում*, հայերեն տեքստը (Լոնդոն և Երևան, 2007), էջ 79-81:

երկուսը գտնվում են Փարիզում, իսկ երրորդը՝ Բեռլինում: Այստեղ պատկերված օրինակը Փարիզի քարտեզներից մեկի ճշգրիտ ընդօրինակութունն է և տեղադրված է Քեմբրիջի Համալսարանի գրադարանում պահվող Բար-Ալիի 15-րդ դարի «Բառարանի» մեջ: Քարտեզը կիսաշրջանաձև է, ունի 210 մմ տրամագիծ և բնագրի 14-րդ դարի ընդօրինակումն է: Այստեղ պատկերված է արևելյան կիսագնդի հյուսիսային կեսը: Ըստ իսլամական քարտեզագրական սկզբունքների՝ քարտեզն ուղղորդված է վերը հարավով: Այն շատ նմանութուններ ունի իր ժամանակակից պարսիկ աշխարհագրագետ ավ-Ղա'գվինիի քարտեզների և դրանց նման բաժանված է կլիմայական գոտիների: Այստեղ դրանք նշված են զուգահեռ բարակ կարմիր գծերով, մինչդեռ ցամաքի և ծովի սահմանները նշված են ավելի հաստ գծերով՝ քարտեզի մակերեսի մեծ մասը թողնելով առանց աշխարհագրական տեղեկությունների, նշելով միայն տեղանուններ: Տեղանունների համար տե'ս հավելվածի պատ. 22ա-ին կից ցուցակը:

Հավելվածի պատ. 21ա-ն ներկայացնում է քարտեզի վերագծված տարբերակը, որի վրա կարելի է տեսնել բոլոր քաղաքների ու շրջանների լատինատառ տեղանունները:³⁵⁷ Քարտեզում առկա են նաև Մեծ և Փոքր Հայքերը (V-11 և 5), Խլաթը՝ Մեծ Հայքի մայրաքաղաքը (V-7), Մայֆերկաթը կամ Միաֆարկին-Տիգրանակերտը՝ մինչքրիստոնեական Հայաստանի մայրաքաղաքներից մեկը (V-9), և Վանա լիճը (V-10): Վանի, Կովկասի (VI-8) և ալանների (VI-4) միջև՝ Կասպից ծովից (V-13) արևմուտք, առկա է Երկաթե դուռը (V-15), որը Դերբենդի կամ Կասպից դարպասն է: Քարտեզում առկա են նաև Ատրպատականը (V-12) և Շիրվանը (VI-3), որը նշված է Աղվանքի աշխարհագրական վայրում:

Ատրպական այս քարտեզն էլ իր հերթին փաստում է, որ Ատրպատականը Իրանի նահանգներից էր և գտնվում էր Արաքսից հարավ, իսկ նրանից հյուսիս նույն անունով երկիր գոյութունն չուներ, կար միայն Շիրվանը:

5.10. Միջնադարյան կարևորագույն մեծագիր աշխարհացույց քարտեզներից է Անգլիայի Հերեֆորդ քաղաքի Մայր տաճարում գտնվող քարտեզը (պատրաստված է 1280-1289 թթ.), որը պատկանում է օրոսյան T-O քարտեզների տեսակին: Սրա արտաքին չափերն են 162x135 սմ, իսկ քարտեզի բոլորակի տրամագիծը 132 սմ է: Շնորհիվ իր մեծության, աշխարհագրական մանրամասնություններից բացի, քարտեզի վրա հնարավոր է եղել նաև ավելացնել Աստվածաշնչից և հնագույն առասպելներից վերցված տեքստեր, ինչպես նաև գծել հեռավոր երկրներում ապրող տարբեր առասպելական գազանների և զարմանահրաշ կենդանիների

³⁵⁷ Dr. Konrad Miller, *Mappae Arabicae*. Vol. I-VI (Stuttgart: 1926-1931), հստոր 5:

մանրապատկերներ: Սա միջնադարյան միակ մեծագիր քարտեզն է, որը մեզ հասել է ամբողջությամբ և կատարյալ վիճակով:

Քարտեզի դետալում, պատ. 22ա, կարելի է տեսնել Կովկասից հարավ գտնվող շրջանը: Այստեղ «Հայաստանը» պատկերի կենտրոնի աջում է նշված 1 թվանշանով (նշումները մերն են – Ռ.Գ.): Նոյյան տապանը նշված է 4-ով և մակագրված՝ «Նոյյան տապանը նստած Հայաստանի լեռների վրա»: Նրա ներքևում՝ տապանից աջ է «Փոքր Հայքն» է՝ գրված կարմիրով և նշված 3-ով: «Մեծ Հայքը» գտնվում է տապանի և հորիզոնական աշտարակի միջև, նշված է 2-ով: «Աղվանքը» (20) տեղադրված է քարտեզի եզրում՝ աշխարհը շրջապատող օվկիանոսի հյուսիսային հատվածի մոտ՝ Կասպից ծովից արևմուտք, որտեղ նա միանում է քարտեզի եզրում գտնվող օվկիանոսին: Աղվանքի գտնված շրջանը անվանված է Հիրկանիա, նշված է 16-ով:

Այսպիսով, քարտեզում բազմաթիվ անգամներ նշվում է Հայաստանը: Մեկ անգամ նշվում է Ալբանիան, որը տեղադրված է Հայաստանից հյուսիս գտնվող տարածքում, երկու անգամ՝ Մեդիան (Մարաստանը)՝ Տիգրիսի մոտակա տարածքներում: Հետևաբար կարելի է եզրակացնել, որ քարտեզագիրը Աղվանքն ու Ատրպատականը նկարագրել է որպես երկու տարբեր երկրներ՝ առաջինը տեղադրված Արաքսից հյուսիս, իսկ մյուսը՝ նրանից հարավ:

5.11. **Ռանուլֆ Հիգդենի** աշխատանքները քննարկվել են աշխատությունների երրորդ գլխի 3.4.5 ենթաբաժնում, իսկ նրա աշխարհագրության քարտեզներից մեկ օրինակը կքննարկվի ստորև:

Հավելվածի պատ. 23-ի քարտեզում «Հայաստանի» անունը նշված է «Փոքր Ասիայի» տարածաշրջանի մի հատվածի վրա: Այս երկրամասը սկսվում է Միջերկրականի հյուսիս-արևելքից ու հասնում մինչև Պոնտոսյան լեռները՝ երկու կողմից շրջապատված «Կապադոկիայով» ու «Միջագետքով»: Պատ. 23ա-ի դետալի ներքևում կարելի է տեսնել քարտեզի վրա համարակալված շրջանի կարևոր տեղանունները:

5.12. Հավելվածի պատ. 24-ում վերատպված է **Ջերվազ Թիլբուրեցուն** վերագրվող «Էբսթորֆի աշխարհագրության» քարտեզը, որը նա հավանաբար պատրաստել է նույն գրքին զուգահեռ: Քարտեզի Ասիայի հարավարևմտյան շրջանը կարելի է տեսնել քարտեզի դետալում, որի վրա հերթական թվանշաններով նշված են Հայաստանի և հարակից շրջաններին վերաբերող տեղանուններն ու դրանց այլ մանրամասնությունները: Ներքևում թարգմանաբար տրված են Էբսթորֆյան քարտեզի վրա այս համարներով ցուցադրված բացատրական գրությունները:

Հայաստանին վերաբերող տեղանուններն են. ³⁵⁸

1. Արարատ
2. Նոյյան տապան
3. Հայաստանը տարածված է Կապադովկիայից մինչև Կասպից ծով:
4. Սա Հայաստանի շրջանն է, որն անվանված է Յասոնի ընկերակից Արմենայի [կամ Արմենիոս] անունով: Այս շրջանը գտնվում է Տավրոսի և Կովկասի միջև և տարածվում է մինչև Կապադովկիա և Կասպից ծով:
5. Հայաստանի Պարտավ քաղաքը
6. Ս. Բարդուղիմեոսի շիրիմը [ըստ ավանդությունների՝ քրիստոնեությունը Հայաստան բերող առաքյալներից մեկը]
7. Արաքսը մի գետ է Հայաստանում, ակունք առնում նույն լեռներից, որտեղից նաև ակունք է առնում Եփրատը:
8. Արաքսի վրա կառուցված Ալեքսանդրի կամուրջը

Կողքիս վերաբերյալ քարտեզը նշում է.

9. Կողքիսի երկիրը [Աբխազիան]: Մասնագետները Ոսկե գեղմը տեղադրում են այստեղ, հետևաբար Յասոնը եկավ այստեղ ու պատճառ դարձավ Հունաստանի և Տրոյայի պատերազմին:

Աղվանքի բացատրությունն է.

10. Այս երկիրը, որը կոչվում է Ալբանիա [Աղվանք], բնակեցված է 26 ցեղերով, որոնք հայտնի են իրենց մաշկի շլացուցիչ սպիտակ գույնով և աշխարհ են գալիս սպիտակ մազերով: Երկիրը սկիզբ է առնում Կասպից ծովի արևմուտքից և նրա ամբողջ ձգվում դեպի Հյուսիսային օվկիանոս՝ անցնելով վայրի շրջաններով ու Մեոտիսյան ճահիճներով [Ազովի ծով]:³⁵⁹

Էբսթորֆյան քարտեզում առկա բացատրական տեղեկություններում նշված են Հայաստանն ու Աղվանքը, բայց Ադրբեջանի կամ Մարաստանի մասին նշումներ գոյություն չունեն:

³⁵⁸ Gervase of Tilbury, *The Ebstorf Map*, Սա քարտեզի վրայի բացատրությունների թարգմանությունն է: Տե՛ս հավելվածի պատ. 24-ի բացատրությունները:

³⁵⁹ Անդ, ինչպես նաև Gervase of Tilbury, *Otia Imperialia*, գիրք 2, գլուխ 5, էջ 230-231:

Ստորև գիտարկենք մի քանի իսլամական քարտեզներ, որոնց հեղինակներից մի քանիսի աշխարհագրական աշխատանքներն արդեն քննարկվել են երրորդ գլխում:

5.13. Իններորդ դարի պարսիկ գիտնական Իբն Խուրդադբեհհի մասին խոսվել է սուլյն աշխատություններից երրորդ գլխի 3.3.2 ենթաբաժնում: Հավելվածի պատ. 25-ը Կովկասից հարավ գտնվող շրջանի համար նրա գծած քարտեզի ընդօրինակումն է, որը տեղադրված է Բաքվում ուսերենով հրատարակված Իբն Խուրդադբեհհի աշխարհագրական «Քրթաբ-ուլ Մասալեք վա' ալ-Մամալեք (Գիրք ճանապարհների և երկրների)» աշխատությունից մեջ:³⁶⁰

Քարտեզում Արաքսից հարավ տարածքն անվանված է Ադրբեջան, իսկ Արաքսից հյուսիս տարածքին տրված են Թաբասարան, Շաքի, Շիրվան, Մողան և այլ անվանումներ, որոնք միասնաբար կոչված են Առան: Այնպես որ այս իսլամական աշխատությունն էլ Աղվանքն ու Ադրբեջանը երկու տարբեր երկրներ է համարում՝ մեկն Արաքսի հյուսիսում, մյուսը՝ հարավում:

5.14. Ա՛բու Իսհազ Իբրահիմ բին Մուհամմադ ա՛լ-Ֆարսի ա՛լ-Իսթա՛խրի

5.15. Ա՛բուլղասիմ Մուհամմադ Իբն Հա՛ուբալ

5.16. Մուհամմեդ Բին-Ա՛հմեդ Շա՛մսուդդին ալ-Մուղա՛դդա՛սին

Վերոնշյալ երկու պարսիկ և մեկ արաբ աշխարհագրագետների թողած գրականությունը քննարկվել է սուլյն աշխատություններից երրորդ գլխի 3.3.6, 3.3.7 և 3.3.9 ենթաբաժնիներում, իսկ այստեղ կքննարկվեն նրանցից յուրաքանչյուրի պատրաստած Հարավային Կովկասը ցուցադրող քարտեզը: Սրանք երեքն էլ պատկանում են իսլամական քարտեզագրության Բալխի դպրոցին, հետևաբար նրանց աշխարհագրության գրքերի քարտեզներում առկա են Կովկասի հարավային շրջանի քարտեզներ, որոնք ցուցադրում են տարածաշրջանի երեք կարևոր երկրները՝ Հայաստանը, Աղվանքը և Ատրպատական-Ադրբեջանը: Բոլոր քարտեզներն էլ ներկայացված են իրար շատ նման կերպով:

Այս երեք երկրներին պատկանող քաղաքների տեղանունները տրված են երրորդ գլխում, իսկ հավելվածի պատ. 26, 27 և 28-ը ներկայացնում են այս աշխարհագրագետների գծած քարտեզները: Երեք քարտեզների աջ մասում պատկերված է Կասպից ծովը, կենտրոնի

³⁶⁰ Էάί 0óðáááááó, Էίέάá Ի 0óáé é Νóðáί (Áàéó: Էçááóáéüñóáί Áèáááί éý íáóé Ȧçááááéæáí à, 1986), էջ 290, քարտիկ 10:

Հորիզոնական կրկնակի գծով գծվածն Արաքս գետն է, որը միանում է վերևից անցնող և Կասպից ծովը հասնող Կուր գետին: Արաքսի և Կուրի հյուսիսում է Աղվանքը՝ այստեղ անվանված Առան, իսկ Արաքսի հարավում է Ատրպատականը՝ քարտեզում անվանված Ազերբայջան: Ատրպատականից հյուսիս-արևմուտքում է Հայաստանը, որի տարածքում պատկերված են գույգ Արարատները: Բոլոր քարտեզներում ներկա են Հայկական, այսինքն՝ Վանա և Ուրմիռ լճերը, միայն Մուղա՛ղգա՛սիի քարտեզում Ուրմիռ լիճը չի նշված:

Ըստ ընդունված սովորույթյան՝ քարտեզներում չեն գծված սահամաններ, իսկ նրանց կից տեքստերն ու ծանոթագրությունները տեղեկություններ են տալիս քաղաքների և նրանց որ երկրին պատկանելու վերաբերյալ: Երեք քարտեզներում նշված երկրները և նրանց պատկանող քաղաքները փաստում են, որ վերոհիշյալ երկրները երեքն էլ գոյություն են ունեցել նույն ժամանակահատվածում և նշված անուններով, իսկ Ադրբեջանը չի ունեցել «հյուսիսային» և «հարավային» բաժանումներ, հակառակ Բունիաթովի այն հայտարարության, որ իբր «արաբական աղբյուրներում, Հյուսիսային և Հարավային Ադրբեջան հասկացողությունն առկա է դեռ 6-րդ դարից» (տե՛ս գլուխ 2.2, էջ 71):

5.17. Իբն Աբդուլլահ Մուհամմեդ բին Աբդուլլահ բին Իզրիս ալ՝ Շարիֆ ալ՝Իզրիսի, ճանաչված որպես ալ՝Իզրիսի (1099-1165 թթ.), արաբ աշխարհագրագետներից ամենահաճախ ճամփորդածն ու հանրաճանաչն էր: Նա ծնվել է Մարոկոյի Սյուտա քաղաքում 1099 թվականին, սովորել է Կորդովայում³⁶¹, որը ժամանակին Արևմտյան Եվրոպայի կարևորագույն մշակութային կենտրոններից էր, որտեղ և առիթ է ունեցել հետազոտելու կատալան և պորտուգալական ծովային քարտեզները՝ պորտուգալացիները:³⁶²

Ալ՝Իզրիսին ճամփորդել էր Եվրոպայում, Միջին և Կենտրոնական Ասիայում, հավաքել աշխարհագրական բազմաբնույթ տեղեկություններ: 1154 թ. նա Սիցիլիայի Ռոջե II թագավորի համար պատրաստել է իր աշխարհագրական գիրքը, որը ճանաչված է «Ռոժեի գիրք» մականունով: Այս գրքում ալ՝Իզրիսին սկզբում ներկայացնում է բոլորակաձև աշխարհացույց մի քարտեզ՝ գծված Բալխի դպրոցի հիմունքներով, որտեղ բնակելի աշխարհը բաժանված է յոթ կլիմայական գոտիների՝ ըստ նրանց աշխարհագրական լայնությունների: Գիրքն ունի 70 մանրամաս քարտեզներ՝ յուրաքանչյուրն իր բացատրական տեքստով, որոնք ցուցադրում են աշխարհի 7 կլիմայական գոտիները, ամեն մեկը

³⁶¹ Այդ ժամանակ Կորդովայում կար ավելի քան 70 գրադարան, և քաղաքը համարվում էր մշակույթի ու գիտության կենտրոն:

³⁶² Պորտուգալացիներ էին կոչվում միջնադարյան ծովային քարտեզները: Տե՛ս Ռուբեն Գալչյան, Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրության մեջ (Երևան և Լոնդոն, 2005), էջ 22-23, 94-95 և 98-107:

բաժանված 10 հատվածի, որոնցից ամեն մեկի համար գրքում առկա է առանձին քարտեզ:

Հավելվածի պատ. 29-ում պատկերված է ալ-Իդրիսի քարտեզներից մեկը, որը վերաբերում է հինգերորդ եղանակային գոտու մեջ գտնվող Կովկասի հարավային շրջանին: Այստեղ ցուցադրված են Մերձավոր Արևելքի, Կովկասի ու Փոքր Ասիայի շրջանները, իսկ քարտեզը ըստ իսլամական քարտեզների, ուղղորդված է վերը հարավով:

Քարտեզում պատկերված Հայաստանի քաղաքներից են Բիթլիսը, Կալիկլան (Կարին-էրզրումը), Խլաթը, Արճեչը, Դվինը, Նախիջևանը (Նաշուխ), Արգանը, Սալմաստը: Վերևի հատվածի ձախ կողմում եղած կապույտ լիճը Կասպից ծովն է, իսկ վերևում՝ կենտրոնում գտնվող կանաչ բոլորակը ներկայացնում է Վանա լիճը:

Նույնիսկ 1154 թվականի այս քարտեզում Բիլադ ուլ-Ռանը, այսինքն, Աղվանք-Առանը գտնվում է Արաքսից հյուսիս, իսկ Ատրպատական-Աղբբեջանը՝ գետի հարավային ափին: Աղվանքի տարածքում գտվող քաղաքներից են Բաբ-ուլ-Աբուաբը, Շամխորը, Շամախին, Վարսականը, Թիֆլիսը և այլն:

Պարսկական Աղբբեջանը՝ Ատրպատականը տեղադրված է Արաքսի ափից դեպի հարավ գտվող տարածաշրջանում: Նրա քաղաքներից նշված են Արդաբիլը և Բարզանդը:

Ըստ այս քարտեզի՝ տարածաշրջանում առկա են երեք երկիր, Աղբբեջանը՝ Արաքսից հարավ, Աղվանքը՝ Արաքսից ու Կուրից հյուսիս և Հայաստանը՝ Արաքսի երկու ափերին և այնտեղից դեպի հարավ շարունակվող տարածաշրջանում: Արաքսի հյուսիսում «Աղբբեջան» անունով երկիր չի նշվում:

5.18. Զա'քա'րիա իբն Մուհամմադ ա'լ-Ղա'զվինիի աշխարհագրական բառարանի ձեռագիրը կոչվում է «Ասար ուլ բիլադ վա' ա'խբար ուլ իբադ (Վայրերի, հուշարձանների և Աստծո արարածների պատմությունը)»: Սա պարունակում է եղանակների գոտիների բաժանված սխեմատիկ մի աշխարհացույց քարտեզ՝ ուղղորդված վերը հարավով:

Հավելվածի պատ. 30-ի այս աշխարհացույց քարտեզը Ղա'զվինիի 13-րդ դարի վերոնշյալ հատորի 1580 թվականին արված ընդօրինակումից մի հատված է: Քարտեզը պարսկերենով է և պահպանվում է Ամերիկայի Բալթիմոր քաղաքի Ուալթերգ Արթ Գալերիի գրադարանում: Այստեղ լեռները ցուցադրված են ոսկեգօծ, իսկ ծովերը, ծոցերն ու գետերը՝ արծաթագոծ:

Ղազվինիի մյուս քարտեզների նման՝ սա էլ ցուցադրում է յոթ եղանակային գոտիները, և քարտեզում առկա մակագրությունների մեծ մասը դրանց է վերաբերում: Քարտեզը պարունակում է բավականին արդիական և հետաքրքրական տեղեկություններ ու նորույթներ: Այստեղ

բացատրություններ կան Հյուսիսային և Հարավային բևեռների ծայրահեղ ցրտի և երկարատև գիշերների ու ցերեկների վերաբերյալ:

Քարտեզի վրա կարմիրով նշված համարներին համապատասխանող տեղանունների թարգմանությունները տրված են դրան կից աղյուսակում: Այստեղ Արաքսի ավերին է «Հայաստանը» (10), «Աղվանքը» նշված է իր քաղաքներով, որոնք են՝ «Պարտավ» (13), «Բաքու» (14), «Շամախի» (15), «Դերբենդ» (16), իսկ Ատրպատականը նշված է իր մայրաքաղաքով՝ «Թավրիզ» (17):

5.19. Ֆիլիպ դե լա Ռյուլի հավելված պատ. 31-ի «Հայաստանի քարտեզը» (1653) նշում է Հայաստանի չորս նահանգները՝ Մեծ Հայքը, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայքերը: Այս վարչական բաժանումները կատարվել էին Հուստինիանոս Ա կայսեր (483-565) օրոք:

Քարտեզի նյութն է Հայաստանը, բայց առկա են նաև Հարակից երկրները, որոնց մեջ են Հյուսիս-արևելքում Աղվանքը՝ Ալբանիան, արևելքում՝ Մարաստան-Ատրոպատենը, կրկին հաստատելով 5-6-րդ դարերում այս երեք տարբեր երկրների առկայությունը տվյալ տարածաշրջանում, առանց Հարավային և Հյուսիսային Ադրբեջանների:

5.20. Նիկոլաս Սանսոնի (1600-1667) 1648 թ. պատրաստված պատ. 32-ի քարտեզը ցուցադրում է պատմական Հայաստանը, Կողքիսը, Վիրքը և Աղվանքը: Ըստ այս ֆրանսիացի քարտեզագետի՝ Կովկասի հարավային տարածաշրջանի երկրներն էին Հայաստանը, Մարաստանը՝ Մեղիան, Վիրքը՝ Իբերիան, Կողքիսը և Աղվանքը՝ Ալբանիան, այս երկրներն ունեին տարբեր ազգությունների ժողովուրդներ:

Այստեղ էլ բացակայում են Հյուսիսային և Հարավային Ադրբեջանների հասկացությունն ու անունները, քանի որ պատմական այդ ժամանակահատվածում այդիսի երկրներ գոյություն չեն ունեցել:

5.21. Յոհանես Բլաուն (1596-1673) հոլանդացի կարևորագույն քարտեզագետների ընտանիքից էր, հանրահայտ իրենց 12-հատորանոց «Մեծ ատլասով (Atlas Maior)»: Ատլասը պարունակում է ամբողջ աշխարհի տարածքներից 600 մեծադիր քարտեզ և 3000 էջ բացատրական տեքստ: Այս ատլասը համաշխարհային քարտեզագրական գլուխգործոցներից մեկն է համարվում և 17-րդ դարում բազմիցս հրատարակվել է տարբեր լեզուներով:

Պատ. 33-ը 1664-65 թթ. այդ ատլասից վերցված «Թուրքիայի կայսրություն» կոչված քարտեզի արևելյան ծայրամասն է, որը ցուցադրում է Հայաստանը և նրա հարակից շրջանները: Դեղինով ներկված Թուրքիայի սահմանների մեջ է տեղադրված «Հայաստանը», իսկ

նրա արևելքում՝ աջում են «Շիրվանը», այսինքն՝ հնագույն Աղվանքը և «Մարաստանը»՝ Մեդիա-Ատրպատականը, որոնք այդ ժամանակ մտնում էին Պարսկաստանի կազմի մեջ:

5.22. **Պիեռ Դյու-Վալի (1619-1683)** «Ասիական Թուրքիայի քարտեզը» պատկերում է նաև Պարսկաստանը, Արաբիան և Աֆրիկան: Քարտեզը 1676 թվականին պատրաստել է Սանսոնի փեսա և թագավորական աշխարհագետ Պիեռ Դյու-Վալը՝ օգտվելով հոչակավոր արաբ պատմաբան և աշխարհագետ Իսմայիլ Աբուլֆեդայի (1273-1332) գրույթյուններից (տե՛ս հավելվածի պատ. 34):

Քարտեզում Հայաստանի մեծ մասը գտնվում է Թուրքիայի գերիշխանության ներքո: Հայաստանի քաղաքների շարքում նշված են «Երևանը», «Կարսը», «Նախիջևանը» և «Վանը»: Պարսկաստանում նշված է «Ադրբեջանը» (Adherbeyzan): Այս անունը գրված է «խոյի» (Chui), «Արգեբբիլի», «Ջանջանի» (Sankan), «Մարաղայի» և «Սուլթանիեի» տարածաշրջանի վրա, որոնք Իրանի Ատրպատական նահանգի քաղաքներից են: Արաքսի (քարտեզում՝ Արախս) հյուսիսում գտնվող երկիրը կոչվում է «Շիրվան», որի քաղաքներից նշված է «Շամախին»:

Մեկ քարտեզ ևս, որը ցուցադրում է իրական պատմական Ադրբեջանի որտեղ լինելու պարագան:

5.23. **Յոհանն Դավիդ Կոհլերի (1684-1755)** «Դպրոցական և ճամփորդական ատլասը» գծագրել է քարտեզագիր Ք. Վայգելը (1654-1725) Գերմանիայի Նյուրենբերգ քաղաքում՝ որտեղ որ ատլասը տպագրվել է 1718 թվականին: Այս ատլասից է պատ. 35-ի քարտեզը:

Հայաստանի այս քարտեզը «Հին ատլասի» համար 27 քարտեզն է: Այստեղ ցուցադրված են Հայաստանի նահանգներն ու կարևոր քաղաքները: Վանա լիճն անվանված է «Արճեշ», իսկ Սևանը՝ «Լիքնիտես»: Հայաստանին հարևան երկրների մեջ ցուցադրված են հյուսիսում «Աղվանքը» Ալբանիան, արևելքում՝ «Ատրոպատեն-Մարաստանը» Ատրպատականը:

Պատ. 35-ի այս քարտեզն անգամ ևս փաստում է հին և միջին դարերում այս երեք երկրների անկախ գոյությունը, առանց Արաքսից հյուսիս տեղադրված Ադրբեջանի:

5.24. Պետրոս Մեծ կայսրը Ֆրանսիացի քարտեզագետ **Գիյոմ Դելիլին (1675-1726)** հանձնարարել էր չափագրել Կասպից ծովի ափերն ու պատրաստել մի արդի տեղագրական քարտեզ, որի արդյունքն էր նրա «Ռուսական ատլաս»-ը: Հավելվածի պատ. 36-ի քարտեզի դետալը Դելիլի 1730 թվականի ատլասի «Կասպից ծովի քարտեզ»-ից է: Քարտեզի այս մասը ներկայացնում է Կասպից ու Սև ծովերը և նրանց միջև ընկած տարածքները:

Քարտեզի դետալում կարելի է տեսնել Հայաստանի, Ատրպատականի և նախկին Աղվանքի տարածքները, վերջինում ներկայացված են պարսկական գերիշխանությունների գտնվող մի քանի մահմեդական խանություններ: Աղվանքի անունը գոյություն չունի իսկ Ատրպատականը (Azerbaijan) Իրանի Ադրբեջան նահանգն է՝ տեղադրված Արաքսի հարավային ափին:

Ներկա Ադրբեջանի Հանրապետության տարածքում տեղակայված են Դերբենդի և Շամախի խանությունները՝ ներկված վարդագույն, որոնց տրված է «Շիրվան» միասնական անվանումը: Հայաստանի անունը կարելի է տեսնել քարտեզի դետալի կենտրոնի ձախ մասում՝ կանաչով ներկված տարածքի վրա՝ որպես Արևմտահայաստանից մինչև Կապանի մոտակայքը հասնող մի երկիր:

18-րդ դարի այս ուսու-Ֆրանսական քարտեզն էլ նույնն է փաստում ինչ բոլոր մյուսները, այսինքն՝ այն, որ Ադրբեջանի Առաջին Հանրապետությունը, հիմնադրվելով 1918 թվականին և նույնությամբ ընդօրինակելով Իրանի Հյուսիսարևմտյան նահանգի անունը, տեղադրվել ու գրավել է Շամախի և Շիրվանի խանությունների զբաղեցրած տարածքները:

5.25. Յոհան Բատիստ Հոմանի (1663-1724) Օսմանյան կայսրության այս քարտեզի դետալը վերցված է նրա Նոր ատլասից: Սա քարտեզի 13-րդ էջն է՝ հրատարակված Սանկտ Պետերբուրգում 1748 թվականին: Պատ. 37-ում բերված քարտեզի դետալը պարունակում է Հայաստանը և նրա հարակից երկրները:

Այստեղ ևս Արաքսի երկու ափերին տեղադրված է Հայաստանը: Արաքսի հարավային ափին՝ դեպի արևելք նշված է Ատրպատականը (Adherbeizan), իսկ Կուրից հյուսս նշված են Բաքուն, Շամախին և Դերբենդը, բոլորը Շիրվան անվանված երկրամասում: Սրանց հյուսիսում էլ Դաղստանն է տեղադրված:

Այս գերմանական քարտեզն էլ գալիս է փաստելու մյուսների ցուցադրածը, այն, որ Շիրվանը հնագույն Աղվանքի գրաված տարածքն է, որը գտնվում է Արաքսից և Կուրից հյուսիս, իսկ Ադրբեջանը Արաքսից հարավ գտնվող Իրանի նահանգն է՝ Ատրպատականը: Այս քարտեզում, ինչպես նաև մինչև 1918 թ. պատրաստված բոլոր քարտեզներում Ադրբեջանի Հանրապետության այսպես կոչված «պատմաբանների» ու «աշխարհագրագետների» հորինած Հյուսիսային ու Հարավային Ադրբեջաններն ընդհանրապես գոյություն չունեն:

5.26. Մ. Ռոբերի «Հին աշխարհի արևելյան թագավորությունները» Փարիզում 1779 թ. հրատարակված այս քարտեզը ցուցադրում է Հին աշխարհի միապետությունները, որոնցից են «Մեծ Հայքը», «Ալբանիան»

(Աղվանքը), «Մեղիան» (Մարաստանը), «Պարթևաստանը», «Իբերիան» և «Մեղիական Ատրպատենը» (Ադրբեջանը), որոնք «Հայաստանի» հարևան պետություններն են:

Ինչպես մյուս բոլոր քարտեզներում, 1779 թվականին պատրաստված պատ. 38-ի քարտեզում ևս Աղվանքը Կուրի հյուսիսային ափին է տեղադրված, իսկ Ատրպատական-Ադրբեջանը՝ Արաքսի հարավային ափերին, առանց հարավային ու հյուսիսային երկրամասերի բաժանումների:

5.27. Հավելվածի պատ. 39 քարտեզը կոչվում է «Ասիական Թուրքիան, Անատոլիան, որը ներառում է Հայաստանը, Քուրդիստանը, Ալջեզիրան [Միջագետքը], Իրաք-Աջամին»: Քարտեզը վերցված է «Նոր ատլաս կամ աշխարհի բոլոր անկյունների քարտեզների հավաքածու»-ից, տպագրված 1793 թվականին Սանկտ Պետերբուրգում: Այս ատլասը Փարիզում 1762 թ. տպագրված նույնանուն ատլասի ուսուցիչ թարգմանությունից է:

Քարտեզում Հայաստանը ցուցադրված է բաժանված Օսմանյան և Ռուսական Կայսրությունների միջև: Նրա կարևորագույն քաղաքներից նշված են «Երևանը», «Արաբկիրը», «Կարսը», «Վանը», «Բիթլիսը», «Բայբուրթը» և «Խլաթը»:

Հայաստանից արևելք գտնվող՝ Կուրի հյուսիսի շրջանը՝ այսօրվա Ադրբեջանի Հանրապետությունը, անվանված է «Շիրվան», որն ընդգրկում է «Բաքու» և «Դերբենդ» քաղաքները: Իսկ Ատրպատականի քաղաքները՝ «Մարաղան», «Թավրիզն» ու «Արդավիլը» գտնվում են բուն Իրանի սահմանների մեջ:

5.28. Կասպից ծովի, Հայաստանի, Դաղստանի և Շիրվանի հավելվածի պատ. 40-ի քարտեզը պատրաստել է գերմանացի զինվորական Մարչալ Ֆոն Բիբերշտայնը և հրատարակել 1800 թվականին: Քարտեզի տիտղոսն է «Կուր և Թերեք գետերի միջև, մինչև Կասպից ծովն ընկած տարածքը»:

Քարտեզի ներքևում է Արաքս գետն է, որը, միանալով Կուրին, հոսում է դեպի Կասպից ծով: Կուրի հյուսիսային ափին է գտնվում «Շամախի» խանությունը, իսկ ավելի հյուսիսում են «Շաքի», «Դերբենդի» և «Թաբասարանի» խանությունները: Այս բոլորին տրված է «Շիրվան» ընդհանուր անվանումը: Այս անվանումը համապատասխանում է Դելիլի, Մինորսկու, Բաքիխանովի և ուրիշների՝ նույն շրջանին տրված անվանումներին, որը համընկնում է պատմական Բուն Աղվանքի գրաված տարածաշրջանին: «Ադրբեջան» կամ «Աղվանք» անվանումներն այստեղից բացակայում են, քանի որ առաջինը գտնվում է Արաքսից

Հարավ և քարտեզից դուրս է, իսկ երկրորդն այստեղ ներկայացված է իր ժամանակի խանությունների անուններով:

Այս տարածաշրջանն է, որտեղ 1918 թվականին հիմնադրվեց «Ազրբեջանի Հանրապետություն» նորակոչ երկիրը:

5.29. Ուիլյամ Ֆեյզընի (1750-1836) Հավելվածի պատ. 41-ում վերատպված քարտեզը կոչվում է «Ասիական Թուրքիա», վերցված Սկյուտարում (Պոլսի թաղամասերից) 1803-4 թվականներին հրատարակված «Աշխարհի ատլաս»-ից, որն իր հերթին հիմնված է Լոնդոնում 1778 թվականին հրատարակված Ֆեյզընի «Ընդհանուր ատլասին»: Անգլերեն ատլասի 52 քարտեզի փոխարեն օսմաներենի թարգմանված ատլասն ունի միայն 24 քարտեզ, որոնց թարգմանողն է Մահմուդ Ռաիֆը: Քարտեզները մեծադիր են՝ խնամքով պատրաստված ու ներկված: Գիրքը թվագրված է՝ «Հիջրայի 1218» թվական: Ատլասն ունի նաև 78 էջ տեքստ, որը աշխարհագրական զանազան տեղեկություններ է տալիս երկրագնդի, արևի, լուսնի և մարդկային ցեղերի մասին: Այստեղ կան նաև բացատրություններ տարբեր երկրների և նրանց կարևոր քաղաքների վերաբերյալ:

Քարտեզը ցույց է տալիս Օսմանյան կայսրության արևելյան սահմանները: Քարտեզի վրա գունավոր բաժանումները նշում են օսմանյան վիլայեթները, որոնց մի քանիսի տարածքի վրա նշված է Հայաստանը՝ բաժանված Պարսկական և Օսմանյան կայսրությունների միջև: Տրված է պատմական Հայաստանի նահանգների անունների մի մասը: Երևանը (այստեղ՝ Բևան) և Արարատը գտնվում են Պարսկաստանի սահմանների մեջ:

Ինչպես վերը նշվեց, քարտեզում Վանի և Էրզրումի շրջանները նշված են որպես «Էրմենիստան», այսինքն՝ Հայաստան: Վանա և Ուրմիա լճերը ցուցադրված են ոչ ճշգրիտ տեսքով: Այս քարտեզում նույնպես Ազրբեջանը ցուցադրված է Արաքսի Հարավային ափին՝ որպես Պարսկաստանի նահանգներից մեկը: Քարտեզի վրա Աղվանք անվանումը գոյություն չունի, ինչպես նաև չկան Հյուսիսային և Հարավային Ազրբեջանները:

5.30. Կոնրադ Մալտե-Քրյունի (1775-1826) պատրաստած այս քարտեզը կոչվում է «Օսմանյան կայսրության ասիական մասը»: Քարտեզը վերցված է նրա «Ամբողջական Ատլաս»-ից, հրատարակված Փարիզում 1812 թվականին:

Պատ. 42 քարտեզի մեջ Արևմտահայաստանը և Արևելահայաստանը նշված են առանձին՝ իրենց պատմական սահմաններով և որոշ նահանգների անուններով: Արևելյան կամ Ռուսական Հայաստանը նշված է Երևանից մինչև Շուշի գտնվող տարածքի վրա, որը ժամանակին զբաղվել

էր Իրանը: Կուրից Հյուսիս առկա են երկու երկրամաս՝ «Դաղստան» և «Շիրվան» անվանումներով: Առաջինն ընդգրկում է «Դերբենդ» քաղաքը, իսկ «Շիրվանում» են տեղադրված «Շաքին», «Շամախին» և «Բաքուն»՝ ինչպես նաև ներկա Ադրբեջանի Հանրապետության կարևոր մի քանի այլ քաղաքներ:

Ատրպատականն այստեղ անվանված է Ազերբայջան և տեղադրված է Արաքսի հարավային ափերին, Մեդիայի (Մարաստանի կամ Պարսկաստանի) սահմաններում: Քարտեզում տրված են մանրամասնություններ շրջանի տեղագրության վերաբերյալ:

5.31. Հավելվածի պատ. 43-ի քարտեզը վերցված է գերմանացի աշխարհագրագետ և հնագույն քարտեզների մասնագետ **Դր. Կառլ Ֆոն Շպրունգերի** (1806-1892) «Հնագույն ատլաս» աշխատությունից: Քարտեզը ցույց է տալիս Կովկասից հարավ՝ մինչև Միջագետք հասնող տարածաշրջանի վաղ միջնադարյան ժամանակաշրջանի իրավիճակը:³⁶³ Կովկասից անմիջական հարավում են Կողքիսը, Վիրքն ու Աղվանքը (Colchis, Iberia, Albania): Սրանցից հարավ տեղակայված է Հայաստանը, իսկ նրանից հարավ՝ Միջագետքը և Ասորեստանը (Mesopotamia, Assyria): Մարաստանը, որին նաև տրված են Ատրոպատեն և Փոքր Մարաստան (Atropatene, Media Parva) անվանումները, տեղադրված է Հայաստանից հարավ-արևելք: Բոլոր քարտեզագետներն ու մասնագետներն իրենց պատրաստած հնագույն աշխարհը պատկերող քարտեզներում վերոհիշյալ տարածաշրջանը գծում են հավելվածի պատ. 43-ի քարտեզի նմանությամբ, նույն երկրներով ու համարյա թե նույնանման բաժանումներով:

Իսկ Բունիաթովի նշած երկու տարբեր՝ Հյուսիսային և Հարավային Ադրբեջանների մասին այս քարտեզի վրա նմանապես ոչ մի նշում չկա: Այսպես կոչված «Հարավային Ադրբեջանի» առաջադրված շրջանում առկա է միայն Մարաստան-Ատրպատականը:

5.32. Հավելվածի պատ. 44 քարտեզն անվանված է «Ռուսական և Օսմանյան պետությունների 1877 թ. պատերազմի ռազմական քարտեզը»:

Քարտեզի վրա Սևանա լճից մինչև Արաքս և Երզնկա գտնվող տարածքի վրա արաբատառ թրքերենով գրված է «Էրմենիստան (Հայաստան)», իսկ Կուրից Հյուսիս տարածքն անվանված է «Շիրվան», ներառյալ «Բաքու» և «Շամախի» քաղաքները: «Դաղստան»-ը և «Դերբենդ» քաղաքը տեղադրված են Կովկասից Հյուսիս: Իրանի

³⁶³ Karl von Spruner, *Atlas Antiquus* (Gotha: 1855), քարտիկ XVI:

Հյուսիսում նշված է «Ղարաղաղ» շրջանը, իսկ նահանգին «Ազերբայջանի» փոխարեն սխալմամբ տրված է «Արզնջան» անվանումը:

Սա օսմանյան վերջին քարտեզներից է որտեղ ամբողջ հայկական տրածաշրջանների վրա նշված է «Հայաստան» անունը: Նույն քարտեզում Ազերբեջանի Հանրապետության տարածքն անվանված է ոչ թե Ազերբեջան կամ Աղվանք, այլ «Շիրվան»: Այստեղ էլ առկա է միայն մեկ Ազերբեջան, որն է՝ Իրանի Հյուսիսարևմտյան նահանգը:

Մեկ ուրիշ հետաքրքրական երևույթ ևս, այս անգամ Օսմանյան կայսրության տարածքում և նրա անվանման վերաբերյալ, որը 20-րդ դարում փոխվեց: Մեր օրերում ամբողջ Թուրքիայի տարածքին իրենք թուրքերն անվանում են Անատոլիա, մի անվուն, որն իրականում պատկանում է միայն Փոքր Ասիա թերակղզուն, այսինքն՝ Թուրքիայի տարածքի մեկ մասին: Կարելի է տեսնել, թե ինչպես նույնիսկ թուրքական հին քարտեզներում (վերատպված այստեղ) Անատոլիա անունը տրվում էր միայն Փոքր Ասիայի շրջանին, որը գտնվում էր Արևմտահայաստանից արևմուտք գտնվող տարածքում: Նույնը կարելի է նաև տեսնել 19-րդ դարի մեկ ուրիշ՝ պատ. 41-ի օսմանյան քարտեզում: Սակայն Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադրվելուց հետո՝ 1920-ական թվականներին, այս անունն սկսեցին օգտագործել Թուրքիայի ամբողջ տարածքի համար՝ հավանաբար նպատակ ունենալով Թուրքիայի տարածքից ընդհանրապես վերացնել «Հայկական լեռնաշխարհ» անունը՝ ամբողջ պետության տարածքին տալով «Անադոլու» անվանումը: Սա լավ օրինակ ծառայեց Ազերբեջանի իշխանություններին, որոնք այսօր Հայաստանի Հանրապետության տարածքն անվանում են «Արևմտյան Ազերբեջան»:

5.33. Վերջում քննարկենք աշխարհահռչակ քարտեզագետների աշխատությունները պատրաստված երկու քարտեզ՝ 19-րդ դարի հանրահայտ քարտեզագետներ Չարլզ Մյուլլերի և Հայնրիխ Կիպերտի ձեռքով, որոնք ցուցադրում են Միջին և Մերձավոր Արևելքի երկրները Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Տիրան Մեծի օրոք:

5.33.1. Պատ. 45-ը Հայնրիխ Կիպերտի (1818-1899) քարտեզը ներկայացնում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու գրաված Հին աշխարհի տարածքները: Ըստ Կիպերտի՝ նրա գրաված երկրների և դրանց հարակից երկրների մեջ են հետևյալ հնագույն պետությունները:

- Հայաստանը՝ տեղակայված Արաքսի երկու ափերին և Վանա լճի շրջակայքում, Մալաթիայից մինչև Սևանա լիճ:
- Մարաստանը՝ Արաքսի հարավում, որի վրա Ատրպատական անվանումը դեռ էջը դրվել:
- Ալբանիան՝ Բուն Աղվանքը՝ տեղադրված Կուր գետից Հյուսիս գտնվող տարածքում

5.33.2. Պատ. 46-ի **Զարլզ Մյուլլերի** քարտեզը ներկայացնում է Հին աշխարհը Միհրդատ VI եվպատորի (մ.թ.ա. 134-63 թթ.) ժամանակաշրջանում, որը նաև համընկնում էր Տիգրան Մեծի (մ.թ.ա. 140-55) թագավորությունը: Քարտեզում պատկերված Տիգրան Մեծի գրաված տարածքները հասնում էին մինչև Կուր, իսկ դրանց հարավ-արևելքում՝ Արաքսից հարավ էր գտնվում Մեդիա-Ատրոպատենը: Կուրի հյուսիսային ափերին էր տեղադրված Ալբանիան՝ Բուն Աղվանքը:

Այսպիսով, օտար քարտեզագետների պատրաստած հնագույն աշխարհը ներկայացնող քարտեզներում, ինչպես այլուր, առկա է հետևյալ իրավիճակը.

- Աղվանքը գտնվում էր Կուրից և Արաքսից հյուսիս տեղակայված տարածքում:
- Ատրոպատական-Ադրբեջանը գտնվում էր Արաքսից հարավ և առանձին մի երկրամաս էր:
- Հայաստանն այս երկուսի հարևանությունը տեղակայված երրորդ երկիրն էր:
- Ադրբեջան անվանումը երբևէ Արաքսից հյուսիս գտնվող տարածաշրջանին չի տրվել:

Իսկ այսօր Ադրբեջանի իշխանություններն ու գիտաշխատողները փորձում են ընդհանրապես հերքել ու ամբողջովին փոփոխել ամենուր առկա այս փաստերը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ինչպես նշվեց ներածութայան մեջ, Ադրբեջանի իշխանություններն ավելի քան կես դար աշխատում են «փաստել», որ հայերը Կովկասից հարավ տարածաշրջանում նորեկներն են, իսկ իրենք՝ բնիկներ, սերված աղվաններից ու թյուրքական օղուզ ցեղերից: Նրանք աշխատում են Կովկասից հարավ գտնվող Ադրբեջանի, Արցախի և Հայաստանի տարածքներում առկա քրիստոնեական բոլոր հուշարձանները ներկայացնել որպես աղվանական, հետևաբար՝ ադրբեջանական: Ինչպես փաստվեց, այստեղ կա նաև այլ քաղաքական նպատակ. տեր կանգնել նաև Իրանի Ատրպատական նահանգին: Աշխատութայան բուն նպատակն էր պարզաբանել այս ծրագրին ծառայելու նպատակով հորինված պատմությունը և բացահայտել հայտարարված ու իրականացված պատմական ու գիտական բնույթի կեղծիքներն ու նենգափոխումները և դրանց իրագործման մեջ դնելու հիմնական միտումները:

Ադրբեջանական էթնոսի/ազգի ձևավորման շուրջ մերօրյա գիտութայան մեջ առկա են տարբեր, հաճախ միմյանց հակասող տեսություններ: Սակայն ադրբեջանական հետազոտողների մեջ նշված հարցի վերաբերյալ գիտական բանավեճեր և տարաձայնություններ կարծես թե չկան. Ադրբեջանում լույս տեսնող ուսումնասիրությունները փաստում են, որ երկրի մտավորականները ջանք ու եռանդ է են խնայում ստեղծելու ազգային կուռ ինքնագիտակցություն, ընդհանուր անցյալի հիշողություն: Նման ձեռնարկումների նպատակն է, քաղաքական կարգախոսին համահունչ, հատկապես հարևան ազգերին փաստել իրենց իրականում հորինած պատմութայան ու մշակույթի վավերականությունը: Սակայն այս գործընթացում հաճախ տեղ են գտնում սայթաքումներ, ինչը դրսևորվում է միմյանց հակասող տեսությունների առկայութայան մեջ:

Ներկայումս Ադրբեջանի իշխանությունները պատմութայան հորինվածքներն ու խեղաթյուրումներն օգտագործում են նաև հանրութայան ուշադրությունը երկրի ներքին սոցիալ-քաղաքական բարդ իրավիճակից շեղելու նպատակով, ինչպես նաև այդ կերպ աշխատում են հաստատել իրենց ազգային ինքնությունն ու արժանապատվությունը՝ որպես տարածաշրջանի հնագույն մի ազգություն: Ադրբեջանական հերյուրանքները եվրոպացի և ընդհանրապես օտար ընթերցողին մատուցվում են որպես պատմական փաստեր և իրողություններ: Այս ամենը կատարվում է պետութայան բարձրագույն ղեկավարութայան, իշխանական վերնախավի ուղղակի հովանավորութայամբ ու ֆինանսական օժանդակութայամբ:

Աշխատութայան մեջ քննարկված և վերլուծված ադրբեջանական հակագիտական և հակահայկական հերյուրանքների դեմ Հայաստանի գիտնականներից շատերը ժամանակին պատասխան աշխատանություն-

ներ են տպագրել հայերենով և ռուսերենով: Այդ հույժ կարևոր աշխատությունները, որպես կանոն, հրատարակվել են հայկական գիտական պարբերականներում ռուսերենով կամ հայերենով և ունեն գերազանցապես նեղ մասնագիտական և, հետևաբար, համեմատաբար սահմանափակ շրջանառություն: Լեզվական գործոնի պատճառով այս աշխատանքների մեծ մասն առ այսօր անծանոթ է մնացել եվրոպական և ամերիկյան գիտական հանրությունը, պատմաբաններին ու բանասերներին, այսինքն՝ նրանց, ում մեր օրերում ուղղված է ադրբեջանական ներկայիս գիտություն հակահայկական քարոզչությունը, որոնց նպատակին հասցնելու համար օգտագործվում են զանգվածային տեղեկատվության բոլոր միջոցները, և տպագրված բազմալեզու գրականությունը ցրելու տարաբնույթ հնարավորությունները:

Եթե հայոց պատմության և աշխարհագրության հիմնահարցերի վերաբերյալ ադրբեջանական «գիտական» ներկայացվող խեղաթյուրումները գիտականորեն չհերքվեն, և լայն շրջանառության մեջ դրված նրանց կեղծիքները չբացահայտվեն, մեկ-երկու տասնամյակ անց արտասահմանյան գրադարանների ընթերցողները, ցուցակներում և գրադարակներում տեսնելով և ընթերցելով միայն պատմության՝ ադրբեջանական կողմի ներկայացրած տարբերակները, հատկապես դրանք քննադատող ու ճշգրիտը ներկայացնող օտարալեզու նյութերի բացակայության պատճառով, դրանք կընկալեն որպես ընդունված «իրականություն», միակ «ճշմարտությունը» և «փաստը»: Ծիշտ այնպես, ինչպես վերջին տարիների քարոզչության հետևանքով Ադրբեջանի այսօրվա երիտասարդ և միջին սերունդն է համոզված, որ հայերն այս տարածաշրջանում նորեկներ են, և որ իրենց հանրապետության զբաղեցրած տարածքը հազարամյակներ շարունակ եղել և կոչվել է «Ադրբեջան»:

Այսպիսով, հայոց պատմական ժառանգությունը հայոց անկախության վերականգնումից հետո կարող է աղավաղվել, վերափոխվել ու անգամ պատմության էջերից իսպառ ջնջվել, որի արդյունքում համաշխարհային հասարակության համար ադրբեջանական տարբերակը կդառնա «իրական» և անհերքելի «ճշմարտություն»: Լավագույն դեպքում իրական պատմությունից տեղյակ կլինեն միայն հետազոտողների որոշ խմբեր, որոնք դիվանագիտական ասպարեզներում և քաղաքական որոշումների կայացման գործընթացներում, որպես կանոն, չեն ներգրավվում:

Աշխատություն մեջ տարաբնույթ (գերազանցապես պատմամշակութային և քարտեզագիտական) նյութերի վերլուծությամբ դիտարկված են ադրբեջանական պատմագրության մեջ տեղ գտած հայոց պատմաաշխարհագրական հիմնահարցերի խեղաթյուրումները, փաստելով դրանց հիմնադուրկ, ոչ-գիտական լինելը: Ի հեճուկս

ադրբեջանական «գիտական» ներկայացվող քարոզչություն, ցույց է տրված, որ.

1. Հունա-հռոմեական, մահմեդական և քրիստոնյա ճանապարհորդների, ինչպես նաև պատմիչների շարադրանքների քննարկումները հստակ և առանց կասկածանքի փաստում են Հայաստանի և հայերի մշտական ներկայությունը Կովկասից հարավ՝ մինչև Կապուտան լիճ ու դրանից արևմուտք ընկած տարածաշրջանում ավելի քան 25 դար:
2. Ներկայումս Պարսկաստանի Նոր Զուղայում և շատ այլ վայրերում բնակվող, 1603-5 թթ. Նախիջևանի, Հարավային Կովկասից և Արևելահայաստանի այլ վայրերից բռնագաղթեցված հայերը նույն իրողություն կենդանի ապացույցներն են:
3. Բուն Աղվանքի և Արցախի տարածքում 10-ից 19-րդ դարերի ընթացքում կառուցված բազմաթիվ քրիստոնեական վանքերը, եկեղեցիները, մատուռները, խաչքարերը և այլ հուշարձաններ չէին կարող կառուցված լինել ո՛չ մահմեդական կրոնն ընդունած աղվանական ցեղերի ժառանգների և ո՛չ էլ նրանց շարքերից քրիստոնյա մնացած սակավաթիվ ուղիների կողմից: Դրանք միայն տեղում բնակված հայերն էին կարող կառուցած լինել:
4. Ադրբեջանի իշխանությունների վարած, քրիստոնեական հուշարձանները հիմնահատակ քանդելու և խալառ վերացնելու քաղաքականությունն անգամ ևս փաստում է, որ ադրբեջանցիները կամ սերված չեն աղվաններից, հետևաբար, քրիստոնեական հուշարձանները նրանց համար խորթ են ու անընդունելի, կամ էլ նույն՝ ոչնչացված հուշարձանները, սրանց շարքում Զուղայի միջնադարյան գերեզմանոցի խաչքարերը պատկանում են ոչ թե աղվանական ցեղերին, այլ մեկ ուրիշին, այս դեպքում՝ հայերին:
5. Արաքսից հարավ գտնվող շրջանում է տեղակայված եղել «Մարաստան» երկիրը, որի հյուսիսային մասը կոչվել է «Փոքր Մարաստան»: Այս երկրամասն անվանվել է նաև Ատրոպատի երկիր՝ «Ատրպատական», որը ժամանակին եղել է Իրանի հյուսիսարևմտյան նահանգը, իսկ այժմ վարչական փոփոխությունների արդյունքում բաժանվել է երեք մասի, անվանված՝ Իրանի Արդաբիլի, Արևելյան Ադրբեջանի և Արևմտյան Ադրբեջանի նահանգներ:
6. Աղվանքի քրիստոնյա ցեղերի մեծ մասը, 8-9-րդ դարերից սկսած, դավանափոխ են եղել ու դարձել մահմեդական:
7. Արաքսից ու Կուրից հյուսիս գոյություն է ունեցել «Ալբանիա-Առան-Աղվանք» կոչված երկիրը, որը 11-12-րդ դարերի ընթացքում քարտեզներից աստիճանաբար վերացել է:
8. Ըստ բոլոր փաստերի՝ Արաքսից հյուսիս «Ադրբեջան» անունով երկիր երբևէ գոյություն չի ունեցել, ընդհուպ մինչև 1918 թվականը:

9. Վերոհիշյալ պատճառով «Հյուսիսային/Հարավային Ադրբեջան» եզրերը չեն արտացոլում իրականությունը: Դրանք, ստեղծվել են միայն քաղաքական նպատակներին ծառայելու համար և երևան են եկել ու հիմնականում շրջանառության մեջ դրվել 20-րդ դարում ԽՍՀՄ և Ադրբեջանական ԽՍՀ իշխանությունների քաղաքականության մեջ հիմնվելով ադրբեջանական հետազոտողների հակադիտական հորինվածքների վրա:
10. Կենտրոնական Ասիայից եկած թյուրքական ցեղերը ներխուժել են Կովկասյան լեռներից հարավ ընկած տարածաշրջան՝ 9-րդ դարից սկսած, և Ադրբեջանի պատմաբաններից ոմանք հենց նրանց են իրենց նախահայրերը համարում:
11. Միջին դարերում Ատրպատականի բնակչության լեզուն թրքերենը չի եղել, այլ հին պարսկերենի մի ճյուղը՝ «ագերին», որը 14-16-րդ դարերի ընթացքում աստիճանաբար անհետացել է՝ իր տեղը վերջնականապես գիջելով նորեկ իշխողների բերած թրքերենին:
12. Ադրբեջանի Հանրապետության հարևանությունում գտնվող բոլոր երկրները՝ Հայաստանը, Վրաստանն ու Իրանը, դարեր ի վեր ունեցել են իրենց գիրն ու գրականությունը, մինչդեռ իրեն «հազարամյա ժողովուրդ և ազգ» հայտարարող Ադրբեջանը միայն 20-րդ դարում ունեցավ իր այբուբենը, որը հիմնված էր կյուրեղյան, ապա՝ լատինական այբուբեններին: «Հնամյա» Ադրբեջանում խոսվող թրքերենով գրված փոքրաքանակ գրականությունը ստեղծվել է միայն 19-րդ դարում, իսկ իրենց պատմական աղբյուրների բացակայության բերումով ադրբեջանցի պատմաբանների ու հետազոտողների հնագույն աղբյուրները հիմնականում հայ պատմիչներն են ու հայկական գրականությունը:
13. Ներկա Ադրբեջանի Հանրապետության ժողովուրդը խառնուրդն է տեղացի ազգանական ցեղերից սերվածների, պարսիկների, ատրպատականցիների, թաթարների, թուրքերի, սելջուկների, մոնղոլների, տեղում հաստատված ու քոչվոր այլ ցեղերի, որոնք տարածքում առկա էին մինչև 19-րդ դարի կեսերը:

Աշխատության մեջ ցույց է տրված ադրբեջանական պատմագրության «գիտական» բարեխղճության մեթոդաբանությունը, հատկապես երբ հայոց պատմա-աշխարհագրական հիմնահարցերը քննարկելիս և տարաբնույթ աղբյուրներից մեջբերումներ կատարելիս ընտրովի մոտեցում է կիրառվում: Այսպիսով թարգմանությունների ընթացքում բնագրերից դուրս են նետվում ամբողջական հատվածներ, կեղծելով և խեղաթյուրելով դրանց միտքն ու բովանդակությունը: Նման եղանակներով ստեղծված ուսումնասիրություններն իրականում իրենցից ներկայացնում են հորինումներ և զեղծարարություններ, որոնք ընդունելի չեն գիտական շրջանակներում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1 - Ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով (կյուրեղանոս)

1. Абд ар-Рашид ал-Бакуви. *Китаб Тахлис ал-Асар ва ал-Аджаиб ал-Малик ал-Каххар*. М.: Главная редакция восточной литературы, 1971.
2. Акопян, Алексан. *Албания—Алуанк в греко-латинских и древнвармянских источниках*. Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1987.
3. Акопян, Алексан; Мурадян, Паруйр; Юзбашян, Карен. “К изучению Кавказской Албании”, *Историко-филологический журнал*, 1987, N 3, с. 166-189.
4. Алекберли, Фарид. “Кто мы, от кого произошли и куда идем”. *Зеркало*, 8 августа 2009 г.
5. Алекперов, Алескер Киазим. *Исследования по археологии и этнографии Азербайджана*. Баку: Изд-во Академии наук Азербайджанской ССР, 1960.
6. Алиев, Играр. *Очерк истории Атропатены*. Баку: Азербайджанское государственное изд-во Элм, 1989.
7. Алиев, Играр и Мамедзаде, Камиль. *Албанские памятники Карабаха*. Баку: Довлат Нашр, 1997.
8. Арутюнян, Бабкен. *Когда отсутствует научная добросовестность.* “Вестник общественных наук”, 1987, N 7, с. 33-56.
9. Асатрян, Гарник. *Заметки об Азари – исчезнувшем языке Азербайджана.* “К освещению проблем истории и культуры Албании и Восточных Провинций Армении”. Том 1. Ереван: Изд-во Ереванского университета, 1991, с. 484-492.
10. Ахундов, Давуд Ага-оглы. *Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана*. Баку: Азербайджанское государственное изд-во, 1986.
11. Бакиханов, Аббас-Кули-Ага. *Гюлистан-и Ирам*. Редакция и комментарии З. Буниятова. Баку: Изд-во Элм, 1991.
12. Баладзори. *Книга завоевания стран*. Перевод П. К. Жузе. Баку, 1927.
13. Бартольд Василий Владимирович. *Работы по истории Кавказа и Восточной Европы*. М.: Изд-во Восточной литературы, 1963.
14. Буниятов, Зия, гл. ред. *Историческая география Азербайджана*. Баку: Изд-во Элм, 1987.
15. _____, “Гарабаг Тарихи”. *Гарабагнамелер*. Перевод Назима Ахундова. Баку: Изд-во Иязычи, 1989.
16. Гасанлы, Джамиль. *СССР – Иран. Азербайджанский кризис и начало холодной войны. 1941–1946*. М.: Герои Отечества, 2006.
17. Геюшев, Рашид. *Христианство в Кавказской Албании*. Баку: Изд-во Элм, 1984.
18. Глинка, Сергей. *Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России, с кратким предварительным изложением исторических времен Армении*. М., 1831. Репринтное воспроизведение издания, Ростов-на-Дону: Донской издательский дом, 2003.
19. Гулиев, Дж. *История Азербайджана*. Академия наук Азербайджана. Баку: Изд-во Элм, 1979.

20. Данилов А. А., Филипов А. В., редакторы. *Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств*. М.: Государственный клуб и национальная лаборатория внешней политики, 2009.
21. Епископосян, Левон. *Когда генетика и история сталкиваются*. Ереван, 2008.
22. Ибн Хурдадбех. *Книга путей и стран*. Баку: Изд-во Академии наук Азербайджана, 1986.
23. Исмаилов, Эльдар. *Очерки по истории Азербайджана*. М.: Изд-во Флинта, 2010.
24. Карагезов, Рауф. *Метаморфозы коллективной памяти в России и на Центральном Кавказе*. Баку: Нурлан, 2005.
25. Мамедова, Фарида. *“История Албан” Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании*. Баку: Изд-во Элм, 1977.
26. _____. *Политическая история и историческая география Кавказской Албании*. Баку: Изд-во Элм, 1986.
27. _____. “О некоторых вопросах исторической географии Албании I в. до н. э.–VIII в”. В кн.: *Историческая география Азербайджана*. Ред. Зия Буниятов. Баку: Изд-во Элм, 1987, с. 7-45.
28. _____. *Об исторической географии Кавказской Албании, Армении и албанском этносе*. www.bakililar.az/ca/photos/farida/html
29. Махмудов, Якуб. *Азербайджанцы (взгляд на этнополитическую историю)*. Баку, 2009.
30. Мелик-Оганджян, Карапет. “Историко-литературная концепция З. Бунятова”. *Вестник архивов Армении*, 1968, N 2, с. 169-190.
31. Мирза-Адигезаль-Бек. *Карабаг-Наме*. Баку: Изд-во Академии наук Азербайджанской ССР, 1950.
32. Мирза Чамал Чаваншир Гарабаги,. *Гарабаг Тарихи*. Перевод Назима Ахундова. Баку: Изд-во Академии наук Азербайджанской ССР, 1959.
33. _____. “Гарабаг Тарихи”. *Гарабагнамелер*. Перевод Н. Ахундова. Баку: Иязычы, 1989.
34. Могилевский и Ермолов. *Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году*. Тифлис, 1866.
35. Мурадян, Паруйр. ”Как издавались “Путешествия! ”. *Коммунист*, (Ереван), 25 июня 1988 г., N 149.
36. *Первый Всесоюзный съезд советских писателей. Стенографический отчет*. М.: Государственное изд-во “Художественная литература”, 1934.
37. Периханян, Анаит. *Аrameйская надпись из Зангезура*. –“Историко-филологический журнал”, 1965, N 4, с. 107-128.
38. Петрушевский, Илья Павлович. *Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI–начале XIX вв.* Л.: Государственный Университет, 1949.
39. Петрушевский, Илья Павлович, ред. *Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.* М.: Академия Наук СССР, Институт истории, 1936. Часть I и II.

40. Пономарев, Борис, гл. ред. *История СССР: С древнейших времен до наших дней*. В 2-х сериях, в 12-ти томах. М.: АН СССР, Институт истории, 1966.
41. Румянцев, Сергей. “Национализм и конструирование карт “исторических территорий: Обучение национальным историям в странах Южного Кавказа”. *Ab Imperio*, 2010, N 4, с. 415-461.
42. Саламзаде, А. Р., Мамед-заде, К. М. *Архитектурные памятники Шеки*. Баку: Изд-во Элм, 1987.
43. Свазян, Генрих. ”Пример использования исторической науки в экспансивных целях”. *Вестник Ереванского Университета*, 1989, N 2, с. 42-56.
44. Севак, Паруйр и Мнацаканян, Асатур. “По поводу книги З. Буниятова Азербайджан в VII–IX вв.”. *Историко-филологический журнал*, 1968, N 1, с. 177-190.
45. Сталин, И. В., *Марксизм и национальный вопрос*. М.: Политиздат, 1950.
46. _____, *Сочинения*. М.: Политиздат, 1952.
47. Цуциев, Артур. *Атлас этнополитической истории Кавказа (1774-2004)*. М.: Изд-во Европа, 2007.
48. Улубабян, Баграт. ”Еще одна произвольная интерпретация армянской “Истории страны Агван”. *Вестник архивов Армении*, 1979, N 2, с. 219-232.
49. Хасан-Джалалян, Есаи. *Краткая история страны Албанской*. Перевод Тер-Григоряна, подготовка к изданию З. Буниятова. Институт Истории, Академия наук Азербайджанской ССР. Баку: Изд-во Элм, 1989.
50. Мурадян, П. М. (сост.), Хуршудян, Л. А. (ред.). *К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении*. Том 1. Ереван: Ереванский университет, 1991.
51. Шильтбергер, Иоганн. *Путешествия по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 г.* Перевод Ф. К. Бруна. Ред. и примеч. З. Буниятова. Баку: Изд-во Элм, 1984.
52. Шнирельман, Виктор. *Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье*. М.: Академкнига, 2003.
53. Шопен, Иван. *Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи*. СПб, 1852.
54. *Энциклопедический словарь*. Том 1. Под ред. И. Е. Андреевского и др. С.-Петербург: И. А. Эфрон и Лейпциг: Ф. А. Брокгауз, 1890.

2 - Պարսկերեն

1. Ա'բուլլ Ֆիդա: *Թաղվիմ ուլ-Բուլղան: Թարգմանությունը Աբդուլլահ Այա թի: Թեհրան. Բոնյադե Ֆա'րհա'նգե Իրան*, 1970:
2. Ազաբի, Ալի: *Շեյխ Մոհամմադ Խիաբանիի ապստամբությունը: Թեհրան. Ա'միր Քա'բիր Հրատ.*, 1970:
3. Ա'հմադի, Հոսսեյն: «Ազրբեջանի Հանրապետության դասագրքերի Հետազոտությունը», *Ազգային Հետազոտություններ*, 1390, Հատոր 12/2. Թեհրան, 2011.

4. Ալիև, Իդրար: *Ակնարկ Ատրպատականի պատմության: Թարգմանությունը Շահման Յուսուֆի, խմբագիր Ֆերեյդուն Ջոնեյդի: Թեհրան, Բալիս հրատարակչություն, 1999:*
5. Բալաթ, Քավե: *Փոթորիկը Կովկասում, 1917-1921: Թեհրան, Արտաքին գործերի նախ., 2002:*
6. _____, *Ազրբեջանը պատմության ելևեղներում: Թեհրան, Շիրակ հրատարակչություն, 2000:* آذربایجان در موج و خیز تاریخ- کاوه بیات
7. Բաքիխանով, Աբբասով-Աղա: *Գյուլիստան-է Հրամ. Շիրվանի և Դաղստանի պատմությունը: (Հիմնված Ազրբեջանի ակադեմիկոս Աբդուլբարիմ Ալիզադեի խմբագրած 1970 թ. պարսկերեն հրատարակության): Թեհրան, Կադնուս հրատ. 2004:*
8. Բեհգադ, Ռոդիլյե: *Հնագույն ցեղերը Կովկասում, Անդրկովկասում, Միջագետքում և Բերրի Կիսալուսնի տարածքում: Թեհրան, Նեյ հրատարակչություն, 2005:*
9. Իբն Բաթուտայ: *Ռիհլա, Թարգման` Դր. Մովահեզե: Թեհրան, 1997:*
10. Իբն Հաուբալ: *Սուրաթ ուլ-Արգ, պարսկերենի թարգմանությունը Դր Ա. Շոարի: Թեհրան, Բոնյադե Ֆարհանգ, 1966:*
11. Ալ-Իսթախրի: *Քիթաբ ուլ Մա'սալիբ ուա Մա'մալիբ: Թարգմանությունը Իրաջ Ա'ֆշարի: Թեհրան, Թա'րջոմե վա'նա շրե Քեթաբ, 1961:*
12. Հա'սանի, Ջամիլ: *Ազրբեջանի Դեմոկրատ կուսակցության վերելքն ու անկումը: Թարգմանությունը Մանսուր Համմամի: Թեհրան, Նեյ հրատարակչություն, 2004:*
13. *Հողուղ ուլ-Ալամ: Թեհրան, Ջահրահ համալսարան, 2004:* حدود العالم
14. Մուսթոուֆի Ղա'վիինի, Հա'մդուլլահ: *Նուզհաթ ուլ-Ղուլուբ: Թարգմանությունը Դր. Դաբիբ Սիադի: Թեհրան, Հադիսե էմրուզ հրատ., 2002:*
15. Ղա'րաբադի, Միրզա Ջամալ Ջավանշիր: *Թարիխ-է Ղա'րաբադ: Բաքու, Ազրբեջանի ազգային ակադեմիա: Ձեռագիր B712/11603: ميرزاجمال - تاريخ قره باغ*
16. Մոդա'րդա'մ, Ա'հմա'դ: *Որտե՞ղ է իրական Ազրբեջանը: Բոնն. Ասեման հրատ., 2008:*
17. Յաուլեթ ալ-Հա'մա'վի: *Սուջա'մ ուլ-Բուլղան: Թարգմանությունը Դր Ա. Մոնգա'վի: Թեհրան, Միրասե Ֆա'րհա'նգի, 2001:* معجم البلدان - ياقوت الحموي
18. Ռեզա, Էնայաթոլլահ: *Ազվանքը հնագույն ժամանակներից մինչև մոնղոլների շրջանը: Թեհրան, Հետազոտությունների և արխիվների հրատարակչություն, 2003:*
19. _____: *Ազվանք և Ազրբեջան, վեցերորդ հրատարակություն: Թեհրան, Նաշրե Հազար, 2006:* اران و آذربایجان - عنایت الله رضا
20. Քեշավա'րգ, Ֆերեյդուն: *Ես մեղադրում եմ: Թեհրան, 1980:* متهم میکنم - فریدون کشاورز
21. Քա'սրա'վի, Ա'հմա'դ: *Ազրբեջանի 18-ամյա պատմությունը: Թեհրան, Հերմես, 2009:*
22. _____: *«Ազարի կամ Ատրպատականի հինավուրց լեզուն»:
Քա'սրա'վիի երկերը. 78 Հոդվածների և դասախոսությունների ժողովածու:
Թեհրան, Քեթաբհա'յե Ղիբի, 1973:*
23. Քարա'նգ, Աբդուլալի: *Թաթերեն և հարզաներեն. Հնագույն Ազրբեջանի լեզվի երկու բարբառներ: Թավրիզ. Վահեգ-փուր հրատարակչություն, 1954:*

24. Օլեարիուս, Ադամ: *Ուղեգրություններ: Իրանի մասը*: Բեռլին. 1959 թ.
վերահրատարակում ից. Թարգմանությունը Ա՛հմա՛դ Բեհպուրի: Թեհրան,
Էթեթար մշակութային հրատարակչություն, 1984:
25. Իբն ալ-Ֆադլիհ, *Մուխթա՛սա՛ր ուլ-Բուլղան, Իրանի մասը*: Թարգմանությունը
Հ. Մա՛սուդի: Թեհրան, Բոնյադե Ֆա՛րհա՛նգե Իրան, 1970:

3 - Հայերեն

1. Աբգարյան Գ., “Հայերը Շիլտերգերի ուղեգրություններում”. *Բանբեր
Երևանի համալսարանի*, 1997, թիվ 2, էջ 103-112:
2. Անանիա Շիրակացի, *Մատենագրություն* (թարգմ. Գ. Բ. Պետրոսյան, (“Հայ
մատենագրեր” մատենաշար), Երևան, Սովետական գրողե հրատ., 1979:
3. Բարխուտարեանց Մակար եպս., *Աղուանից երկիր և դրացիք. Արցախի*
(կազմ. Պ. Չոբանյան), Երևան, “Գանձասար” հրատ., 1999:
4. Գալյան Ռուբեն, *Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրության մեջ*,
Երևան, Փրինթինֆո, 2005:
5. _____, *Կովկասից հարավ երկրները միջնադարյան
քարտեզներում. Հայաստան, Վրաստան և Ադրբեջան*, Երևան, Փրինթինֆո
և Լոնդոն, Կոմիտաս ինստիտուտ, 2007:
6. _____, *Հորինված պատմություն. Ադրբեջան և Հայաստան,
կեղծիքներ ու փաստեր*, Լոնդոն, Կոմիտաս ինստիտուտ և Երևան, Փրինթ-
ինֆո, 2010:
7. Գասպարյան Խ. և Մելիք-Փաշայան Մ., *Բժշկական հոգեբանություն*, Երևան,
1995:
8. Դարբինյան Մ, “Էջեր Ախալցխայի և Ախալքալաքի հայերի 1819-1830 թթ.
գաղթի պատմությունից. ” *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, 1973, թիվ 2, էջ
212-216:
9. Դարբինյան Մ., “Պարսկահայերի գաղթը և նրանց բնակեցումը (1828-1829
թթ. ”). *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, 1973, թիվ 2, էջ 12-22:
10. Խաչատրյան Մկրտիչ, “Հայկական լեռնաշխարհն ու Փոքր Կովկասն ըստ
Պտղոմեոսի”. *Բնագիտության և տեխնիկայի պատմությունը Հայաստանում*,
հ. VII, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979, էջ 213-239:
11. Խառատյան Հրանուշ, “Ուղիների ողիսականը.”, *Հայոց Մեծ եղեռն-90*,
Երևան, Երևանի պետական համալսարան, 2005, էջ 118-170:
12. Խոջաբեկյան Վլադիմիր և Բագրատ Ասատրյան, “Նախիջևանի հայության
պատմությունից”. *Սովետական մանկավարժ*, 1988, թիվ 10, էջ 37-45:
13. *Խորհրդային իշխանությունը և ազգային հարցը Ռուսաստանում*: (թարգմ.
Եր. Մելիքեանի), Ռոստով, Պետական հրատարակչութեան հայկական
բաժանումը, 1920:

14. Կարապետյան Սամվել, “Հայկական հուշարձանների եղեռն Ադրբեջանում.” *Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դասեր*, մասն 2, Երևան. Ազգային հարցի և Գենոցիդի ուսումնասիրման կենտրոն, 1995, էջ 30-38:
15. _____ “Հայկական հուշարձանների վիճակը Ադրբեջանում”. *Վարձք*, թիվ 3, 2010-2011:
16. _____, *Բուն Ադվանքի հայկական վիմագրերը*, Երևան, Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպություն, 1997: Մատենաշարի գիրք 1:
17. Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմություն Հայոց* (աշխատասիրությամբ Կարապետ Մելիք Օհանջանյանի), Երևան, ԳԱ հրատ., 1961:
18. Կոբյուն, *Վարք Մաշտոցի*, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1981:
19. Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ., *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, Երևան, հ. 3, 1991, Երևան, հ. 5, 2001:
20. Հակոբյան Հովհաննես, *Աղբյուրներ Հայաստանի յեվ Անդրկովկասի պատմության, Ուղեգրություններ*, հ. Ա. ԺԳ-ԺԶ դար, Երեվան, Մելքոնյան ֆոնդ, 1932:
21. *Հայաստանի ազգային աստվա*, հ. Բ, Երևան, Գեոդեզիայի և քարտեզագրության կենտրոն, 2008:
22. *Հայկական համառոտ հանրագիտարան*, հ. 4, Երևան, 2003:
23. *Հայկական սովետական հանրագիտարան*, հ. 11 և 12, Երևան, 1985 և 1986:
24. Հասան Ջալալեանց Եսայի, Աղուանից կաթողիկոս, *Պատմություն համառոտ Աղուանից երկրի*, Յերուսաղեմ, Ս. Յակոբ Առաքելական աթոռ, 1868:
25. Հասան Ջալալեանց, Եսայի, Աղուանից կաթողիկոս, *Պատմություն համառոտ Աղուանից երկրի* (կազմող՝ Արտո Հարությունյան), Ստեփանակերտ, Դիզակ պլյուս, 2007:
26. Հերոդոտոս, *Պատմություն ինը գլխից* (թարգմ.՝ Ս. Կրկյաշարյանի), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1986:
27. Մարության Հարություն, “Ցեղասպանության հիշողությունը որպես նոր ինքնության ձևավորիչ (1980-ական թվականների վերջ–1990-ական թվականների սկիզբ)”. *Պատմաբանասիրական հանդես*, 2005, թիվ 1, էջ 55-66:
28. _____, *Հայ ինքնության պատկերագրությունը: Հ. 1. Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը*, Երևան, Գիտություն հրատ., 2009:
29. Մովսես Կաղանկատվացի, *Պատմություն Ադվանից աշխարհի* (թարգմ. ու ծանոթագրությունները՝ Վ. Առաքելյանի), Երևան, Հայաստան, 1969:
30. Մովսիսյան Լիլիթ, “*Ադրբեջանի այբուբենի պատմության ուրվագծեր*”, *21-րդ Դար*, 2008, թիվ 4, էջ 155-166:

31. Պետրոսյան Համլետ, “Մշակութային էթնոցիդն Արցախում (մշակութային ժառանգության բռնալուրացման մեխանիզմը)”. *Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունը և էթնիկական գտումների քաղաքականությունը Հենային Ղարաբաղի դեմ*, Շուշի, Կաճառ գիտական կենտրոն, 2010, էջ 137-148:
32. Սարգսյան Գագիկ և Սուրադյան Պարույր, “Հերթական արշավանք ի հայս կամ թե ինչպես են նենգափոխում պատմությունը”. *Գրական թերթ*, 1 հուլիսի 1988 թ.:
33. Սվազյան Հենրիկ, ”Քրիստոնեության Աղվանք ներթափանցման ուղիներն ու ժամանակաշրջանը .” *Պատմաբանասիրական հանդես*, 2002, թիվ 2, էջ 131-140:
34. Փափազյան Հակոբ, “Անանուն տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Ադրբեջանի եւ արևելյան Վրաստանի աշխարհագրության եւ տնտեսական հարաբերությունների մասին (10-րդ դար)”. *Տեղեկագիր Հայկական ՄՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի*, 1953, թիվ 5, էջ 73-86:
35. Ուլուբաբյան Բագրատ, “*Ալբանիա, Աղվանք և Առան՝ տեղանունները.*” *Պատմաբանասիրական հանդես*, 1971, թիվ 3, էջ 115-125:
36. _____, *Դրվագներ հայոց արևելքից կողմանց պատմության V-VII դդ.*, Երևան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1981:
37. Ստեփանյան Գևորգ, *Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 2011:
38. Ստեփանյան Գևորգ, “Ընդդեմ Արևելյան Այսրկովկասի պատմության ադրբեջանական կեղծարարների”, *Վես*, 2009, թիվ 1, էջ 133-143:

4 Անգլերեն, լատինատառ աղբբեջաներեն և այլ լեզուներով

1. Abbasov, Ilham and Sergey, Rumyantsev. “Azerbaijan”. *Contemporary History Books in the South Caucasus*. Edited by Luboš Vesely. Prague: Association of International Affairs, 2008, 33-55.
2. Alakbarli, Aziz. *Les Monuments d’Azerbaïdjan d’Ouest*. Baku: Ministry of Tourism and Culture, Nourlan Edition, 2007.
3. Aliiev, R. Yousoufov, Yu. Babayev, I. Jafarov and A. Mamedova authors. *History of Azerbaijan, 6th grade history textbook*. Baku: Tahsil, 2002.
4. Allworth, Edward, ed. *Soviet Nationality Problems*. NY: Columbia University Press, 1971.
5. Altstadt, Audrey. *The Azerbaijani Turks. Power and identity under Russian Rule*. Stanford: Hoover Institute, 1992.
6. Andonian, L., S. Rezaie, et al. “Iranian Azeri Y-Chromosomal Diversity in the Context of Turkish-Speaking Population of the Middle-East”, *Iranian Journal of Public Health*. Tehran: 2011/1, 119-127.

7. Antoniou, Vasilias & Soysal, Yasemin. "Nation and the Other in Greek and Turkish History Textbooks", *The Nation, Europe and the World. Textbooks and Curricula in Transition*. Edited by Schissler, Hanna and Soysal, Yasemin. NY & Oxford: Berghahn Books, 2005, 105-121.
8. Astourian, Stephan. "In Search of their Forefathers. National Identity and the Historiography and Politics of Armenian and Azerbaijani Ethnogeneses". *Nationalism and History. The Politics of nation Building in Post-Soviet Armenia, Azerbaijan and Georgia*. Edited by Donald Schwartz and Razmik Panossian. Toronto: Toronto University Press, 1994. 41-94.
9. Atabaki, Touraj. *Azerbaijan. Ethnicity and the Struggle for Power in Iran*. London and New York: I. B. Tauris, 2000.
10. Atatürk, Mustafa Kemal. *The Speech*, tr. & ed. Önder Renkliyildirim. Istanbul: Metro, 1985.
11. Awde, Nicholas & Hill, Fred James ed. *The Azerbaijanis*. London: Bennett & Bloom, 2009.
12. Babaie, Susan, Kathryn Babayan, Ina Baghdiantz-McCabe and Massumah Farhad. *Slaves of the Shah*. London: I.B. Tauris, 2004.
13. Bakikhanov, Abbas Qoli Aqa. *The Heavenly Rose-Garden. A History of Shirvan and Daghestan*. Translated by Willem Floor and Hasan Javadi. Washington DC: Mage, 2009.
14. al-Baladhuri, Yahya ibn Jaber. *Kitabi Futuh ul-Buldan*. Leiden: Brill, 1866.
15. Barbaro, Josafa [Giosafat] and Contarini, Ambrogio. *Travels to Tana and Persia*. Translated by William Thomas. London: Hakluyt Society, 1873.
16. Bennigsen, Alexandre. "Islam or Local Consciousness Among Soviet Nationalities". *Soviet Nationalities Problems*. Edited by Edward Allworth. Cambridge: Cambridge University Press, 1971, 168-182.
17. Bennigsen, Alexandre, and Wimbush Enders. *Muslims of the Soviet Empire: A Guide*. Bloomington: Indiana University Press, 1986.
18. Bournoutian, George A. "Rewriting History". *Journal of the Society for Armenian Studies. Volume 6*. Fresno: SAS, 1992-1993. 185-191.
19. Bournoutian, George A., ed. and trans. *A History of Qarabagh*. Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 1994.
20. Bournoutian, George A., ed. and trans. *Two Chronicles on the History of Karabagh*. Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 2004.
21. Brown, Cameron. "Wanting to Have Their Cake and Their Neighbour's Too: Azerbaijani Attitudes towards Karabakh and Iranian Azerbaijan", *The Middle East Journal*. Washington DC: Volume 58/4, Autumn 2004, 577-596.
22. Bunbury, E.H. *History of Ancient Geography*, in two volumes. New York: Dover, 1932/1951.
23. The Cambridge *History of Iran* Volume 6. Edited by Jackson, Peter and Lockhart, Laurence. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
24. Carr, Edward H. *What is History?* London: Palgrave Macmillan, 1961, reprinted 2001.
25. Cartwright, John. *The Preachers Travel wherein is set downe a true journal, to the confines of East Indies, through the great countreyes of Syria, Mesopotamia, Armenia, Media, Hircania and Parthia*. London: Thames Thorpe, 1611.
26. Chardin, Sir John. *Travels to Persia and ye East Indies through the Black Sea and the country of Colchis*. London: Moses Pitt, 1686.

27. Chekin, Leonid S. *Northern Eurasia in Medieval Cartography*. "Terrarum Orbis" series No.4. Turnhout: Brepols, 2006.
28. De Clavijo, Ruy Gonzales. *Narrative of the Embassy of the Ruy Gonzales de Clavijo to the Court of Teimour at Samarkand*. Translated by Clemens R. Markham FRGS. London: Hakluyt Society, 1854.
29. Cosmas Indicopleustes. *The Christian topography of Cosmas, an Egyptian monk*. Translated by J.W. McCrindle. London: Hakluyt Society, 1897
30. Cox, Caroline and John Eibner. *Ethnic Cleansing in Progress. War in Nagorno Karabakh*. London: CSW, 1999.
31. Demoyan, Hayk. *Azerbaijan. Vandalism as Usual*. Yerevan: Amaras, 2006.
32. Donabedian, Patrick, Lucy Der-Manuelian, Steven Sim and Argam Aivazyan. *The Destruction of Jugha and the Entire Armenian Cultural Heritage in Nakhijevan*. Bern: Switzerland-Armenian Association, 2006.
33. Dragadze, Tamara, ed. *Azerbaijan*. London: Melisende, 2000.
34. *Encyclopaedia Britannica*, 11th edition, in 29 volumes. Cambridge: Cambridge University Press, 1911.
35. *The Encyclopaedia of Islam*, Volume 2. Edited by Lewis, B., Ch. Pellat and J. Schacht. Leiden: J. Brill and London: Luzac, 1965.
36. *The Encyclopaedia of Islam*, Volume 8. Edited by Bosworth, C.E. et al. Leiden: J. Brill and London: Luzac, 1995.
37. Frings, Andreas. "Playing Moscow off Against Kazan: Azerbaijan Maneuvering to Latinization in the Soviet Union", *Ab Imperio*. 4/2009, 249-266.
38. Froude, James A. *Short Studies on Great Subjects*, Volume 1. London: Longman Green & Co., 1894.
39. Frye, Richard, ed. *The Cambridge History of Iran*, Volume 4. Cambridge: Cambridge University Press, 1975.
40. Galichian, Rouben. *The Invention of History. Azerbaijan, Armenia and the Showcasing of Imagination*. First Edition. London: Gomidas Institute & Yerevan: Printinfo Art Books, 2009.
41. _____, *Historic Maps of Armenia. The Cartographic Heritage*. London: I.B. Tauris, 2004.
42. _____, *Countries South of the Caucasus in medieval Maps. Armenia, Georgia and Azerbaijan*. Yerevan: Printinfo Art Books & London: Gomidas Institute, 2007.
43. Gervase of Tilbury. *Otia Imperialia. Recreation for an Emperor*. Translated by S. E. Banks and J. W. Binns. Oxford: Oxford University Press, 2002.
44. Gippert J., Schulze W., Aleksidze Z., Mahé J.-P., ed. *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai*. Turnhout: Brepols, 2009.
45. Gökalp, Zia. *Türkçülüğün Esasları*. Istanbul: 1963. (Turkish)
46. Haghazarian, Armen. *Julfa. The Annihilation of the Armenian Cemetery by Nakhijevan's Azerbaijani Authorities*. Yerevan: RAA Publication, 2006.
47. Hakluyt, Richard, ed. *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, 12 volumes. Glasgow: James MacLehouse, 1903.
48. Hanway, Jonas. *An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea: with the Revolutions of Persia*. In four volumes. London: Dodsley, MDCCLIII.
49. Harley, J. B. & Woodward, David. *The History of Cartography*, Volume 2/1. Chicago: Chicago University Press, 1992.

50. Hasan-Jalaleants', Esai Kat'oghikos. *A Brief History of the Aghuank Region. Introduction and Annotated translation by George Bournoutian*. Costa Meza, CA: Mazda, 2009.
51. Henning, Walter Bruno. "The Ancient Language of Azerbaijan", *Transactions of the Philological Society*, 1954. Oxford: Basil Blackwell, 1955.
52. Herodotus. Landmark Herodotus. *The Histories*. Translated by Andrea Purvis. Edited by Robert Strassler. London: Quercus, 2008.
53. Hewsens, Robert. "Ptolemy's Chapter on Armenia: an Investigation of his Toponyms". *Association de la Revue des Etudes Armeniennes*, Vol. XVI. Paris: 1982, 111-150.
54. Hewsens, Robert and Mkrtich Khachaturian. *Armenian Place Names in Ptolemy's Geography*. Paris: AIEA and Armenian National Academy of Sciences, 1982.
55. Heydarov, Tale & Baghirov, Taleh, ed. *Azerbaijan, 100 Questions Answered*. Baku: 2008.
56. Higden, Ranulf. *Polychronicon*. Translated by John Trevisia in 1387. Facsimile reproduction of the book reprinted in 1527. Edited by Churchill Babington. London: Longmans Green, 1865.
57. *Historical Maps of Azerbaijan*. Baku: 1994. Atlas.
58. Hovannisian, Richard G. *Armenia on the Road to Independence, 1918*. Los Angeles: University of California Press, 1967.
59. Hunter, Shireen T. *The Transcaucasus in Transition. Nation-building and Conflict*. Washington DC: The Centre for Strategic and International Studies, 1994.
60. Ibn Khaldun. *The Muqaddimah*. Translated by Franz Rosenthal and abridged by N. J. Dawood. Princeton & Oxford: Princeton University Press, 1978.
61. Ibn Khordadbeh, Abul Kasim Obaidallh ibn-Abdallah. *Kitab al-Masalik va al-Mamlik*, original Arabic with French translation, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, Part 6, volume 39 "From the Islamic Geography" series. Leiden: Brill, 1889.
62. Imranli, Kamala, com. *War against Azerbaijan, Targeting Cultural Heritage*. Baku: Ministry of Foreign Affairs, 2008.
63. Jenkinson, Anthony. *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*. London: Hakluyt Society, 1886.
64. Kazemzadeh, Firuz. *The Struggle for Transcaucasia, (1917-1921)*. New York: Philosophical Library and Oxford: George Ronald, 1951.
65. Landau, Jacob. *Pan-Turkism. From Irredentism to Cooperation*. London: Hurst & Co, 1995.
66. Le Strange, Guy. *The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*. New York: Barnes & Noble, 1905.
67. *The Literary Digest 1925 Atlas of the World and Gazetteer*. New York: Funk & Wagnals, 1925.
68. Mahmudlu, Y., L. Khalilov and S. Aghayev, authors. *Ata Yurdu. (Homeland). History textbook for the 5th grade*. Baku: Tahsil, 2003. (Azerbaijani Turkish)
69. Mahmudlu, Y., Yu. Yousufov, R. Aliyev and A. Gojayev, authors. *History of Azerbaijan. Textbook for the 7th grade*. Baku: Tahsil, 2001. (Azerbaijani Turkish)
70. Marco Polo. *The Travels of Marco Polo*. Translated by William Marsden. New York: Doubleday & Co., 1948.

71. Marutyan, Harutyun. *Iconography of Armenian Identity. Vol. 1: The Memory of Genocide and the Karabagh Movement*. Yerevan: Gitutyun, 2009.
72. Masood, Ehsan. *Science of Islam*. London: Icon Books, 2009.
73. Al-Mas'udi, Ali Ibn Hussain. *Meadows of Gold and Mines of Gems*. Translated by Aloys Sprenger. London: John Murray, 1841.
74. Mela, Pomponius. *Description of the World*. Translated by F. E. Romer. Ann Arbor: University of Michigan, 2001.
75. Minorsky, Vladimir. *Studies in Caucasian History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1957.
76. Miller, Dr. Konrad. *Mappae Arabicae*. Vol. I-VI. Stuttgart: J. Roth'sche Verlag, 1926-1931.
77. Minorsky, Vladimir. *Translation and Commentary on Hodud ul-Alam*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982. For Gibbs memorial.
78. Monmonier, Mark. *How to Lie with Maps*. Chicago: University of Chicago, 1991.
79. Morgan, Mishael Hamilton. *Lost History*. Washington DC: National Geographic, 2004.
80. Morier, James. *A Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor*. London: Longman Hurst, 1812.
81. Al-Muqaddasi. *The best divisions for Knowledge of the Regions*. Translated by Prof. Collins. Reading: Garnet publishing, 2001.
82. Nordenskiöld, A. E. *Facsimile Atlas to the Early History of Cartography, with Reproductions of the Most Important Maps Printed in XV-XVI Centuries*. Translated by Adolf Ekelof and Clements Markham. Stockholm: 1884.
83. Olearius, Adam. *Voyages and Travels of the Ambassadors sent by Frederick Duke of Holstein to the Great Duke of Muscovy and the King of Persia. History of Muscovy, Tartary and Persia*. Translated by John Davies. London: Starkey and Basset, 1669.
84. Orosius, Paulus. *Seven Books of History against the Pagans: the Apology of Paulus Orosius*. Translated with introduction and notes by Irving W. Raymond. Records of civilization, sources and studies, no. 26. New York: 1936.
85. Ouseley, Sir William. *Travels in Various Countries of the East, More Particularly Persia, 3 volumes*. London: Rodwell & Martin, 1819-23.
86. Pliny the Elder *Natural History*. Translated by H. Rackham. Cambridge: Harvard University Press, 1999.
87. Qarabaghi, Mirza Jamal Javanshir. *A History of Qarabagh*. Translated by George Bournoutian. Costa Mesa, CA: Mazda, 1994.
88. Qurbanov, Nəriman. *Azərbaycan-Türkiyə: Bir Millət İki Dövlət*. Baki: 2007. (Azerbaijani Turkish)
89. Rasulzada, Mahammad Amin. "Gafkaziya Turklari", *Azərbaycan*. Baku: 1990. N.12. (Azerbaijani Turkish).
90. Rau, Prof. Dr Johannes. *Der Berg-Karabach-Konflikt zwischen Armenien und Aserbaidshan*. [The Nagorno-Karabakh Conflict between Armenia and Azerbaijan]. Berlin: Verlag Dr. Köster, 2008.
91. De Rhodes, Alexandre. *Divers Voyages et Missions du P. A. de Rhodes en la Chine, & Autres Royaumes avec son Retour en Europe par la Perse et l'Armenie*. Paris: Sebastian Cramoisy, 1653.
92. De Rubruck William. "The Journals of Friar William de Rubruck". *Contemporaries of Marco Polo*. Edited by Komroff. London: Jonathan Cape, 1928.

93. _____, Edited by Hakluyt Richard. *The Principal navigation Voyages of the English nation*, Volume 1. Glasgow: Hakluyt Society, 1903.
94. Rumyantsev, Sergey. ““Ethnic Territories” Presentation Practice in Historical Textbooks in Post-Soviet Azerbaijan and Georgia”. *Internationale Schulbuchforschung*, 30. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 2008, 811-824.
95. Schiltberger, Johann. *Bondage and Travels, 1396 to 1427*. Translated by Telfer Buchan. London: Hakluyt Society, 1879.
96. Schwarz, Donald & Panossian, Razmik, ed. *Nationalism and History. The Politics of nation Building in Post-Soviet Armenia, Azerbaijan and Georgia*. Toronto: University of Toronto Press, 1994.
97. Shaffer, Brenda. *Borders and Brethren*. Cambridge, MA: MIT Press, 2002.
98. Shnirelman, Victor. *The Value of the Past; Myths, Identity and Politics in Transcaucasia*. Osaka: Museum of National Ethnography, 2001.
99. Slezkine, Yuri. “The Soviet Union as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Pluralism”. *Stalinism. New Directions*. Edited by Sheila Fitzpatrick. London: Routledge, 2000, 313-347.
100. Smith, Anthony D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell, 1987.
101. Smith, William and Grove, George. *Atlas of Ancient Geography*. London: John Murray, 1874.
102. Von Spruner, Karl. *Atlas Antiquus*. Gotha, Germany: Justus Perthes. 1855.
103. Strabo. *Geography*. Translated by H.L. Jones. Loeb Classical Library series. London: Harvard University Press, 1928-2000.
104. Swietochowski, Thadeusz. *Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of national identity in a Muslim Community*. Cambridge: Cambridge University Press, (1985) 2004.
105. Tavernier, Jean-Baptiste. *The Six Voyages*, English translation. London: Moses Pitt, 1677.
106. Taylor, John. *Universal Chronicle of Ranulf Higden*. Oxford: Clarendon Press, 1966.
107. Ter-Minassiantz, Erwand. *Die Armenische Kirche und ihrer Beziehungen zu den syrischen Kirchen bis zum ende 13. Jahrhunderts*. Leipzig: 1904.
108. Toumanoff, Cyril. *Studies in Christian Caucasian History*. Georgetown: University Press, 1963.
109. Walker, Christopher. *Visions of Ararat. Writings on Armenia*. London: I.B. Tauris, 1997.
110. Weale, M. E., L. Yepiskoposyan, R. F. Jager, N. Hovhannisyan, A. Khudoyan, O. Burbasge-Hall, N. Bradman and M. G. Thomas,. “Armenian Y Chromosome Haplotypes reveal Strong Regional Structure Within a Single Ethno-national Group”. *Human Genetics*, 2001/109, 659-694.
111. Westrem, Scott. *The Hereford Map*. Turnhout: Brepols, 2001.
112. Wilson, J. F., D. F. Weiss, M. Richards, M. G. Thomas, N. Bradman and D. B. Goldstein. “Genetic Evidence for Different Male and Female Roles during Cultural Transitions in the British Isles”. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. USA: 2001/98, 5078-5083.
113. Wixman, Ronald. *The Peoples of the USSR: An Ethnographic Handbook*. New York: Macmillan, 1984.
114. Wright, William. *A Short History of Syriac Literature*. Amsterdam: Philo Press, 1966.

115. Xenophon. *Anabasis or the Expedition of Cyrus into Persia and the Retreat of the Ten Thousand Greeks*. Translated by N.S. Smith. London: Longman & Hurst, 1824.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ - ՔԱՐՏԵԶՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

- Պատ.01 - Ադրբեջանը 9-10-րդ դդ., ըստ Ադրբեջանի պատմական ատլասի
- Պատ.02 - Միջնադարյան Ադրբեջանը, ըստ Ադրբեջանի պատմական ատլասի
- Պատ.03 - Սեֆյանների Իրանը, 16-րդ դարի Ադրբեջանը, ըստ նույն ատլասի
- Պատ.04 - Աշխարհն ըստ Հերոդոտոսի, մ.թ.ա. 5-րդ դարում
- Պատ.05 - Ճանաչված աշխարհն ըստ Ստրաբոնի
- Պատ.06 - Դիոնիսիոս Պերեգեյտիսի բացատրած աշխարհը
- Պատ.07 - Պոմպոնիոս Մելայի բացատրած աշխարհը
- Պատ.07ա - Մելայի քարտեզի դետալը
- Պատ.08 - Պտղոմեոսի «Աշխարհացույց» քարտեզը, 1513 թ
- Պատ.08ա - Վերի քարտեզից Հայաստանի շրջանը
- Պատ.09 - Պտղոմեոսի «Հայաստանը, Աղվանքը, Վիրքն ու Կողքիսը»
- Պատ.10 - Պտղոմեոսի «Մեծ և Փոքր Հայքերը»
- Պատ.11 - Ս. Հիերոնիմոսի «Աշխարհացույցը»
- Պատ.11ա - Վերի քարտեզի դետալը
- Պատ.12 - Պաուլոս Օորոսիոսի «Աշխարհացույցը»
- Պատ.13 - Իգիդորի աշխարհացույցներից Մեծանի օրինակը
- Պատ.14 - Իգիդորի «Աշխարհացույցի» զարդարուն օրինակը
- Պատ.14ա - Վերի քարտեզի դետալը
- Պատ.15 - 7-րդ դարի Բեատուսի «Աշխարհացույց»
- Պատ.16 - Բեատուսի Աշխարհացույց քարտեզի դետալը
- Պատ.17 - Բեատուսի «Աշխարհացույց» քարտեզից մեկ այլ օրինակ
- Պատ.18 - Բեդա Երանելու աշխարհացույց քարտեզը
- Պատ.19 - «Քոթթոնյան» աշխարհացույց քարտեզը
- Պատ.19ա - Համար 19 քարտեզի դետալը
- Պատ.20 - Սաուլիի աշխարհացույցը, 1180 թ.
- Պատ.20ա - Սաուլիի քարտեզի դետալը
- Պատ.21 - Բարհեբրեոսի «Աշխարհացույց» քարտեզը:
- Պատ.21ա - Նույն քարտեզի տեղանունները
- Պատ.22 - Հերեֆորդի Մայր տաճարի «Աշխարհացույցը»

- Պատ.22ա - Պատ. 23-ի դետալը
- Պատ.23 - Ռանուլֆ Հիգդենի «Աշխարհացույցը»
- Պատ.23ա - Քարտեզի 23-ի դետալը, Հայաստանը և հարակից շրջանները
- Պատ.24 - Էբսթորֆյան «Աշխարհացույց» , դետալ
- Պատ.25 - Իբն Խուրդադբեհհի, Կովկասի շրջանը
- Պատ.26 - Իսթախրիի «Հայաստանի, Առանի և Ադրբեջան» քարտեզը
- Պատ.27 - Իբն Հաուքալի «Հայաստան, Ադրբեջան և Առան» քարտեզը
- Պատ.28 - Ալ Մուկադդասիի «Հայաստան, Առան և Ադրբեջան»քարտեզը
- Պատ.29 - Իբրիսիի աշխարհագրական ձեռագրից Կովկասի հատվածը
- Պատ.30 - Ղազվինիի «Աշխարհացույցի» Միջին Արևելքի դետալը
- Պատ.31 - Ֆրիլիպ դե լա Ռյուլի «Հայաստանը»
- Պատ.32 - Նիկոլա Սանսոնի «Մեծ Հայքը, Կողքիսը, Վերքը և Աղվանքը»
- Պատ.33 - Բլաուրի «Ատլաս մայրոքից» վերցված Հայաստանի շրջանի քարտեզը
- Պատ.34 - Պիեռ դյու-Վալի Միջին Արևելքի 1676 թ. քարտեզը
- Պատ.35 - Կոհլերի ատլասից Հայաստանի քարտեզը
- Պատ.36 - Դելիլի 1730 թվականի Կասպից ծովի քարտեզի դետալը
- Պատ.37 - Յոհանն Բատիստ Հոմանի Հայաստանի շրջանի քարտեզը
- Պատ.38 - Մ. Ռոբերի 1779 թ. «Հնագույն աշխարհը». Դետալ
- Պատ.39 - «Ասիական Թուրքիայի քարտեզը» ռուսական 1793 թ. ատլասից
- Պատ.40 - Կուրի և Թերեքի միջև գտնվող տարածքի քարտեզը
- Պատ.41 - «Ասիական օսմանյան Թուրքիայի» քարտեզ, 1803-4 թթ.
- Պատ.42 - Մալտե-Բրյունի 1812 թ. «Փոքր Ասիայի» քարտեզը
- Պատ.43 – Միջին Արևելքն ըստ Ֆոն Շպրունների «Հին աշխարհի ատլասի»
- Պատ.44 - 1877 թ. օսմանյան «Ռազմականքարտեզ»
- Պատ.45 - Ալեքսանդր Մակեդոնացու գրաված տարածքներն ըստ Կիպերտի
- Պատ.46 - Հին աշխարհը Տիգրան մեծի ժամանակ, ըստ Ջարլզ Մյուլլերի
- Պատ.47 - Միրզա Ջավանշիր Ղարաբաղիի «Ղարաբաղի պատմությունը»
- Պատ.48 - 1925 թվականի «Փոքր Ասիայի» քարտեզը